

INSTITUT ZA
SOCIOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA

Ana Birešev

Zazivanje političkog – istorija i perspektive

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2025

1838

azivanje političkog
– istorija i perspektive

Ana Birešev

Ana Birešev
Zazivanje političkog – istorija i perspektive
Prvo izdanje, Beograd 2025.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja,
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani,
dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti

Prof. dr Slobodan Miladinović
Univerzitet u Beogradu – Fakultet organizacionih nauka
Prof. dr Ivana Spasić
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Prof. dr Dušan Ristić
Institut za digitalnu humanistiku, Univerzitet u Gracu
Doc. dr Miloš Jovanović
Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet

Lektura i korektura

Slavica Uzelac Đoković

Dizajn korica

Ivana Zoranović

Priprema za štampu

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN 978-86-6427-337-4

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo
Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije
u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu
– Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163)

Sadržaj

- 7 | UVOD

- 19 | DEPOLITIZACIJA, POLITIČKO I
POLITIČKE KOMPETENCIJE
- 19 | Kraj političkog?
- 20 | Apokalipsa danas: postpolitičko stanje
- 25 | Nije kraj dok ne dođe kraj: depolitizacija
kao upravljačka strategija i kao proces
- 31 | Depolitizacija u svetlu antipolitike i ekspertokratije
- 37 | Zaboravljene (klasne) komponente političke kompetencije

- 43 | POLITIČKO IZMEĐU IMANENCIJE I ERUPCIJE
- 43 | Godina 2011. i politika trgova
- 54 | Postoperaizam
- 64 | Političko (kao biopolitičko) – svugde ili nigde?
- 70 | Kapaciteti mnoštva i disutopijski radikalizam
- 75 | Pariska komuna
- 91 | O krtici i zmiji, formi i suštini

- 97 | MORALNA EKONOMIJA I
OSLONCI RADNIČKE KRITIKE U
JUGOSLOVENSKOM SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU
- 97 | Uloga moralne ekonomije u istoriji
- 103 | Put jugoslovenskog samoupravljanja

113 | Samoupravljanje i radnički saveti u istraživanjima

122 | Prvi kongres radničkih saveta Jugoslavije

133 | UMEMO ZAKLJUČKA:
JEDNA SOCIOLOGIJA I JEDNA ISTORIJA

145 | LITERATURA

Uvod

Pozivam ne samo na smisao za istoriju, već i na smisao za dijalektiku društvene promene. Možda je tačno da je dominantna etika danas spoj Džoa Lemptona i laburističkog izbornog sjaja: ali to nam ništa ne govori o tome šta da očekujemo sutra. Manje od godinu dana nakon što se žalio na naš „buržuski proletarijat“, Engels je stajao na kolima na prvoj londonskoj proslavi Prvog maja, ushićen zbog pogleda na „unuke starih čartista koji ponovo izlaze na borbenu liniju“. Ali ti ljudi nisu bili isti kao njihovi dedovi, i nisu ulazili u istu bitku.

(Edvard Tompson, *Posvećenost u politici*)

Klasna borba, koja se uvek nalazi pred očima istoričara školovanog na Marks, jeste borba za sirove i materijalne stvari bez kojih one istančane i spiritualne ne bi mogle postojati. Uprkos tome, ove potonje stvari su u klasnoj borbi prisutne drugačije od predstave o plenu koji pripada pobjedniku. One su u toj borbi žive kao uzdanje, hrabrost, humor, lukavstvo, nepokolebljivost, i dosežu daleko u prošlost. Oni svaku pobjedu vlastodržaca ikad izvojevanu stavljaju u pitanje. Kao što se krunice cve-tova okreću prema suncu, tako sve što je prošlo – zahvaljujući nekom skrovitom heliotropizmu – teži da se okrene prema onom suncu koje se pomalja na nebu istorije. Taj najneupadljiviji od svih preobražaja istorijski materijalista mora razumeti.

(Valter Benjamin, *Andeo istorije*)

Ovu knjigu otvaraju dve pozajmljene priče o radničkom životu, bitkama i „slavnim danima“ iz prošlih vekova, lutanjima, zamoru, posustajanju, predaji, oporavku. Jedna nas vodi u Veliku Britaniju posljednje četvrtine XIX i predratnih godina XX veka, dok je druga smeštena u Francusku druge polovine XX veka. Priče nisu ključ za otkrivanje nekog dubljeg smisla, niti su tu radi pouke, još manje zbog pridike. Obe treba da nas uvere da, ukoliko prošlost sagledamo u njenoj kompleksnosti i ne baš

prozirnoj istini, prateći je po pravim linijama ali i skretanjima i senovitim uglovima, sadašnjost nam se može ukazati kao nešto što još skriva utehu, više zbunjujuće nego li beznadežno.

Otpor izrabljivačkoj naravi kapitalističkog društva menjao se zajedno s načinima koje je taj kapitalizam tokom svoje istorije iznalazio kako bi preživeo i podmazao svoje točkove, premda je, čini se, ta narav neotporna na mene, trajna koliko je i vreme trajno. Forme protivmoći i kolektivni odgovori na kasni, postindustrijski, fleksibilni, konekcionistički, komunikativni ili kognitivni kapitalizam, kako je sve nazivana formacija koja se prema Mandelu (Mandel, 1981) pojavila nakon Drugog svetskog rata, a za neke druge koju deceniju kasnije, nisu i ne mogu biti isti kao oni koje je proizveo industrijski ili monopolski kapitalizam. Ali zato dileme u pogledu figura sabiranja, strategije izlaza, pravih puteva i stranputica, i uopšte mogućnosti, nastavljaju da se vuku kroz vekove, iznova i iznova moreći hroničare, analitičare i aktiviste. U centru naše pažnje biće, dakle, kapitalizam ali tek kao pozadinska scenografija političkog, onog političkog kojem u XXI veku prethodi „uklanjanje“, potiranje, gušenje, ili naprosto kraj. Njegovo poništavanje kao svoj projekt najavila je politička ontologija moderne – „sekularizovati političko, demilitarizovati ga, umanjiti ga, odstraniti iz njega sve što nije sračunato na sticanje najboljih šansi za uspeh onoga biti-skupa, na prosto upravljanje društvenim“ (Ranisijer, 2012: 26), dok je ta misija pripala politici, uobičajeno shvaćenoj kao mehanici upravljačkih praksi, koja je sada imala zadatak da političko svede na „njegovu pacifikujuću funkciju u odnosu pojedinca i kolektiviteta, tako što se taj odnos oslobađa tereta i simbola političke podele u korist širenja društva i dinamizma svojstvenog društvu“ (Ibid., 27).

Klasna borba zasnovana na apostrofiranju rascepa i antagonizaciji buržuja i proletera, zauzima privilegovano mesto u istoriji i teoriji procesa konstituisanja političkog, budući da uspostavlja „mesto jedne od polemičkih podela kako bi se afirmisalo nemesto svake neegalitarne deobe, svakog utvrđivanja društvenih vrsta na način životinjskih vrsta“ (Ibid., 53). Proleter, kao jedan od modusa političke subjektivacije kroz koji se stvaraju novi kapaciteti, dobijao je drugačije dimenzije, značenja i istorijsku svrhu u različitim teorijskim sistemima i društveno-istorijskim konfiguracijama. U pojedinim savremenim projekcijama, postao je rastegljiva kategorija saobražena specifičnom viđenju tendencija kapitalističkog razvitka i produkcionih odnosa koji su se pružili mimo standardnih topografija i relacionih vektora – više metafora no sociološki pojam. Šta god pod njom podrazumevali, očekivanja od današnjeg ili nekog proletarijata koji će doći, često se okreću njegovim prošlim figuracijama tražeći u njima tragove istih pitanja i dilema, odgovore ili naprosto ohrabrenje. Ova knjiga

je dobrim delom zasnovana upravo na takvim reminiscencijama. Ona nema ambiciju da prepliće teoriju i istoriju kako bi činjenice progovorile kroz medijaciju pojmova. Njen zadatak je daleko skromniji i na neki način poštuje autonomiju i teorijske i istorijske prakse – postojeću evidenciju iskoristićemo da preispitamo odabrana teorijska shvatanja revolucionarnog subjekta ili pak da istorijsku građu pretresemo u skladu s određenim teorijskim fokusom.

Sadržaj fragmenata i epizoda iz radničke istorije odabranim za dijalog sa savremenim teorijskim konceptualizacijama kapitalizma i otpora važan nam je koliko i sam pristup istoriji. Kada Ransijer, na primer, poziva da se zaobiđe predstava o radniku-ratniku, koju je forsirala klasična marksistička historiografija, ali i sve ideje o kulturnom jedinstvu, kako bismo sebi dali šansu da upoznamo i radnike na „ekstravagantnim putevima jeretičkog znanja i verovanja“ (Rancière, 1994: 94), dakle empirijskog radnika, teško je doleteti izazovu. Podsećanje na tihi bunt otrežnjenih ikarijanaca koji odlučuju da koriste drvenu građu u posedu svoje utopijske zajednice kako bi pravili nameštaj za supruge i igračke za decu, dovoljno je da nas pokrene na preispitivanja uobičajenih heroiziranih predstava vezanih za slične i manje slične kolektivne poduhvate iz radničke istorije. Ransijer s istom namerom ukazuje na činjenicu da nisu svi radnici svoj identitet, i ništa manje važno – entuzijazam, gradili na ponosu zbog sopstvenih radnih umeća i postignuća, kao što perjanicu pobuna nisu uvek činile vešte zanatlije, niti kasnije kvalifikovani, osvešćeni i organizovani radnici. I ne treba nam mnogo da se prisetime polutana s naših prostora, te „aberantne“ figure koja se nikako nije uklapala u model uzornog radnika.

Opet, s druge strane, ljubav prema radu i na njoj izgrađeno samopoštovanje radnika imalo je značajnu funkciju u procesima radničke emancipacije. „Upravo je jaz između širokog rasejavanja praksi borbe i velikih nedeljnih govora o radničkom dostojanstvu autorizovao drugačiju definiciju identiteta radničke klase: strateški identitet kroz koji je diskurs poricanja [identiteta koji su joj nametnuli drugi] krunisao svakodnevnu gerilu praksi otpora, diskurs norme koja izražava kontralegalitet izrastao iz bitke između regulative gazda i radničke kontraregulative, kao i iz mnoštva ilegalnih narodnih akcija. Upravo su formalizam tog govora i usvajanje dobre slike omogućili da se oni shvate kao instrumenti u sveukupnoj radničkoj strategiji sopstvene reappropriacije i utvrđivanja svog mesta“ (Rancière, 2011: 22–23). Ali problem je, lepo primećuje Ransijer, u tome što taj radnički diskurs nikada nije funkcionisao onako dobro kao onda kada je delovao po logici drugih i u njihovom interesu. Upravo na mestima sličnim ovome niču dileme kroz koje će biti razmotreni neki teoretski i praktični pristupi pobuni i otporu kapitalizmu u savremeno doba.

Pišući o životu i kulturi radničke klase u kasnom viktorijanskom i potonjem edvardijanskom Londonu, Geret Stedman Džouns (Stedman Jones, 1983) otkriva kako je ona postupno, počevši od 1850, sazrevala i pronalazila sebe i svoj put, uspešno izmičući nametljivim srednjeklasnim evangelističkim i utilitarističkim uticajima. Britansko radništvo s kraja XIX veka iscrtavalo je sopstvene kulturne koordinate, ne hajući mnogo za suptilna namigivanja ili oprirođenu nametljivost buržoazije, njenih saveznika i većitih misionara. Na izvestan način samoutemeljujući razvoj, izborni i zaslužen višedecenijskim bitkama koje su najveće domete ostvarile kroz čartistički pokret i njegovih nekoliko vaskrsnuća,¹ sada, međutim, nije imao ništa s klasnom borbom, visceralnim zanosom i pravedničkim gnevom² velikih mobilizacija prve polovine veka. Godine zanatlijskog radikalizma i ovenizam, pod čijim se otiskom formirala klasna svest radništva, predstavljale su davnu prošlost, socijalizam još uvek nije uspeo da dosegne značajniju popularnost, na imperijalizam i tron se gledalo s ravnodušnošću ili pak s blagim ponosom, a požrtvovanu borbu za politička i ekonomska prava zamenila je dokolica koju su najčešće ispunjavali pabovi, mjuzik-holovi i konjske trke. Nakon što je Viktorija proglašena caricom Indije 1877. godine, počelo se posvećenije raditi na „izmišljanju tradicije“ (Hobsbom i Rejndžer, 2011), te su sve promišljeniji i raskošniji ceremonijali popravljali sliku monarhije, čineći je privlačnijom „običnom“ čoveku, što je, naravno, bilo u potpunom neskladu s njenom realnom moći u datom trenutku. Obnovljenom poštovanju za kraljevsku porodicu doprinela je i senzacionalistička žuta štampa – 1896. pokrenut je *Dejli mejl* koji je za samo četiri godine izlaženja dostigao dnevni tiraž od 700.000 primeraka – koja je za razliku od liberalne, preozbiljne i intelektualne provincijske štampe bila spremna da se suzdrži od kritike i zažmuri na jedno oko pred aferama monarha i njima bliskih ljudi (Kanadin, 2011). Male radionice žilavo su se opirale konkurenciji rastućeg fabričkog sektora, kvalifikovani

1 Tezama da čartizam nije bio deo radničke istorije, i njegovom tumačenju iz perspektive marksističke teleologije kao neuspele revolucije, Doroti Tompson (Thompson, 2015) suprotstavlja stav da bi na čartizam trebalo gledati kao na političku fazu iskustva radničke klase. Premda uvažava argumente da se ovaj pokret u svom delanju suviše oslanjao na saradnju sa srednjom klasom, te da nije imao radnički program koncipiran oko ideje eksproprijacije eksproprijatora, Tompsonova ističe podatak da je zastava trobojka, često viđana na čartističkim mitinzima, bila naklon ranim danima Francuske revolucije, a da je, kada je Fergus O'Konor na predaju kandidature za Nacionalno udruženje čartista došao obučen poput tadašnjih radnika, to bila simbolička podrška egalitarizmu i demokratskoj kontroli, vrednostima koje se u to vreme nisu mogle naći na repertoaru sitnoburžoaskih radikala poput Vilijama Kobeta ili Henrija Hanta.

2 O moralnoj ekonomiji kao motoru pobuna podvlaštenih videti: Thompson, 1971, 1991; Scott, 1976, a za raspravu o pojmu: Fassin, 2009.

rad se topio pod raščlanjavanjem proizvodnog procesa na niz polukvalifikovanih zadataka, nezaposlenost je postala hronična, plate su stagnirale a cene i kirije rastle.

Pomenuti činioци su, svaki na svoj način, menjali odnos prema višim klasama i on je polako prestajao da bude ispunjen netrpeljivošću i suparništvom, da bi postajao sve konzervativniji i defanzivniji; mjuzik-hol, koji je izrastao u utočište uglavnom prestoničkog demoralisanog radništva, nije se odrekao prozivke na račun buržoazije, ali je uspeo da je od osporavane i neprijateljske svede na komičnu figuru, paradoksalno je humanizujući (Stedman Jones, 1983: 215, 229). Depolitizacija je polako uzimala maha među radničkom klasom, koja je sve slabije pokazivala interesovanje za bilo kakav put unapređenja vlastitog položaja, čak i onaj koji je išao preko obrazovanja. Krajem XIX veka, aktivizam radnika su održavali još sindikati, najjači i najistrajniji u fabričkim pogonima na severu zemlje, a ubrzo se osniva i prva radnička organizacija.³ Ipak, sumnjičavost i defetizam, kao i posledična pasivnost, postali su stalna senka političkih procesa.

Šta se tačno promenilo od vremena čartista? Gde su nestali revolucionarni mentalitet, razoružavajuća energija i silovitost prethodnih borbi? Teorija o posrnuću radničke aristokratije koja je prstom upirala u relativno dobrostojeće kvalifikovane radnike, potkupljene blagostanjem koje je obezbedila imperijalna ekspanzija domaće buržoazije, najčešće je služila kao zgodno objašnjenje (Thompson, 2015). Za Stedmana Džounsua pak, ključna promena odnosila se na shvatanje prolaznosti industrijskog kapitalizma. Snaga čartizma poticala je iz ubeđenja da je tvornički režim privremena faza i savladiva prepreka ka pravednijem društvu. Edvard Tompson u čuvenoj knjizi *Stvaranje engleske radničke klase* (1966) primećuje da su 1830-ih mnogi Englezi verovali da je industrijski kapitalizam jedna nedovršena građevina, još uvek bez krova, i da je samo zbog entuzijazma izniklog na tom uverenju ovenizam uspevao da progura ideju da je za kratko vreme moguće sagraditi potpuno novu i drugačiju konstrukciju, ukoliko su ljudi dovoljno odlučni i posvećeni. Nakon što je pokret zgasnuo, postalo je jasno da je kapitalizam čelična struktura, podbočena državnim i ideološkim aparatima, tvorevina čiju je konačnost bilo sve teže zamišljati. „Kapitalizam je postao nepomičan horizont“, piše Stedman Džouns. „Zahtevi koje su proizveli pokreti iz perioda pre 1850-ih – republikanizam,

3 U ovom periodu inerciju radništva prekidaju provale nezadovoljstva i štrajkovi i to u tri talasa: prvom od 1871–1873, drugom od 1889–1890. kad je Velika depresija pokrenula razvoj „novog sindikalizma“, donoseći masovno uključivanje radnika u sindikate i širenje sindikalnih aktivnosti ka teškoj industriji i nekvalifikovanim radnicima, nakon čega su usledili primena restriktivnijeg zakonodavstva i organizovani odgovor poslodavaca, te zatišje, da bi s trećim talasom 1911–1913. došlo do serije štrajkova, tokom kojih se članstvo osamostalilo i neretko okretalo i protiv sopstvenog sindikalnog rukovodstva (Cronin, 2002).

sekularizam, narodno samoobrazovanje, kooperacija, agrarna reforma, internacionalizam itd. – sada odsečeni od uverenja koje im je davalo smisao – vremenom su nestali usled puke ispražnjenosti, ili ih je pak, u nekoj razblaženoj formi, prisvojio levi krak gledstonovskog liberalizma. Glavni podsticaj aktivnosti radničke klase sada leži negde drugde. Usmerena je na sindikate, kooperative, društva za uzajamnu pomoć, što ukazuje na jedno *de facto* priznanje postojećeg društvenog poretka kao neizbežnog okvira delanja. Isto se može reći za mjuzik-hol. Bila je to kultura utehe“ (Stedman Jones, 1983: 237).⁴

Stjuart Hol takođe izdvaja period 1880–1920. kao izuzetno značajan za sve koji se bave popularnom kulturom u Britaniji i šire, a posebno su zainteresovani za njene preseke s radničkom kulturom. Hoola, prema sopstvenom priznanju, ona zanima isključivo kao arena saglasnosti i otpora, teren na kom se socijalizam, socijalistička kultura ne može izraziti ali se može konstituisati – kao što su to i „jalove“ tridesete, koje nikako ne prestaju da proizvode začuđenost zbog izostanka radikalne, zrele kulture radničke klase. On ukratko objašnjava izazove, ali i skrivene blagodeti jednog takvog, reklo bi se pomalo diskriminativnog pristupa istoriji: „Bez ikakve namere da se umanji važan istorijski posao koji je odraden i ostaje da se odradi na ranijim periodima, verujem da ćemo se sa mnogim istinskim teškoćama (teorijskim kao i empirijskim) suočiti tek onda kada počnemo bliže da istražujemo popularnu kulturu u periodu koji počinje da nalikuje našem, koji postavlja istu vrstu interpretativnih problema kao naš i koji je izložen našem smislu za savremena pitanja.“ (Hall, 2016: 231) Pitanje pasivizacije i doksičnog dremeža radničke klase, u kom je izgubljen njen „koherentan način života“, podelilo je britanske društvenjake krajem pedesetih godina prošlog veka, pa se Hol svrstao među one koji nisu bili baš optimistični u pogledu budućnosti, dok se Tompson našao na suprotnoj strani podsećajući da radnička istorija nije zabeleška o jednom određenom načinu života već o načinu borbe, i to između dva tipa moralnosti – one koja je zastupljenija u periodima ekonomskog prosperiteta i rasta standarda svih društvenih slojeva, a usmerena je na sticanje i statusnu promociju, i druge koja se javlja u krizama i počiva na etici zajedništva i solidarnosti (Thompson, 1959).

Posvetimo se sada drugoj priči. Reč je o isečku iz dela *Povratak u Rems* (2019) francuskog filozofa i sociologa Didijea Eribona. Ova soci-

4 Socijalistička politika je u Velikoj Britaniji, uprkos tome što je to bila zemlja u kojoj je razvoj kapitalizma najviše odmakao u odnosu na ostatak Evrope i koja je prednjačila u procentu industrijskih radnika, sve do početka Prvog svetskog rata bila u senci liberalnih reformskih programa. Tek je Komitet za radničko predstavninstvo, nastao 1900, uspeo da nadraste poziciju parlamentarnog lobija za sindikate i postane samostalna partija, dok su laburisti mogli da grade jače uporište u radničkoj klasi, pošto je ostvareno opšte izborno pravo (Ili, 2007: 100–103).

ologizovana autobiografija nastala je dobrim delom po ugledu na Burdijeovu autoanalizu (Burdije, 2019), kao posveta toj istoj i istovremeno kao njeno obogaćivanje uvidima koji su joj nedostajali, onima koji su klasnoj perspektivi (obojujica su potekla iz narodske klase i francuske provincije) pridodavali iskustvo jedne druge „društvene presude“ – one seksualne, tačnije homoseksualne. Eribon, pogledom učesnika i distanciranog posmatrača, osvjetljava istoriju svoje porodice i ujedno čitave proleterske klase. Pišući o odrastanju krajem 1950-ih i početkom 1960-ih, u kraju Remsa naseljenom uglavnom nižim društvenim slojevima, on se osvrće i na proces političkog konstituisanja radničke klase u posleratnim godinama, u kom je Komunistička partija Francuske nesumnjivo odigrala važnu ulogu. Partija je ponudila koncepciju sveta u kojoj je radništvo prepoznalo sebi bliske ideje i vrednosti, obeležene svakodnevnim nepravdom i tegobnim životom. Još važnije, u njoj je pronašlo sliku sebe i perspektivu koja je vraćala dostojanstvo. Nije bilo neophodno biti član, kao što je to uostalom bio slučaj s većinom žena iz radničke klase, da bi se delio osećaj pripadnosti i ujedno ponos zbog radikalizovanog identiteta i pronađene kolektivne snage. Program levice je u to vreme najvećim delom bio okrenut konkretnim problemima, onoj prigušenoj klasnoj borbi koja se iz dana u dan vodila po fabričkim halama i oronulim naseljima, ali su i fraze koje su većini zvučale apstraktno i pretenciozno, imale svoju funkciju. „Budući da im se činilo da su o svemu što se događa odlučile neke mračne sile (ništa to nije slučajno’), zazivanje revolucije o kojoj se nikad nisu pitali ni gdje ni kada niti kako bi mogla izbiti izgledalo je kao jedino прибежиште (jednim mitom protiv drugoga!), kao jedino što se može suprotstaviti silama zla – desnici, ’bogatonima, ’velikim njuškama... koji su nanosili toliko nesreće u živote ’ljudi koji nemaju ništa, ’ljudi poput nas“ (Eribon, 2019: 41).

I onda se dogodio preokret. Proleter, uključujući i članove Eribonove najuže porodice, počeli su da glasaju za kandidate desnice i Nacionalni front. Predsednički izbori 1981. predstavljali su prvi nagoveštaj dramatičnog pada podrške Komunističkoj partiji, čiji je kandidat za predsednika Žorž Marše dobio tek 15,48% glasova, dok je partija na parlamentarnim izborima, održanim iste godine, osvojila 16,13% glasova.⁵ Predstavnici ove

5 Francuska komunistička partija je s 20–23 posto podrške, koliko je imala u periodu 1968–1978, posle 1986. pala na 9–11, nikada se ne oporavivši nakon toga (Ili, 2007: 648). Gubitku popularnosti doprineo je prvobitno „Zajednički program“ iz 1972. i ulazak PCF u savez sa Socijalističkom partijom i Levim radikalima, a potom i izlazak posle kog je PCF na izborima 1978. nastupio samostalno. Tu su, naravno, i programski izbori koji su pratili prestrojavanje PCF u ovom periodu – distanciranje od diktature proletarijata i kritika unutrašnjih političkih prilika u Sovjetskom Savezu na XXII kongresu 1976, prekid pružanja otpora francuskom nuklearnom naoružavanju, ali i sklerotične metode rada i unutarpartijske organizacije (Ibid., 552–553). Dok je PCF ostajao veran klasnoj ideologiji, njegova baza se krunila – gubio je glasove u

partije ipak ulaze u vladu socijalista, što će prema Eribonovom mišljenju kod radničke klase produbiti osećaj da su njeni interesi zanemareni, a ona izigrana. Diskurs klase, antagonizma, izrabljivanja, borbe, revolucije iščezao je sa javne scene i bio nadalje arhiviran, dok je institucionalna levica, sada regenerisana članstvom koje je došlo mahom s ENA (École Normale d'Administration), tog rasadnika buržujskih tehnokrata, s nerazumevanjem, ponekad i prezrenjem počela gledati na radništvo i njegovu kulturu. Međutim, piše Eribon, „[z]a razliku od glasa za komuniste, koji je bio prihvaćen, zastupan, proklamiran, glas za ekstremnu desnicu bio je prikri- van, čak porican, zbog prosudbe onih 'izvana' (u koje sam, za svoju obitelj, spadao i ja)... No, unatoč svemu je bio prilično zrelo promišljen, odluka o tom glasu bila je čvrsta. U prvom se slučaju ponosno afirmiralo svoj klasni identitet, koji se kao takav konstituirao političkom gestom podrške 'partiji radnika', u drugom se u tišini branilo ono što je od tog identiteta ostalo“ (Ibid., 125).

Eribon, nimalo sklon idealizaciji sredine i kulture iz koje je potekao, budući da je kao homoseksualna osoba izbliza osetio koliko taj svet može biti zadrt, okretanje desnici ipak razume kao očajnički pokušaj da se odbrani dostojanstvo koje je dugo bilo gaženo. „Dostojanstvo je fragilno i po sebi neizvestan osjećaj: potrebni su mu znakovi i uvjeravanja“ (Ibid., 126). Bliskost koju je partija gradila, uz blagonaklon odnos prema radniku i njegovom načinu života, i sa istančanim sluhom za sudove formirane u zajedničkom praktičnom delanju, zamenila je stakato politika i komuni- kacija podređena isključivo izbornom rezultatu i pridobijanju glasa. Sadaš- nji izbori, iako modifikovani vid klasne borbe, za ovog francuskog pisca i mislioca tek su demonstracija „kolektivnog serijalnog“, jer tu sada do izražaja dolaze neposredni impulsi i površni stavovi, „otuđena vizija (kri- viti strance) prije negoli politizirana koncepcija (boriti se protiv društvene dominacije)“ (Ibid., 130).

Sličan doživljaj partije iz davnih vremena prenosi nam i Džodi Din deleći životnu priču Hozeje Hadsona, nepismenog Afroamerikanca iz Birmingena u Alabami, zaposlenog u fabrici kao livca, koji je početkom 1930-ih odlučio da postane član Komunističke partije SAD, čuvši da je partija učestvovala u odbrani devetorice dečaka iz „Slučaja Skotsboro“ i vodila jaku kampanju za njihovo oslobađanje. „Ono što je Partija radila“, posvedočio je Hadson, „jeste da je posezala za ljudima iz niže klase poput mene i od njih pravila ljude, strpljivo i nisu ti se podsmevali ako pogrešiš.

„crvenom pojasu“ oko Pariza (do 1981. ostao je bez 11 mesta u toj regiji, koja su otišla socijalistima), a restrukturacija rudarske i čelične industrije uslovlila je da između izbora 1978. i 1986. podrška na severu zemlje padne s 28 na 15 procenata (Raymond, 2005). Rezolucija s 25. kongresa partije 1985, koja je donela priznanje grešaka nači- njenih ulaskom u savez sa socijalistima, izgleda da je došla prekasno.

Drugim rečima, činila je da se ta niža klasa sedeći na sastancima oseća kao kod svoje kuće. Ako je taj neko ustao i pokušao da govori i nije mogao da se izrazi, nije bilo nikog ko bi sebi dao za pravo da ga ismeje. Pokušali su da mu pomognu i govorili im 'naučićete'. Uvek je bilo nečega da te pogura napred, da te ohrabri... Partija mi je omogućila da uvidim da sam neko" (Dean, 2016: 144). Komunistička partija je onima na dnu, izrabljivanima i uniženima bedom, ponudila sebe kao instrument političke borbe. Ali iz priče o Eribonovim roditeljima i svedočanstva Hozeje Hadsona možemo iščitati da je ona još značajniju ulogu odigrala obezbeđujući im „afektivnu infrastrukturu koja širi svet“ (Ibid., 131). Transformacija političkog senzibiliteta i spoznaja vlastite dostatnosti, koja je došla s pobeđenom inferiornošću i povraćenim dostojanstvom, podjednako su oblikovali političku subjektivaciju radništva i njegovo konfrontiranje kapitalizmu koliko i program, nauka koja je iz činjenične stvarnosti izvela zakone ili proročko obećanje. Klasna svest, piše Rafael Semjuel, bila je pre svega pitanje časti – u jednoj ranijoj fazi njenog razvoja, ta posebna vrsta moralnosti koja ju je ispunjavala prepoznavala se po diskriminaciji drugih pripadnosti (nacionalne, rasne, verske), prometejskoj etici, skoro patologizaciji društvene mobilnosti, te derogativnim terminima kojima su označavani klasni „dezerteri“, isto kao i posrnuli i odbačeni lumpenproletarijat (Samuel, 2006). Sadržaj je vremenom doživljavao promene i dalje je, kao što je uvek bio, predmet borbe.

Koliko su značajni podsticaji za postizanje tog efekta političkog sazreivanja i samoprihvatanja postalo je posebno jasno u društvima koja su krenula put socijalizma. Arhitekta jugoslovenskog samoupravnog sistema Edvard Kardelj ovako je u članku objavljenom povodom Prvog maja u listu *Borba* 1946. ohrabrivao radništvo i seljaštvo u njihovoj novoj društvenoj funkciji upravljača: „Pobeda oružjem je izvojevana, ali to ne znači da je time završen istorijski zadatak radničke klase. Mi smo tek na početku tog zadatka. Potrebno je sada dokazati praksom izgradnje – političke i ekonomske – naše narodne republike da je radnička klasa, da su radne mase naših naroda ne samo sposobne uzeti vlast u svoje ruke nego i upravljati zemljom, izgrađivati njenu privredu, stvoriti dostojne uslove života svakom građaninu. Danas se već pojavljuju i u našoj zemlji i u inostranstvu crni skeptici i neprijatelji, koji smatraju da su slabosti i nedostaci u našem radu dovoljan dokaz za to da je smešno misliti da bi radnici i seljaci mogli upravljati državom, a naročito njenom komplikovanom privrednom mašinom. Oni prstom pokazuju na svaku slabost u našim narodnim odborima i u drugim organima naše narodne vlasti i uprave, kako bi time dokazali da je vladanje večiti privilegij školovane kapitalističke gospode i njihovih kulija. Nas, međutim, nimalo ne plaši njihova povika. Mi znamo ne samo

to da ćemo odstraniti početne slabosti, kao što smo mnoge već i odstranili, nego i to da nijedna druga vlast osim vlasti radnika i seljaka ne bi mogla da postigne u tako kratko vreme takve rezultate obnove kakvi su postignuti u našoj zemlji“ (Kardelj, 1979: 50–51).

U pojedinim istorijskim momentima, partija je bila ključni faktor u procesu galvanizacije, ona koja je dopirala do ljudi, od povremenih okupljanja napravila društvene veze i dala im jasno usmerenje. Ali bili su to isto tako i klubovi uoči Pariske komune i za vreme nje, radnički saveti i zborovi u SFRJ, ili mnogi davnašnji i skorašnji pokreti koji su se, osim protestnim akcijama, posvetili političkoj socijalizaciji i osnaživanju. Upravo je pomenutima posvećena ova knjiga. Uranjanje u njihovo iskustvo, međutim, ide uz određene metodološke ograde.

Deo radničke mitologije, stvaran retrospektivno kako bi se pružio solidniji istorijski i normativni temelj partijama levice i socijalističkoj revoluciji, pre je rezultat selektivnog, ali ne i manipulativnog, pogleda koji je u prvi plan stavio radnika uništitelja mašina, zanatliju koji se diči svojim umećem, radnika sastavljača peticija i protestanta, kome je industrija bila i domovina i škola, marljivog i disciplinovanog, svesnog svog klasnog interesa, požrtvovanog, solidarnog, komunara, revolucionara, i ne isključivo muškarca. Sve su to slike koje, na kraju krajeva, nisu bile laž, jedino što nisu bile cela istina. Neka druga istorija, manje sklona hipostaziranju, otkriva i radnike „koji su išli putem u suprotnom smeru“, „čiji su falseto glasovi stvarali disonancu u duetu neme istine i pokajničke iluzije“ (Ranciére, 1989: 15): radnika pesnika koji je želeo da ga određuju njegovi stihovi, a ne manuelne veštine, radnika koji je težio oslobađanju od rada, radnika koji je radije posećivao mjuzik-hol nego da sanja grandiozni ustanak, apolitičnog ili pak radnika koji glasa za desnicu kako bi poslao poruku svima onima koji su ga izneverili. Išlo se u različitim pravcima i tragalo za najboljim načinima, ali se uvek radilo o ukidanju eksploatorskog poretka i postojeće hijerarhije bića koja jedne uzdiže dok druge unižava.

Sociologija i istorijska nauka su uvažavale i beležile pojavljivanje statusne dimenzije u okviru klasnih politika i drugih emancipatornih projekata, kao i u reprodukciji radne i životne svakodnevice. Jednu od boljih studija, kada je reč o ovom poslednjem, podarila nam je sociološkinja Mišel Lamon, pod naslovom *Dostojanstvo radnog čoveka* (*The Dignity of Working Men*) (Lamont, 2000). Danas, međutim, narativ o dostojanstvu i osnaživanju bleđi, ili kao u slučaju teorija koje izražavaju brigu zbog rastuće depolitizacije, apolitičnosti, odnosno antipolitičnosti, pomenuta dimenzija biva problematizovana kroz pojmove i teorijske elaboracije koje je odvajaju od kolektivnih temelja i značenja. S druge strane, određena savremena viđenja društva koja u njemu pronalaze klice nove socijalne

forme, staništa novog „bića“ i drugačijih odnosa, ili ga kao takvog samo zamišljaju, takođe ne prepoznaju značaj ove kategorije. To i ne iznenađuje previše budući da se na politiku radništva, kao uostalom i na svaki anti-kapitalistički otpor, danas uglavnom gleda mimo klasnih identiteta i pripadajućih simboličkih granica. Dugoročne promene u ekonomiji, koje su počele „postfordističkom tranzicijom“, praćene demontiranjem države blagostanja i njene kejnzijanske podloge, te posledičnom rekonstrukcijom i dezintegracijom radničke klase, dovele su do toga da se na nju više ne gleda kao na prirodnu osnovu politike na levisi (Ili, 2007: 539). Stoga se podrška čitavom jednom načinu života, jednoj kulturi, danas pre sreće kao fraza u sklopu amorfnih ideologija i usputnih moralističkih apela za pronalaženje samopoštovanja izgubljenog u medijskom i potrošačkom mraku kapitalizma, nego u okviru razrađene političke strategije. Ako se nešto korisno iz istorije može naučiti, to je da bi svako zagovaranje obnove političkog, i povratka u političko, moralo ozbiljnije da se posveti pitanju odbrane dostojanstva, kako bi otvorilo prostor za političke dispozicije da se iskažu i dokažu svoju doličnost. Možda pouke ipak ima.

Depolitizacija, političko i političke kompetencije⁶

Kraj političkog?

Sudeći po sve brojnijim glasovima o tome da živimo u postdemokratsko doba, u kojem systemska legitimacija ishodi iz učinaka ostvarenih pre svega u sferi ekonomije, reklo bi se da je moderna demokratska politika, centrirana oko ostvarivanja kolektivne autonomije, došla do svog kraja (Rosa, 2015). Gomilaju se mišljenja onih koji smatraju da svedočimo postpolitičkoj transformaciji sveta. I ranije su teoretičari – Karl Šmit (Carl Schmitt) u 1930-im i Herbert Markuze (Herbert Marcuse) tri decenije kasnije – upozoravali na opasnost od sistematske depolitizacije, ali novomilenijumske debate u društvenoj teoriji i političkim naukama odlikuje poseban intenzitet i raznovrsnost teorijskih i ontoloških pozicija (Beveridge, 2017). Sunovrat političkog i „depolitizacijska kriza“ (Beveridge, 2017), sumnjičavost prema političarima i omraza svega što ima veze s politikom (Hay, 2007), političko otuđenje, razočaranost i resigniranost (Torcal and Montero, 2006), generalizovana antipolitika (Clarke et al., 2017; Clarke et al., 2018; Fawcett et al., 2017; Schedler, 1997) – pojave koje istraživači redom beleže na strani političke potražnje, logičan su ishod erodiranja politike i neprogramatskih načina na koje se ona danas sve češće koncipira i organizuje. Ima i onih koji uzroke političkog otuđenja i pasivizacije pronalaze u samom društvu, u okrunjenim socijalnim vezama, niskom po-

6 Deo teksta je pod naslovom „Teorijski pogledi na depolitizaciju i sumrak političkog“, prethodno objavljen u časopisu *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 2024, God. 43, br. 1/2.

verenju u druge, te ključne demokratske institucije, oslabljenom građanskom aktivizmu (Patnam, 2008; Pharr, Putnam and Dalton, 2000) ili pak porastu broja obrazovanih, dobro informisanih, angažovanih, i evidentno sve zahtevnijih i kritičnijih građana (Norris, 1999, 2011). U savremenoj stručnoj literaturi, depolitizacija se problematizuje i analizira kroz dva, u velikoj meri odvojena toka: jednom u okviru kog se shvata kao hronična boljka društva čiji su koreni u eliminaciji antagonizma i sukoba iz političkog života, to jest sistemskom pripitomljavanju političkog (postpolitička gledišta), i drugom koji je vidi kao sastavni deo jedne upravljačke forme i specifične institucionalne mehanike, te konkretnih strategija, tehnika i procedura osmišljenih i primenjenih na nivou države, koje politiku „oslobađaju“ njene generičke suštine i tradicionalnih funkcija, ali i ostavljaju prostor za (re)politizacijske procese. Kičmu oba pristupa depolitizaciji čini specifična paradigma i vizija politike i političkog, pa će razlaganju viđenja depolitizacije prethoditi predstavljanje datih paradigmi.

Apokalipsa danas: postpolitičko stanje

Depolitizacija, u okviru postpolitičkog pristupa, podrazumeva stanje stvari „koje odlikuje konsenzualni način upravljanja, gde su rasprava i neslaganje marginalizovani, a politički prostor kolonizovan u svrhu odbrane neoliberalnih vrednosti i normi. U tom smislu, depolitizacija označava povlačenje 'političkog', gde je 'političko' sinonim za svojstva kontestacije, deliberacije i participacije“ (Buller et al., 2019: 4). Autori koji dele ovu poziciju različito određuju suštinska svojstva politike i političkog, te drugačije prikazuju i postpolitičko stanje, ali zajedničko im je antifundacionalističko stanovište i insistiranje na kontingentnom karakteru društvenog, kojim se i upravljački režimi prikazuju kao prolazni, premda organizovani da opstanu. Za Žaka Ransijera, Slavoja Žižeka i Šantal Muf, koji se mogu smatrati najznačajnijim zastupnicima ovakve perspektive, sistem trijumfuje, a političko je na izdisaju, te postpolitičkim kvalifikuju više stanje no reverzibilan proces.

Kod Ransijera, političko je ime za susret dva toka – upravljanja (politika, koja organizuje moć, uspostavlja i održava hijerarhiju pozicija i bića) i emancipacije (politika, kao repertoar praksi vođenih pretpostavkom i načelom jednakosti svih osoba, i za cilj imaju ispravljanje nepravde). Suština policije nije represija ni kontrola, već podela čulnog, koja je „implicitni zakon koji određuje oblike imanja-udela, određujući najpre perceptivne moduse u koje se oni upisuju“ i čiji je princip „izostanak praznine i dodatka“ (Ransijer, 2012: 183). Posredi je, dakle, intervencija u materijalnom i

simboličkom prostoru koja za svrhu ima postavljanje koordinata, granica i podela koje potom bivaju interiorizovane kao datost, postajući deo čulnog iskustva pojedinaca i društvenih grupa. Na taj način, propisujući mesto bića i stvari, i raspodeljujući uloge, priznanje i legitimitet, policija definiše političku zajednicu i „obeležava“ jedne koji joj imaju pristup i druge kojima ga na formalan ili zakriven način uskraćuje. Država demonstrira policijski princip isključujući one bez udela, dok bi politika bila pokušaj da se važeća struktura čulnog preobrazi dodavanjem udela onih bez udela. Ovako shvaćena politika nije projekt, propis ili procedura, već „istorijska prilika jednakosti, njeno upisivanje, ili njena objava. U pitanju je aksiom jednakosti bilo koga sa bilo kim, koji se primenjuje u nejednakosti ili nepravo“ (Badiju, 2008: 81, istaknuto u orig.). Ključna poluga takvog angažovanja jeste disenzus koji Ransijer vidi kao „odmak u samom čulnom“ (Ransijer, 2012: 186), kao provalu alternativnog čulnog koja destabilizuje postojeću strukturu društvenog tela, donoseći nove načine subjektivacije i šireći opsege iskustvenog. Preduslov političkog jeste da zaista postoji sučeljavanje policije i politike, da su na istom terenu i razumeju šta u vezi s predmetom sporenja poručuje druga strana – tako Ransijer navodi primer štrajka koji nije politički ako je kritika uperena protiv vlasti, a poboljšanje se ne vezuje za pitanje malih plata i loših uslova rada. Štrajk jeste politički, poručuje francuski filozof, „kada iznova uobličuje odnose koji određuju mesto rada u zajednici“ (Ransijer, 2014: 53).

Gledano iz istorijske perspektive, objave o kraju politike u XXI veku nemaju previše opravdanja budući da utihnuće spora oko podele čulnog poznaju različiti sistemi i mnoga razdoblja. Kako i sam Ransijer primećuje, poticaji za preispitivanje stanja stvari i ukidanje nejednakosti, u kojima se ispoljava političko, dolaze nenadano kao rezultat meteža sveta, slučaja i nepredvidljivih okolnosti – te su i sami obeleženi konfuzijom i paradoksom – i karakterišu svaki režim upravljanja, makar samo kao implicitna pretnja. Ipak, francuski filozof izdvaja tri figure koje u današnjem svetu prete poništenjem politike. Prva je arhipolitika, koja organskim ustrojavanjem zajednice, ili samo pretpostavkom o nekoj unifikujućoj kolektivnoj svesti, briše mogućnost neslaganja i suprotstavljanja. Druga bi bila parapolitika sa svojim uvođenjem spora u domen regulisane kompeticije, u kojem se, recimo putem parlamentarnih izbora vodi bitka za zauzimanje pozicija unutar poretka i ovladavanje policijskim dispozitivima. Dok arhipolitika forsirano stvara povezanost izgrađujući narodno telo, parapolitika „pravi vrlinu od rasutosti koja ne dopušta narodu da dobije telo“ (Ransijer, 2014: 106), u čemu kao posebnog saučesnika dobija pravo, s misijom da potiskuje horizontalnu komunikaciju individua i otežava sukobljenim delovima da se pokažu kao delovi. Na kraju, metapolitika bi predstavljala svojevrsnu esencijalizaciju politike, pokušaj da se dâ „jedna *istina* politike“

(Ibid., 125, kurziv u orig.), u šta se, prema Ransijerovom sudu, uklapa i narativ o kraju politike. Tumačeći Ransijerovo gledište, Žižek navodi primer marksističke ili utopijske socijalističke metapolitike (Žižek, 2006: 167), koja prihvata da se u političkom polju odigrava borba, ali je vidi kao zaklon ekonomskih sila koje diriguju političkim procesima, iz čega proističe logičan zaključak da „istinska“ politika treba da postavi uslove svog samoukidanja i „administriranje ljudi“ zameni „administriranjem stvari“.

Doprinos poništavanju političkog danas daje i sve popularnija ideja konsenzualne demokratije, kao i razne politički monitorisane taktike medijacije i pregovaranja kojima se zatamljuje nesaglasnost i sprečava sukob. Srž demokratije činilo bi sučeljavanje, kretanje po rubu između policijskog i politike, praksa stalnog zazivanja postojeće raspodele mesta i funkcija. Stanje u kome toga nema Ransijer naziva postdemokratijom, koju takođe vidi kao spoj „potrošačke i konsenzualne mediokratije“, ohlokratije i epistemokratije (Ransijer, 2012: 55), dakle, naizgled paradoksalno ukrštanje vladavine rulje, uzdizanja stručnjackog autoriteta i medijske proizvodnje saglasnosti. Osim što je u takvoj upravljačkoj konstelaciji unapred određeno ko ima pristup raspravi – pošto to mogu biti jedino vidljivi, prepoznati, zvanično evidentirani, kodirani, i kategorisani, s određenim mestom, pripisanom ulogom i prepoznatljivim identitetom – u njoj stručni i ovlašćeni (državni eksperti) neprestano informišu nedovoljno stručne i razvlašćene (stanovništvo) da je nejednakost nužna ako se želi ostvariti ekonomski napredak (May, 2008). Naturalizacija nejednakosti kojoj neminovno vodi ovakva retorika, udaljuje ljude od ideje apstraktne, principijelne jednakosti i demobilise političko mišljenje.

Za Slavoja Žižeka postpolitičko ima postmodernu auru. On političko poistovećuje s klasnom borbom, dok njeno „isključenje“ vidi kao krčenje puta za političku mašineriju koja će pacifikovati političko. Taj novi, pomiriteljski svet uređuju i nadgledaju prosvেćene tehnokrate i liberalni multikulturalisti, vodeći se načelom da je u politici glavni zadatak postizanje konsenzusa tako što će se pregovarati o interesima i potrebama, umesto da se omogući sučeljavanje ideologija (Žižek, 2006: 175). Postmoderna je „potiskivanje“ političkog zamenila „isključenjem“, i to nije upereno samo ka klasnom sukobu. Razni etnički konflikti koji su u ranijim epohama bili potiskivani, sada se potpuno odstranjuju iz simboličkog poretka, smatra Žižek. Zato, kada deideologizovana politika eliminiše i samu mogućnost mišljenja van okvira i zahtevanja nemogućeg, posvećujući se mikroinženjeringu i miopijskom rešavanju izolovanih problema, prostor za politizaciju, iskazivanje nezadovoljstva ali i poopštavanje zahteva iščezava, te etnos, ili bilo koji drugi partikularni identitet, može da se iskaže samo kao partikularan, neizbežno ostajući takvim. Država upreže golemi aparat i stručnjake različitih profila da lokalizuju „požare“

široim društvenog prostora (promptno zadovoljavanje pojedinačnih potreba i zahteva kako bi se predupredilo njihovo „ukrupnjavanje“). To je klima koja rađa „hegelovski paradoks“, budući da ukidanje antagonizama i forsiranje dijaloga, tolerantnih mera i koegzistencije, biva praćeno neočekivanim erupcijama nasilja (Ibid., 179). Liberalni kosmopolitizam, sa svojim multikulturalnim nazorima, takođe, tvrdi Žižek, daje doprinos procesu depolitizacije, podstičući rasparčavanje identiteta po nebrojenim osama i time onemogućavajući pojedinačnoj patnji, incidentnom buntu da se uzdigne do univerzalnog. „[U]niverzalnost može postati ono što jest, 'postaviti' se 'kao takva', samo pod vidom svoje sušte suprotnosti, onoga što se može nadati jedino kao ekscerivan 'iracionalni' hir. Ti nasilni *passages à l'acte* svjedoče o nekom temeljnom *antagonizmu* koji se više ne može formulirati-simbolizirati u pravim političkim terminima“ (Ibid., 181, kurziv u orig.). Stoga Žižek na tri Ransijerova vida odbacivanja politike dodaje četvrti – ultrapolitiku. Ultrapolitika označava trend militarizacije politike koji umesto konvencionalne političke borbe uvodi totalni rascep, „rat“ „nas“ i „njih“, u kom se neprijatelj predstavlja i doživljava kao oličenje apsolutnog zla. Krajnji cilj je izazvati sukob i uništiti oponenta. Nasuprot tome, „[k]lasna borba ne uvodi antagonizam, već nadodređuje imanentni antagonizam“ (Žižek, 2019: 181), postavljajući za cilj ne eliminaciju vladajuće klase već ukidanje klasnih razlika. U svetu koji osujećuje temeljne konflike, alternativne vizije uređenja društvenog, ali i razni ekstremni odgovori, izgnani su van granica sfere postdemokratske inkluzivnosti i tolerancije, koja poznaje samo „aranžmane impotentne participacije i 'dobrog vladanja“, neškodljive po neoliberalni političko-ekonomski poredak (Wilson and Swyngedouw, 2014: 5).

Na negativne posledice ustrojenosti politike u savremeno doba slično gleda i Šantal Muf. Ona takođe razdvaja političko i politiku, prvo vezujući za antagonizam kao temeljno svojstvo svakog društva (ontološki nivo), a drugo za skup upravljačkih strategija i tehnika, provučenih kroz diskurse i institucionalne mehanizme, čija je osnovna svrha uspostavljanje reda u uslovima pretećih konfrontacija koje potiču iz sfere političkog (ontički nivo) (Mouffe, 2000, 2005). Kao ključni instrument u potiskivanju trzavica i sukoba pojavljuje se ideološka hegemonija koja, u odsustvu potentnog kontrahegemonijskog projekta, zatire svaku mogućnost prepoznavanja i politizacije antagonizma, pa uvodi društvo u postpolitičko stanje. Nije samo nedostatak alternativnog hegemonijskog programa ono što anesteziira političko. Tu je i politička atrezija, blokada ili suženost kanala kojim bi se postojeće društvene podele organizovano ispoljile i tako uputile izazov hegemonij politici. Antagonizam pretpostavlja suprotstavljenost kolektivnih identiteta, „mi“ nasuprot jednom neprijateljskom „oni“ – koje se za razliku od moralističkog fundamentalizma ultrapolitike odvija u političkom

registru – zbog čega Muf kritički posmatra forsiranje deliberacije i političkog konsenzusa, obično praćeno delegitimacijom svakog političkog sukoba, koje stvarajući kroz kontrolisani dijalog jedno jedinstveno „mi“ i brišući granicu ka „konstitutivnom izvan“, poništava političko. Ona, stoga, traži formulu koja bi omogućila da se distinkcija mi/oni pomiri s principom i praksom demokratskog pluralizma, i vidi je ostvarenu kroz oblik agonističke demokratije koja antagonizam (borba između neprijatelja) zamenjuje agonizmom (borba između suparnika).

Kad se radi o konsenzusu, recimo da je on u politici prihvatljiv samo ukoliko je reč o „konfliktnom konsenzusu“ (Mouffe, 2013). Za Mufovu je naročito poguban onaj konsenzus koji pomaže da se učvrsti trenutni neoliberalni poredak, okupljajući većinu današnjih političkih partija u ideološkom centru, otuđujući veliki deo biračkog tela i produbljujući političku apatiju. Agonizam je produktivan i ima političku težinu ne kao osporavanje osporavanja radi, već isključivo ukoliko proizvodi alternativnu hegemoniju koja parira drugim hegemonijskim projektima i nastoji da ih nadmaši, poštujući demokratske procedure političkog polja i ispunjavajući obećanje slobode i političke jednakosti. Agonistička demokratija, iako sledi određena pravila, nije nužno racionalna i refleksivna, ona i te kako uključuje strasti, s tim što ih sublimira, prevodi u političke kategorije i programe, izbegavajući pritom moralističke ili esencijalističke narative i iste takve oblike kolektivne identifikacije. U suprotnom, sa odsećenošću kanala institucionalizacije antagonizma (neprobojna i neresponzivna predstavnička tela) i izostankom političkog artikulisanja frustracije i nezadovoljstva, dolazi do bezumnih provala nasilja, kao i uspona desničarskih partija, čija se popularnost zasniva na konstrukciji arhaičnog „mi“ i demagoškim diskurzivnim strategijama. Za Mufovu, rešenje se krije u reafirmaciji socijaldemokratskog modela i radikalne demokratije agonističkog pluralizma, koja neće odbaciti institucije liberalne demokratije kao koruptivne, već će ih staviti u pogon, omogućujući im da ostvare puni potencijal.

Pomenute teorije postpolitičkog politiku kao takvu stavljaju na stranu represije nad političkim, zbog čega se akteri, diskursi, institucije, norme i procedure na kojima ona počiva, uključujuću i one koje pripadaju predstavničkoj demokratiji, pojavljuju kao instrumenti depolitizacije, zahvaljujući kojima ona postaje imanentan društveni proces. Uz to, oštra distinkcija političko-politika ne dopušta da se uoče „sive zone“ i povremena „iskakanja iz koloseka“ savremene politike, kao što se svakom delanju koje ne osporava i ne odbacuje preovlađujuću institucionalnu arhitekturu odriče političnost, čime se nudi jedno najpre defetističko, a potom i vrlo ograničeno viđenje mogućnosti politizacije (Beveridge, 2017: 595).

Jedna ovakva (post-) pozicija implicira da je institucionalna i normativna logika liberalne demokratije tragično kompromitovana, te da je dalja degeneracija neumitna. „Nepopravljivo oštećene i pervertirane forme nazivaju se postdemokratija, jer demokratija više ne može da prebiva u nji-ma“ (Pavićević, 2016: 512). Utoliko se rasprava o postpolitičkom, kao i o postdemokratiji, mnogo više tiče borbe oko značenja pojmova politike i demokratije, nego što je reč o utvrđivanju stvarnih razmera apolitičnosti i otkrivanju konkretnih mehanizama koji stoje iza ometanja i suzbijanja političkog i transgresivne političke prakse. Za potonje, ovaj pristup nije ni pokazao posebno interesovanje, ali su se zato oni našli u središtu socioloških i politikoloških analiza u okviru kojih se depolitizacija tretira kao efekat jedne posebne političke konfiguracije i upravljačke strategije.

Nije kraj dok ne dođe kraj: depolitizacija kao upravljačka strategija i kao proces

Autori koji depolitizaciju posmatraju u sklopu specifične mehanike postdemokratskog upravljanja većinom dolaze iz politikoloških krugova u Velikoj Britaniji i svoje poglede izgrađuju imajući pred sobom globalne strukture i političke procese koji se pružaju preko nacionalnih granica. Razlikuju ih fokus i poneko teorijsko „rešenje“, ali dele usmerenost na institucionalnu društvenu ravan i istraživačku zainteresovanost za dinamiku odnosa lokalnih, regionalnih, nacionalnih i supranacionalnih upravljačkih tela, koje neretko razvijaju i bruse kroz polemiku i konstruktivan dijalog.⁷ Kao centralnu karakteristiku nove upravljačke strategije, ovi analitičari izdvajaju procedure, prakse i organizacione principe kojima vlastodršci, funkcioneri i državni menadžeri uklanjaju političku dimenziju iz procesa donošenja odluka, stvarajući privid gubitka kontrole nad konkretnim politikama i umanjujući vlastitu odgovornost za njihove rezultate (Buller et al.,

7 Jedna od zapaženijih rasprava odvijala se između Metjua Flindersa i Džima Bulera, s jedne strane, i Pitera Bermmana, s druge. Spor je nastao oko interpretacije karaktera britanske politike i političke ekonomije u posleratnom periodu, a nakon što je Berman kritikovao poziciju Flindersa i Bulera prema kojoj je posleratni razvoj predstavljen kao gradualna tranzicija iz politizovanog u depolitizujući modus vladavine, umesto da se čitav XX vek promatra kroz dinamiku dve strategije, kroz njihovo smenjivanje ali i preplitanje. Berman je takođe zamerio što je težište ove transformacije prebačeno na egzogene procese, te je nedovoljna pažnja posvećena endogenim činiocima i unutrašnjim odgovorima na promene okruženja i međunarodne politike misleći tu pre svega na visoku nezaposlenost u tradicionalnim granama, slabu sindikalnu organizovanost rastućeg uslužnog sektora i birokratizaciju sindikata koji su se poklopili s trendom globalne deregulacije, omogućivši britanskoj državi da se okrene decizionizmu i depolitizaciji (Buller and Flinders, 2005, 2006; Burnham, 2006).

2019; Burnham, 2001). U tu svrhu, političari i administratori pribegavaju različitim taktikama. Jedna od rasprostranjenijih sastoji se od prenošenja značajnih ovlašćenja na specijaliste, regulatorna tela i nevladine institucije, pa tako mnoge vlade širom sveta svojim centralnim bankama pružaju priliku da kroje monetarnu politiku, prepuštajući im upravljanje kamatnim stopama i operacijama na tržištu novca; druga taktika je ideološke vrste i ogleda se u kreiranju predstave da političari, upravljači uopšte, za svog mandata imaju ograničen uticaj na ekonomiju i fiskalnu politiku, čiji su ciljevi određeni globalnim trendovima i projektovani na duži period; na kraju, tu je i otvaranje odlučivanja ka spolja, s namerom da se poveća participativnost, transparentnost i odgovornost političara pred građanima i drugim nedržavnim strukturama, kako bi se fingirala demokratičnost i stvorio privid da političari imaju manje aktivnu ulogu nego što je to bio slučaj s ranijim upravljačkim režimima (Buller et al., 2019). Političari odlučuju o tome koje će funkcije delegirati, kao što zadržavaju indirektnu kontrolu (kroz imenovanje), rezervne moći (kroz ponovno preuzimanje ovlašćenja u određenim situacijama) i diskreciono pravo („kreativno“ tumačenje pravila) (Flinders and Buller, 2006).

Metju Flinders i Džim Buler izdvajaju tri komponente depolitizacije, posredstvom kojih se ona ispoljava na tri različita nivoa: prva komponenta obuhvata načela i ciljeve kojima se depolitizacija ustanovljava i prepoznaje kao legitiman politički izbor i put za vladajuće strukture (makropolitika ravan), druga pripada taktikama koje konkretizuju taj put (mezopolitička ravan), dok poslednju čine sredstva ili forme u funkciji odabranih taktika (mikropolitika ravan) (Flinders and Buller, 2006). U ključne taktike depolitizacije dvojica autora ubrajaju institucionalne (usmerene na podsticanje razvoja i angažovanja nezavisnih agencija koje preuzimaju deo izvršnih funkcija vlasti), legislativne (podređene stvaranju pravnih okvira i pravila koja regulišu transformisani proces donošenja odluka ograničavajući uticaj političara i domet parlamentarnih kontrolnih mehanizama, za šta je kao primer navedena izmena pravila kojima je monetarna politika u Velikoj Britaniji za vreme mandata Tonija Blera stavljena pod nadzor Banke Engleske), i taktike čija je svrha oblikovanje gledišta i preferencije, a kod kojih ideološka i diskurzivna sredstva prevashodno služe da se društvena pitanja liše političke dimenzije i težine (kao primeri se mogu navesti pravdanje nedelovanja i defanzivnosti političara krnjim suverenitetom nacionalnih država, svaki narativ koji favorizuje „neutralno“ ekspertsko mišljenje na štetu javne rasprave ili čitava doktrina Novog javnog menadžmenta).

U praksi, institucionalna depolitizacija ne ukida neformalne političke pritiske. Na ovom tragu, Metju Flinders i Met Vud kao sržni problem današnje demokratske politike izdvajaju međuzavisan parazitski odnos dvaju

isprepletanih procesa – hiperdemokratije i hiperdepolitizacije. Prvi se odnosi na trend pojačanog pritiska elitnih krugova, uključujući korporativne lobiste i medijske kartele, na političke institucije i aktere, od kojih se očekuje i traži da udovolje njihovim pojedinačnim zahtevima i interesima užih grupa, dok je drugi proces povezan s limitiranim ovlašćenjima članova vlade, do čega dolazi zbog prenošenja pojedinih funkcija i zadataka na ekspertske grupe i (kvazi)nezavisna tela, ili usled nagomilavanja pravila koja slabe izvršnu moć ministara (Flinders and Wood, 2015). Reklo bi se da, iz perspektive dvojice autora, između hiperdepolitizacije (tehnokratski orijentisane) i hiperdemokratije (utemeljene na želji da se u liberalnim demokratskim sistemima poveća responzivnost i odgovornost ljudi na vlasti) postoji tenzija destabilizujuća za čitav sistem, budući da umnožavanje nezavisnih tela i agencija pothranjuje političke pritiske i pojedinačne zahteve koji nisu vođeni idejom zajedničkog dobra, umesto da ih suzbija i doprinosi uspostavljanju ravnoteže dvaju upravljačkih principa.

Imajući slične trendove u vidu, Kolin Krauč iznosi tezu o depolitizovanoj demokratiji, u kojoj građanin koji je ranije pozivan na učešće u političkom životu, početkom XXI veka postaje „mušterija“, puki objekt marketinški osmišljene i medijski podržane političke kampanje, dok se političar od vizionara pretvara u trgovca i osluškiivača javnog mnjenja. Globalnom društvu pretila demokratska entropija, a kretanju ka njoj Krauč daje ime postdemokratija. Ovim pojmom opisano je stanje između maksimalne demokratije i nedemokratije, u kom je demokratija izobličena pod uticajem oligarhijskih interesa koji uređuju politički sistem podređujući ga sebi, ne obazirući se na šira društvena htenja i opšte dobro, u kom političke elite poslovično manipulišu dezorijentisanim, razočaranim i pasiviziranim biračima, a sva politička inicijativa dolazi „odozgo“ (Krauč, 2014). Retrogradnom procesu – jer postdemokratija znači tendenciju vraćanja na predemokratske društvene odnose – kumovala je globalizacija, dovodeći instituciju globalne firme, zajedno s korporativnom elitom, u proćelje društvenog i političkog života. Firma je uspela da politički marginalizuje običan radni narod i posredno utiče na formulaciju javnih politika pojedinih zemalja (investicionu, poresku, fiskalnu, radno-pravnu, itd.), uz to menjajući pogled na javni sektor, koji je počeo da se doživljava kao inferioran u odnosu na korporativne aktere. Logična posledica tog obrta bila je da država i upravljači nadalje delegiraju što više svojih zadataka spoljnim partnerima, angažuju podugovarače i kupuju konsultantske usluge jer nemaju kapacitet da samostalno vode poslove i rešavaju probleme. „Vlada postaje vrsta institucionalnog idiota, pri čemu svaki njen loš potez pametni tržišni 'igrači' unapred predvide i obezvrede. Otuda proističe glavna politička preporuka savremene ekonomske ortodoksije: najbolje je da država ne radi ništa, izuzev da garantuje slobodu tržišta“ (Krauč, 2014: 62).

Ušavši u partnerstvo s privatnim preduzećima, javne službe su se odrekle kontrole nad dodeljenim poslovima i postale postdemokratske – „otuda je vlada pred narodom (*demosom*) odgovorna samo za politiku u opštem smislu, a ne za detalje njenog sprovođenja“ (Krauč, 2014: 130, kurziv u orig.). I za građane je lociranje odgovornosti za javne poslove i usluge postalo otežano s obzirom na proliferaciju podugovaračkih aranžmana (podugovarač može angažovati druge podugovarače i unedogled razvući lanac izvođača i pružalaca usluge). Krauč primećuje da se generalizovana promena u strukturi moći odrazila i na organizaciju samih partija: koncentrični krugovi u kojima se, počevši od jezgra (najužeg rukovodstva), raspoređuju agilniji i manje agilni članovi i pristalice – ostaju, s tim što se leadersko središte pretvara u elipsu budući da mu se priključuje sve veći broj savetnika i lobista, iza čijeg angažovanja stoji neskrivena lukrativna motivacija. Partije se tako postepeno udaljavaju od baze, usmeravajući većinu svoje energije ka krojenju izbornih strategija u užem krugu profesionalaca i pronalaženju korporativnih sponzora koji će im finansirati istraživanja i izborne kampanje.

Kolin Hej (Hay, 2007) stvari posmatra na sličan način kao Flinders i Buler i utvrđuje da tri tipa depolitizacije koja odlikuju današnja društva predstavljaju inverziju tri oblika politizacije. Hej usvaja šire određenje politike, poistovećujući je s istinskim postojanjem kolektivnog ili društvenog izbora, dejstvenošću, deliberacijom i društvenom interakcijom (Hay, 2007, 2014), dok se politizacija i depolitizacija shvataju kao kretanje društvenih pitanja između sfere nužnosti (nepolitičkog), u kojoj vlada prihvatanje postojećeg i pasivnost (depolitizacija), i sfere deliberacije i kontingencije (političkog), u kojoj je angažovanjem moguće proizvesti promenu (politizacija) (Beveridge, 2017).

Proces politizacije se ispoljava u tri vida: prvom koji podrazumeva prevođenje pitanja iz sfere nužnosti u privatnu sferu (Hej kao primere navodi preispitivanje religijskih tabua, što je rezultat sekularizujućih tendencija, ili redefinisavanje problema uništavanja životne sredine za šta se ranije uzrok tražio u prirodnim procesima, a sada se odgovornost za njih pripisuje ljudskom faktoru i pojedincima); drugom kod kog dolazi do prebacivanja pitanja s privatnog nivoa na javni (za primer je uzeto feminističko označavanje nasilja u porodici kao društvenog problema, te skretanje pažnje javnosti na eksploataciju i niske plate radnika u privatnom sektoru); trećem koji se javlja u slučaju promocije pitanja iz javne arene na nivo vlade i državne uprave (prepoznato u lobiranju ili delovanju različitih grupa za pritisak, što može voditi izmenama zakonske regulative).

Depolitizacija uzima suprotan smer i odvija se na nekoliko načina: kada se pitanja preusmeravaju s upravljačkog nivoa ka javnosti, tako što

se pojedine funkcije vezane za njihovu regulaciju delegiraju navodno nezavisnim autoritetima (kvazinezavisnim institucijama poput Centralne banke), prepuštaju se mehanizmima poput tržišta (komercijalizacija javnog sektora – administracije, školskog i zdravstvenog sistema), prebacuju na teren kolektivne ili korporativne odgovornosti (apelovanje vlada na ekološku svest građana umesto da se političkim merama utiče na emisiju ugljen-dioksida) i s nacionalnih instanci upućuju ka transnacionalnim, zbog čega je teže pravovremeno reagovati i uticati na njih (pitanja povezana s međunarodnom koordinacijom bezbednosnih ili agrikulturnih politika). Zatim, kada se pitanja, i odgovornost za njih, transponuju s javnog na privatni plan (traženje rešenja za problem održivog razvoja u etičkoj potrošnji i izboru odgovarajućeg životnog stila). I, poslednji vid depolitizacije dolazi s izmeštanjem pitanja iz političke ravni (određene deliberacijom i kontingencijom) u domen nužnosti (ovakvo kretanje britanski politikolog, recimo, smešta u kontekst rastuće desekularizacije, negativnih reakcija na globalizacijske trendove, usvajanja fatalističkog pogleda na svet i sve prisutnije sklonosti ka distopijskim vizijama).

Hej podrazumeva da u političkom životu konkretnih društava politizujući i depolitizujući procesi koegzistiraju i da se mogu istovremeno ispoljavati na sva tri nivoa – upravljачkom, javnom i privatnom. On sopstvenu postavku političkog smatra dovoljno obuhvatnom, s obzirom na to da se pruža i na formalnu/državnu i javnu, i na neformalnu/privatnu sferu, ali ne i preširokom, budući da se uvažava činjenica da se politički procesi odvijaju na više nivoa koji, sa stanovišta potencijala da proizvedu odgovarajući politički učinak, nemaju istu „težinu“ i nalaze se u hijerarhijskom odnosu. Iako su u Hejovom shvatanju razdvojeni i priznati različiti nivoi društvenog kao teren (de)politizacije, ono ipak privileguje formalne institucionalne procese reprezentativne politike i daje im legitimitet, podržavajući pretpostavku da je uključivanje pojedinih pitanja u zvanične političke agende određujući činilac njihove „političnosti“ (Beveridge, 2017). Otud i Hejova načelna kritika onih teorijskih pristupa koji podržavaju depolitizacijske upravljачke strategije zalažući se za slabljenje poluga moći političara i predstavničkih institucija, uz obrazloženje da se na taj način smanjuje rizik od uzurpacije i pristrasnih politika, a jača demokratija. Nije naklonjen ni teorijskim pozicijama i političkim programima kojima se traži radikalni preobražaj političkog polja (širenje njegovih tradicionalnih granica, veća otvorenost, transparentnost i participacija po cenu ugrožavanja autonomije političkog rada), utoliko pre ukoliko reprodukuju javni diskurs o politici kao sinonimu za korupciju, pohlepu, sklerotičnost, nerad i neefikasnost. Ipak, umesto da osuđuje podozrenje u odnosu na politiku – prisutno, kako sam kaže, još kod

Makijavelija i američkih federalista – i njeno javno obesmišljavanje, britanski politikolog radije konstatuje kako današnje demokratske politike imaju upravo nivo formalne političke participacije i politička ponašanja kakva zaslužuju (Hay, 2007).

Hej, Flinders, Buler i Vud dele koncepciju politike poistovećujući je s političkim poljem, koje svoje aktere (političke predstavnike, partije i institucije) jasno deli od birača i javnosti. Zajedničko im je i to što depolitizaciju sagledavaju kao proces, i dalje ispresecan strategijama politizacije, koje su tu da upotpune (kada, kao kod Flindersa i Bulera, dolaze „odozgo“, u vidu državnog intervencionizma)⁸ ili da zaprete (kada su, kao u Hejovoj postavci, pokretane „odozdo“). I za Krauča postdemokratija predstavlja kretanje a ne stanje. Reklo bi se da, ipak, i na nivou modela i predočene empirijske slike, za pomenute autore izazovi novoj upravljačkoj strukturi ne dolaze izvana (politizacijskih pritisaka) već su endogenog karaktera i vezani su za inherentnu disfunkcionalnost i tešku održivost datog režima. Većina ih je primetila da delegiranje poslova i skrivanje političkog jezgra operacija ima za posledicu komadanje upravljanja i produžavanje komandnih lanaca, te da nepregledno umnožavanje nezavisnih tela stvara još povoljnije uslove da se delovi mehanizma lakše otrgnu kontroli (Burnham, 2017). Razliku među pristupima pravi lociranje korena depolitizujućih strategija u vremenu (vezivanje za neliberalni režim ili ne) i u prostoru (egzogeni ili endogeni poticaji). Flinders i Buler, naime, jasno postavljaju širenje depolitizujućih upravljačkih strategija u kontekst neoliberalnog zamaha u ekonomiji i politici 1980-ih. Hej, s druge strane, uočava kompatibilnost trenda depolitizacije i osnovnih postulata neoliberalne ideologije, neoklasične ekonomije i doktrine javnog izbora. On ih, međutim, ne dovodi u uzročnu vezu, zbog čega propušta da navedeni trend prikaže kao ishod sistematske razrade upravljačkih aranžmana i podupirućih diskursa – a takvo rešenje ide naruku narativima u kojima se depolitizacija predstavlja kao neutralan mehanizam kom se vlade okreću iz praktičnih razloga (Toplišek, 2019), tek kako bi konsolidovale javnu upravu i administriranje učinile efikasnijim.

Iako se u prikazanim stanovištima depolitizaciji pristupa sa razvijenim osećajem za istorijsku analizu, fokus na politički sistem smeta da se ona razume u kompleksnom spletu uslovljavanja koja pripadaju i sferi potražnje, a ne samo ponude. To je razlog što, na primer, Hej propušta da primeti da rekonfiguraciju političke sfere prati iščezavanje pozna-

8 Bernam (Burnham, 2006, 2017) takođe smatra da se depolitizacijske strategije povremeno uparaju s politizacijskim, naročito u vreme kada je reorganizaciju klasnih odnosa potrebno podržati javnom intervencijom države i angažovanjem njenog menadžerskog kadra, kao što je bio slučaj sa spasavanjem bankarskog sektora nakon globalne ekonomske krize iz 2007–2008.

tih kanala komunikacije (partija i baze, građana i institucija), usled čega premošćavanje nivoa političnosti u današnje vreme postaje složena i zahtevna misija, kako za pojedinačne tako i za kolektivni aktere koji bi da promovišu pitanja od važnosti za političku zajednicu. Autori koji se danas bave upravljačkim režimima posvećeni su otkrivanju strategija, taktika i instrumenata koji uslovljavaju sve manji kapacitet građana da na određena pitanja gledaju kao na politička, pa kolektivno deluju s tim ciljem i raspravljaju o njihovom rešavanju. O tome šta sve građane gura i presreće na putu do politike, ovi pristupi ne govore mnogo. Neki od uticaja koji boje mišljenja i menjaju politička ponašanja na strani potražnje potiču od antipolitičkih perspektiva i pomenutog tehnokratskog diskursa, čiju ćemo logiku posebno razmatrati.

Depolitizacija u svetlu antipolitike i ekspertokratije

Antipolitički i tehnokratski stavovi danas uveliko daju ton borbama u političkom polju, ali i oblikuju javno mnjenje, utičući na političke izbore, pa i na odricanje od njih. Pojedini autori skloni označavanju savremenog doba kao antipolitičkog, fokus stavljaju na kolektivne signale, inicijative, pokrete i organizacije čija vizija i praksa počivaju na osporavanju autoriteta i legitimnosti liberalno-demokratske države i distanciranju od polja profesionalne politike, što se očituje u slabljenju političke participacije, a naročito u odustajanju od tradicionalnih oblika političkog organizovanja (Fawcett et al., 2017). Andreas Šedler smatra da antipolitika nije nov fenomen, ali da potkraj XX veka ona postaje „značajan, ponekad čak hegemoni element ideološkog univerzuma“ i shodno tome izdvaja dva oblika antipolitičke misli – jedan koji upozorava na entropično stanje politike, i drugi koji ukazuje na njenu kolonizaciju i izloženost logici drugih podistema (Schedler, 1997: 1–2).

Za Šedlera, politika se sastoji od definisanja društvenih problema i konflikata, razmatranja obavezujućih odluka i uspostavljanja pravila vlastitog funkcionisanja, a uz to obuhvata domen zajedničkih poslova i podrazumeva upravljanje njima na autoritativan način, te bi, sledstveno tome, antipolitička ideologija kolektivnim problemima i ideji javnosti suprotstavljala samoregulatorni poredak, pluralnosti – harmonično jedinstvo, kontingenciji – nužnost, političkoj moći i autoritetu – neograničenu individualnu slobodu, bez obaveze prema zajednici, ili pak antipolitički tribalizam i kolektivnu prinudu (Schedler, 1997: 3–9). Antipolitički elementi prepoznaju se u projektima populističke desnice, kao i kod radikalnih de-

mokratskih eksperimenata u okviru manjih, stvarnih ili virtuelnih kolektiva – tj. „uradi sam“ demokratija (Fawcett et al., 2017; Flinders, 2015). U sklopu antipolitičkog pogleda na svet, politika se smatra aktivnošću koja je: besmislena – pošto društva nema, a atomizovani pojedinci teško mogu organizovano da ispostavljaju političke zahteve; nepotrebna – budući da ne odražava niti posreduje sukobljene društvene interese i temeljne antagonizme; nemoguća – kako nema dovoljno kapaciteta da ostvari svoju osnovnu namenu i proizvede promenu (Schedler, 1997); koruptivna i otuđena – pošto ne služi običnim ljudima već samo političarima koji je tretiraju kao poligon za ličnu promociju i bogaćenje (Clarke et al., 2018; Pavićević i Spasić, 2003; Spasić and Birešev, 2012) ili partijama koje deluju kao karteli, više zainteresovani za mandate, koalicionu kombinatoriku i državne službe nego za razvijanje ideologije, održanje reprezentativnog integriteta i jačanje kolektivne partijske identifikacije (Mair, 2013).

U antipolitička stanovišta svrstavaju se i ona koja ne odbacuju politiku kao takvu, ali je vide kolonizovanu i potčinjenu logici koja joj je strana. Šedler obrće Habermasovu tezu o politici koja kolonizuje svet života postavljajući politiku u poziciju kolonizovane i defanzivne strane, one čija komunikativna racionalnost uzmiče pred drugim tipovima racionalnosti. Taj uticaj poprima oblik instrumentalne antipolitike, podrške zameni političara tehnokratskim ekspertima koji se angažuju kako bi garantovali postizanje ciljeva najpodobnijim sredstvima i uz najmanje troškove, te kako bi obezbedili zaštitu od ostrašćenosti ili nekompetentnosti koje ponekad prate uključivanje neprofesionalaca u politički život. Drugi vid bi bila amoralna antipolitika koja politiku predstavlja kao stratešku igru moći, podređenu zadovoljenju ličnih interesa umesto opštem dobru. Treća je moralna antipolitika okrenuta alternativnoj koncepciji politike, recimo onoj koja neslaganje odbacuje kao amoralno ili pak svaki kompromis tretira kao izdaju. I, poslednja, estetska antipolitika, koja se prevashodno služi slikama i drugim simboličkim alatima (medijima, performansom, marketingom, rokenrolom, psihoterapijom i dr.), umanjujući značaj racionalne, dijaloške dimenzije (Schedler, 1997: 12–14).

Klark i saradnici objašnjavaju bujanje antipolitičkih sentimenata otkrivajući uzroke na strani potražnje, u predstavi koju građani stvaraju o tome šta znači biti dobar političar, kao i u promeni koja je vremenom nastupila u obrascima interakcije političara i njihovih birača (Clarke et al., 2018). U istraživanjima na koje se pomenuti autori pozivaju utvrđeno je da od Drugog svetskog rata sve više Britanaca iskazuje zazor u odnosu na političke aktere i institucije. Tako od 1980-ih on sve češće prerasta u ljutnju, čak zgađenost, i repertoar kritike se obogaćuje novim negativnim kvalifikacijama političara – uobičajenom „bore se za pozicije i svoje interese“ sada se pri-

dodaje da su „svi isti“ ili da su „odsečeni od stvarnosti“ (Ibid., 8). Današnja očekivanja od političara su da oni budu kompetentni, poštenu, pouzdani, posvećeni, efikasni, umereni, odlučni, ali istovremeno bliski narodu, autentični, prizemni i pristupačni (lideri za narod i iz naroda).

Poslednje se vidi kao rezultat preobražene političke interakcije, koja je sredinom XX veka podrazumevala političke karavane i angažovane sastanke, dok se pola veka kasnije svodi na medijska gostovanja i izrežirane debate iza kojih stoje timovi marketinških stručnjaka. Jedan od simptoma udaljavanja od baze, jeste gravitiranje partijskih politika ka centru, usled čega interesi i politički pogledi građana uveliko ostaju nepredstavljeni, a javna rasprava bespredmetna. Na pitanje da objasni svoju razočaranost Laburističkom partijom, jedan od ispitanika u istraživanju iz 2010. odgovara da je presudno bilo to što je ona podržala rat u Iraku i dozvolila bankarskom sektoru da nekontrolisano radi svoje, dodajući: „Tako – za poslednjih 13 godina (vladavine laburista) – nisam imao prirodan 'politički dom'... Laburisti nisu bili prirodan politički izbor za mene (Nisam ja njih napustio – oni su napustili mene!)“ (Ibid., 155). Pokazalo se da većina savremenih političara nije dorasla idealu i očekivanjima, što je, prema ovoj grupi istraživača, ključni faktor porasta nezadovoljstva i bega od politike, za koje građani lek ne traže u više participacije već u boljim političarima. Antipolitički diskursi izrastaju iz demokratskog jaza i krize poverenja u predstavničke institucije i političke aktere, ali se u mnogo slučajeva od njih nije sasvim odustalo, budući da su na izvestan način i dalje predmet investiranja, kao što političko polje u svima znanom konstituciji i dalje figurira kao priznati prostor političkog delanja. S gledištima kojima se traži izmeštanje izvršne moći i političkog autoriteta ka telima koja slove za nezavisna i neutralna, stvari stoje drugačije.

Tehnokratska norma negira politiku kao medijum predstavljanja i borbe kolektivnih interesa. Ideja da je tehnokratsko vođenje politike i državnih poslova način da se konkretne politike učine efikasnijima, utemelje na ekspertizi i oslobode strasti i pristrasnosti, izgrađuje legitimitet oligarhijskog elitizma u osnovi tog tipa vladavine. Politika se redefiniše kroz zadatak zadovoljenja opšteg interesa, koji se uspostavlja racionalnim i naučnim putem umesto da se izvodi iz skupa pojedinačnih, partikularnih i kratkoročnih interesa (Caramani, 2020: 3). Osim toga, ona više ne predstavlja poligon odmeravanja konkurentskih ideja i vizija društva, već joj se menja svrha koja se sada poistovećuje s tehničkim zadatkom rešavanja problema. Depolitizujući karakter tehnokratije, kao ekspertize stavljene u poziciju proaktivnog kreiranja politika, otkriva se kao uklanjanje politike iz polisa; tehnokratska vizija, koja sebe predstavlja „kao antipolitičnu, spoljnu ili 'iznad' konflikta, konfrontacije i suprotstavljanja“, počiva

na uverenju da postoje politike koje su 'objektivno' dobre ili pak loše po društvo (Ibid., 6), a da su mišljenja, ili zamišljanja politike, koja nisu zasnovana na činjenicama – ideologije ili neodgovorne fantazije. Karamani (Caramani, 2020) ovo vidi kao direktno negiranje mogućnosti izbora.

Pored depolitizacije, ostali izazovi tehnokratske vladavine (Bertsou and Caramani, 2020a) uključuju izazov holizmu, koji se pojavljuje u obliku redefinisano pluralizma, to jest privilegovanja zajedničkog interesa nad potrebama i preferencijama delova, pri čemu se podela i konflikt predstavljaju kao suprotstavljanje jednog dela celini a nikako kao utakmica više ravnopravnih delova. Tu je izazov ideologiji u vidu principa neutralnosti i pragmatičnosti koji na ime kvalifikovanog pogleda diskredituju politički program kao ono što u relativno trajnom i obavezujućem odnosu povezuje mandatora i mandataru, implicirajući nedovoljnu kompetentnost prvog i njegovu podložnost ideološkom zavođenju – tehnokratija u datom slučaju nastupa kao epistemokratija, dobronamerno, čak i onda kada stanovništvu nameće mere štednje. Izazov predstavničkom režimu tiče se pitanja respozivnosti, (ne)odgovornosti i ekskluzivnosti. Respozivnost je dovedena u pitanje budući da tehnokratija ne smatra za obavezu da uvažava inpute birača, štaviše – vidi ih kao smetnju. (Vertikalna) (ne) odgovornost je povezana s respozivnošću utoliko što stručnjačka elita ne postupa po nalogu mandatora, te nije ni dužna da mu „polaže račune“ o učincima svog delovanja, dok ekskluzivnost dolazi od činjenice da za obavljanje određenog zadatka eksperte kvalifikuju isključivo zasluge i dokazana stručnost, zbog čega se pri njihovom izboru isključuju drugi kriterijumi (oni se, recimo, izuzimaju iz pravila koja nalažu odgovarajuću zastupljenost različitih društvenih kategorija u ekspertskim timovima). Izazov samoupravljanju (ili modelima direktne demokratije i populističke demokratije) pojavljuje se u vidu odbrane autonomije koja tehnokratske aktere stavlja van dometa demokratske kontrole (Caramani, 2020: 6–11).

Tehnokratski uticaj na politiku ispoljava se u različitom stepenu i na više nivoa, a može ići od konsultovanja tehnokratskih aktera, individualnih i institucionalnih, do formiranja vlada sastavljenih od stručnjaka, bez učešća profesionalnih političara. Tehnokrate potiču iz raznih oblasti, mada se najčešće vezuju za ekonomiju. Iako, istorijski gledano, ne čine novu pojavu, najistaknutiju ulogu su dobile u skorije vreme u neoliberalnom obliku kapitalističke regulacije, baveći se menadžmentom finansijskih i ekonomskih kriza, poput one iz 2007/8, držeći svoja rešenja podalje od javne rasprave i naravno zaklanjajući se načelom tržišne apolitičnosti. Saučesništvo tehnokratije u izvrđavanju demokratije može se smestiti u okvire neoliberalnog jačanja države i istovremeno njenog distanciranja od socijalnih zahteva i klasne borbe, konflikta uopšte. Upravo u tome Negri i

Hart prepoznaju političko srce neoliberalizma, skriveno iza fasade regeneracije tržišnih mehanizama (Hardt and Negri, 2017: 157–158).

Nauku nije uvek lako odvojiti od politike, ali se instrumentalizacija, ili naprosto ideološka funkcija nauke, može i treba posmatrati i prosuđivati na temelju učinaka, pozitivnih i negativnih društvenih posledica koje je njeno političko angažovanje proizvelo. Tako, na primer, Dijego Fuzaro u tom svetlu prikazuje mobilisanje medicinsko-naučnog kadra tokom krize prouzrokovane pandemijom kovida 19, zbog koje je Svetska zdravstvena organizacija početkom 2020. proglasila vanrednu situaciju na globalnom nivou (ukinula ju je u maju 2023). Vlade brojnih zemalja su se u rukovođenju pandemijom oslonile na specijalno oformljene radne grupe ili krizne štabove, sastavljene od tehničkih stručnjaka, čija su se rešenja svela na represivne mere (socijalno distanciranje, policijski čas, zabranu okupljanja i dr.).⁹ Vanredno stanje izrodilo je „terapeutski autoritarizam“ (Fuzaro, 2022), opsesivno posvećen nadzoru i kontroli, dok je u potpunosti izostala „politička“ priča o povećanju budžeta za zdravstvo, koje bi moglo da obezbedi unapređenje bolničkih i ljudskih kapaciteta i razvoj aparata za borbu sa svim budućim sanitarnim krizama. Medicinski diskurs se, konstatuje Fuzaro, „pojavljuje kao onaj što nas sada spasava i nezamenljiv je, postaje onaj koji podiže na univerzalni i objektivni nivo pojedinačni interes vladajućeg pola, njegovo autoritarno restrukturiranje i hijerarhijske odnose moći. Drugim rečima, iza pitanja zdravlja i objektivne sanitarne vanredne situacije krije se reorganizacija socijalnog, političkog i ekonomskog odnosa“ (Fuzaro, 2022: 186).

Tehnokratski princip organizacije vlasti često podržavaju građani svojim stavovima, uglavnom onda kada je njihovo poverenje u predstavničke institucije ozbiljno poljuljano ili kad svojevolljno biraju da se isključe iz politike, radije je prepuštajući kvalifikovanim i nezavisnim stručnjacima. Ponekad se tehnokratsko odlučivanje vidi kao jedini mogući način da se stabilizuje haotična politička situacija, te je stoga podrška njoj izraženija u mladim, nekonsolidovanim demokratijama, poput onih koje karakterišu društva centralne i istočne Evrope, dok se u državama na jugu kontinenta i nordijskim zemljama kritički odnos prema učešću eksperata u vlasti tokom vremena održava na relativno visokom nivou (Bertsou and Caramani, 2017, 2020b; Bertsou and Pastorella, 2017).¹⁰ Tehnokratizacija odlučivanja deo je šireg procesa rekonponovanja upravljačkih elita i sistema kompleksne dominacije (Boltanski, 2009), u kom je moć decentrirana,

9 Fuzaro navodi da je u Italiji u proleće 2020. bilo moguće izbrojati hiljade novozaposlenih u tzv. *task forces*, postavljenih kako bi pomogli u borbi protiv pandemije.

10 Nalaz na osnovu podataka dobijenih u dva talasa World Values Survey i European Values Survey, u periodu između 2008. i 2014, kao i na temelju navedenog istraživanja iz 2017.

besformna, skrivena iza komplikovanih pravila i demokratskih procedura, neuhvatljiva i nepredvidljiva. Ona podjednako kao i dodeljivanje poslova privatnim podugovaračima obesmišljava javnu vlast, ali za važnu posledicu, na koju upućuje Kolin Krauč, ima gubitak građanskih sposobnosti (Krauč, 2014). Za obične građane postaje sve teže da se snađu u zbrci podugovaračkih mreža koje skrivaju nosioce odgovornosti, i pravnim začkoljicama, s kojima na kraj mogu izaći samo profesionalci posebno obučeni za to. Odustajanje od politike se tako pojavljuje kao razumljiv ishod njenog zatvaranja u neprobojne krugove, i povratka u predemokratsko stanje.

Neretka su mišljenja da tvrdnje o kraju politike, njenom izgonu, dokidanju, uzmicanju pred korporativnim interesima ili skrivanju iza administrativnog i pravnog rezona, zapravo nemaju empirijsku potvrdu. Primedba se ponajviše upućuje autorima teorija o postpolitičkoj ili postdemokratskoj konjunkturi, koje nas više ubeđuju u svoje zaključke o današnjem post-svetu nego što nam pružaju uverljive dokaze za to da živimo u jednom od njih. Čitava perspektiva se smešta u okvir distopičnog i nedovoljno utemeljenog „narativa apolitičnosti“ (Dean, 2014), proizvedenog u sklopu najnovije intelektualne mode i osuđenog na kruženje u ograničenim akademskim krugovima. Za Bulera, najveći nedostatak pristupa depolitizaciji kao sistemskom defektu leži upravo u njegovoj nedovoljnoj nijansiranosti, zbog čega se pokazuje nepodesnim da uhvati diskretne, pa i one приметne naznake narušavanja neoliberalnog konsenzusa i društvene promene (Buller, 2019). Više autora je već ukazalo na činjenicu da živu političku praksu odlikuje isprepletanost i promenljiva dinamika procesa depolitizacije i repolitizacije – pojedinačni i grupni zahtevi tu-i-tamo postižu univerzalizaciju, neka pitanja bivaju problematizovana i podržana kroz neformalnu deliberaciju, javnu raspravu, medijsku komunikaciju ili protestnu politiku, dok ostala odlaze u drugi plan, prepuštena ekspertskim grupama ili naprosto zaboravu. Ovo takođe implicira da se, uprkos tendencijama obostranog udaljavanja – politike od građana (kroz potiskivanje i delegitimaciju antagonizma i sukoba, davanje punomoćja i prepuštanje funkcija nacionalnim ili supranacionalnim telima čiji članovi nisu birani u izbornom procesu, te kolonizaciju) i građana od politike (otuđenje, apatičnost, apolitičnost ili antipolitičnost)¹¹, ipak pojavljuju pritisci i otpori sa raznih strana koji narušavaju sistem, pa je postpolitička ontologija i dalje više upozorenje no dijagnoza.

11 Trend odustajanja građana od konvencionalne politike zabeležen je u zapadnoevropskim demokratijama tek od 1990-ih godina i ispoljen je kroz sve manju izlaznost na izbore, nestalnost glasačkih preferencija koje se u sve većoj meri oblikuju pod uticajem kontingentnih faktora umesto da odražavaju čvrstu lojalnost politici određene partije, te osipanje partijskog članstva (Mair, 2013).

Alen Badiju kritikuje Ransijerov izbor da „identifikuje politiku u elementu njene odsutnosti“ (Badiju, 2008: 87) smatrajući ga neuspelim otklonom od „politike filozofa“. Tome slobodno možemo priključiti svaku osudu realne politike s neke udaljene tačke, koja vrlo često nastupa u ime radikalizovane demokratske vizije, a u stvarnosti je tek „setna pratnja odsutnosti realne politike, i opskurno poučava želju da svrši sa politikom“ (Ibid., 81). Džodi Din sve pritužbe na policiju, administraciju i (neoliberalnu) ekonomiju, okrivljene za gušenje političkog, podvodi pod detinje durenje levice koje ovoj služi kao alibi za nečinjenje i nemoć. „Levica podrazumeva“, piše Din, „da to što nedostaje dobrih političkih ideja znači kraj politike kao takve. Ako se igra ne igra po našim pravilima, onda je uopšte nećemo igrati. Nećemo čak ni priznati da igra postoji“ (Dean, 2009: 12). Problem s teorijama depolitizacije i de-demokratizacije, možemo zaključiti, nije toliko sama kritika – jer i kada preuveličava, ona želi da upozori – koliko nedostatak političke vizije koja bi odbranila politiku od predatorskih korporativnih interesa, tržišne logike i isforsiranog konsenzusa.

Zaboravljene (klasne) komponente političke kompetencije

Pišući o postdemokratskim tendencijama u savremenim društvima Zapada, Kolin Krauč je zapazio da je preobražaj politike i načina funkcionisanja institucija reprezentativne demokratije u XXI veku doneo potpuno drugačiju političku komunikaciju od one koja je odlikovala prethodni vek. Ako je u posleratnom razdoblju postojala zapažena sličnost jezika korišćenog u državnim dokumentima, ozbiljnom i popularnom novinarstvu, političkim saopštenjima i javnom govoru, danas novinski napisi nude svedenu analizu i pojednostavljenu argumentaciju, dok je u televizijskim emisijama još uvek koliko-toliko prisutna ambicija da se nešto objasni i ova dva pola pomire (Krauč, 2014: 39). Da se zaključiti da se nekada primalac informacije nije potcenjivao, ili se čak on na diskretan način edukovao i „pripremao“ za debatu. Džodi Din kaže da današnji „komunikativni kapitalizam“, oslonjen na digitalne mreže, fetišizuje javno iskazivanje stavova, participaciju i diskusiju što, naravno, ide uz određenu cenu; „detalji poput trajanja, dubine posvećenosti, korporativni i finansijski uticaj, pristup strukturama odlučivanja i sužavanje političke borbe na standarde 'uradi sam' kulture zabave postaju dosadna preokupacija bejbi bumera, zaglavljenih u prošlosti“ (Dean, 2009: 17). Pristup komunikativnim tokovima je u velikoj meri demokratizovan, mišljenja ima napretek, a autoritet je rapodeljen po nodalnim regijama virtualnog sveta. Ovo, ipak, ne znači automatski zrelije političko mišljenje i veću političku participaciju.

Otkako su politikološka nauka i politička sociologija nabacile ideju da klasa više ne igra ulogu u objašnjenju političkih kultura, orijentacija i ponašanja (Lipset and Clark, 1991, 2004; Goldthorpe, 1999), analiza političkih nejednakosti kao da se odrekla mogućnosti da otkriva kompleksne spletove determinacija i mehanizme iza pojedinačnih iskustava i izbora. Politička kompetencija se danas često istražuje u sklopu proučavanja otklona od politike i političkog dezangažmana (Pešić, Birešev, and Petrović Trifunović, 2021), pri čemu ključne dimenzije u operacionalizaciji prvog čine poverenje u političke aktere i institucije, i eksterna politička efikasnost (pristupačnost i responzivnost političkog sistema, institucija i aktuelnih nosilaca vlast), dok se do potonjeg dolazi preko formalne i neformalne političke participacije, te lične zainteresovanosti za politiku i interne političke efikasnosti (uverenost u vlastitu sposobnost da se učestvuje u politici i aktivno doprinese politizaciji određenih pitanja). Otklon od politike reflektuje lični doživljaj objektivne otvorenosti političkog sistema za inpute i inicijative koje dolaze izvan političkog polja, a (ne)angažovanost govori o odnosu pojedinca prema sopstvenim političkim kapacitetima. Stepem političkog investiranja u najvećoj je meri određen „čvrstim“ sociološkim činiocima – poreklom i pozicijom u društvenom prostoru (posedovanjem ekonomskog i kulturnog kapitala), i shodno tome odgovarajućim oblikom političke socijalizacije (Burdije, 2023; Gaxie, 2002, 2014). Strukturna uslovljenost instrumenata posredstvom kojih ljudi razumevaju svet politike, prepoznaju svoje interese i uverenja u programima i pronalaze svoje mesto u političkom životu je nesumnjiva, ali ponekad i poneki konjunkturni činoci takođe usmeravaju ove procese. Reč je o faktorima povezanim s političkom ponudom (to recimo može biti nagla promena partijskog kursa ili bilo koja odluka koja je sa stanovišta birača pogrešna), a koji na strani potražnje mogu proizvesti ambivalentna ubeđenja, generička koliko i specifična (Gaxie, 2002), te razočaranost i odbacivanje usvojenih političko-ideoloških vrednosti ili politike uopšte.

Bitan element procenjivanja sopstvene političke kompetencije, međutim, čini i osećaj pozvanosti da se učestvuje u političkim procesima i da se na njih utiče, sam usađen i zavisao od, kako je pokazao i objasnio francuski sociolog Pjer Burdije (Burdije, 2023), legitimnosti koju društvo pripisuje određenoj političkoj kulturi i načinu mišljenja. Kao da se od narodne klase, ali isto tako i od ženskog dela populacije ili drugih podređenih i marginalizovanih grupa i ne očekuje da, poput dominantnih, budu obaveštene, da poseduju tehničke kompetencije i sposobnost za apstraktno političko mišljenje, te tako ove društvene kategorije, što svesno što nesvesno, pogurane životnim prilikama, najčešće podešavaju svoje preferencije, volju i praktične izbore prema datim očekivanjima. Mehanizam koji leži u

osnovi usaglašavanja potiče od sistema dominacije i simboličke moći koju on vrši, osuđujući pojedince, ali i čitave grupe ljudi na relativnu nekompetentnost.

Za Danijela Gaksija, jednog od retkih politikologa s burdijeovskim „sluhom“ za klasne razlike, odnos prema politici i politička mišljenja zavise koliko od kognitivne kompetencije (obaveštenog formiranja političkih stavova, s kapacitetom za nadilaženje ličnog iskustva i uopštavanje), toliko od statusne kompetencije (implicitna vera u sopstvenu političku sposobnost i vlasnost da se na različite načine učestvuje u političkom životu). Građani prepoznaju teme, događaje, skupove i rasprave koji su „za njih“, oni „osećaju da su politički kompetentni, ili nekompetentni, na sličan način kao što sud odlučuje o tome koji je slučaj van njegove nadležnosti“ (Gaxie, 2014). Burdije odnos „tehničke“ kompetencije, to jest posebne kulture i spremne za razumevanje politike, i kompetencije u smislu statusnog obeležja, poredi s odnosom egzistencije spram esencije: „[S]amo oni koji su predodređeni da je [tehničku kompetenciju] poseduju mogu je zaista steći, i samo oni koji su ovlašćeni da je imaju, osećaju da su pozvani da je steknu“ (Burdije, 2023: 482). Osećaj da neko ima statusno pravo na kompetenciju i da je statusno pozvan da je ispolji tesno je povezan sa stavovima i praksama samoosnaživanja, i zaslužan za nejednakosti u proizvodnji političkih mišljenja (Gaxie, 2014.).¹² Ljudi će biti zainteresovani i informisani, politički aktivni i efektivno učestvovati u odlučivanju, samo ukoliko ih sistem podržava i ohrabruje u tome, ako im poruči i pokaže da je to zaista njihov svet. Kada se odnos prema politici gradi od najranijeg detinjstva u društvu klasne, rodne, rasne i etničke dominacije, koje

12 Danijel Gaksi (Gaxie, 2014) izdvaja sledeće pokazatelje političnosti: zainteresovanost za politička pitanja (učestvovanje u raspravama o politici s ljudima iz okruženja i informisanje preko medija), način određivanja domena politike i razumevanje „političkog“ (usko, ograničeno na izborne procese i partijske i međupartijske odnose, ili šire, koje zahvata probleme sindikalnog organizovanja, školstva, zdravstva, životnog standarda, penzijskog osiguranja, itd.), očekivanja, preferencije i orijentacije (izgrađena, konzistentna i jasno iskazana mišljenja i očekivanja, razvijena do određenog stupnja teorijske opštosti i uz oslanjanje na odgovarajuće, standardne pojmove i promišljenu argumentaciju, ili neodređeni stavovi, uglavnom ograničeni na lokalni kontekst i svakodnevno iskustvo, dok se očekivanja više tiču porodične situacije, a manje onoga što se želi za političku zajednicu), odnos prema izborima (disciplinovano učešće i prihvatanje izbora kao izuzetno značajnog elementa političkog života, ili nehajan pristup izborima, koji se potcenjuju kao pravo i ne vide kao obaveza), skeptičnost i nepoverenje (analitičan skepticizam ili moralizatorski skepticizam), statutorna (in) kompetencija (subjektivna procena i prihvatanje vlastite političke doraslosti i sposobnosti, ležernost u preuzimanju aktivne političke uloge, ili nelagoda koju izaziva zahtev da se ima i javno saopšti političko mišljenje) i, kao poslednji, kognitivna kompetencija (upućeno ili neupućeno gledište, odnosno procene zasnovane na programu i ideologiji ili moralistički stavovi).

favorizuje „model“ političnosti povezan s kulturom i vizurom dominantne klase, politički samoopoziv i samoisključivanje su logična posledica, kao što je to i osećaj nedostatnosti. Zbog toga Gaksi upozorava da raznorazni seminari, edukativne radionice i treninzi namenjeni dominiranima, iako mogu doneti nova saznanja i pozitivno uticati na samopouzdanje, sami po sebi nisu dovoljni da neutralizuju dejstvo socijalnih hendikepa koji su dugo, sistematski proizvođeni. Ako je demokratija, a time i politička jednakost, cilj, onda se, savetuje francuski politikolog, moramo kloniti iluzornih sredstava koja nas uistinu do njih ne vode (Ibid., 2014).

S druge strane, podsticaji demokratizaciji i uključivanju dolaze u ambijentu oblika regulacije kapitalizma čija noseća, neoliberalna ideologija interpelira subjektivnosti kao individue, suptilno im sugerišući da svoje osobenosti i sklonosti razvijaju na raznolike i kreativne načine. Kao rezultat toga nastaje mnoštvo „imaginarnih identiteta“ (Dean, 2009) namesto onih simbolički utemeljenih, organizovanih oko klasnih i rodnihs značenjskih smernica koje su u velikoj meri olakšavale njihovu političku artikulaciju i afirmaciju. Tom trendu prilagodile su se, ili mu pak aktivno doprinele, vidno transformisane političke partije, napuštajući osvedočene klasne politike, a gravitirajući sve više i češće ka ideološko-političkom centru, brišući granice između levičarskih i desničarskih programa i poruka u nastojanju da dopru do ljudi iz svih društvenih slojeva, odustajući od antagonističkih strategija, ili agonističke debate, povodeći se za moralizujućim, nepolitičnim trendovima predstavljanja političkih protivnika kroz kategorije dobra i zla (Mouffe, 2005), i prebacujući težište aktivnosti iz sfere civilnog društva u sferu vlade i države, zbog čega su se udaljile od svoje baze, a približile jedne drugima (Mair, 2013).

Od autora koji nisu odustali od klasne politike moglo se naučiti da bi svaki radikalizovani projekt preobražaja politike morao da uvaži kolektivite koji se svakodnevno stvaraju i obnavljaju, u njihovoj materijalnoj i fenomenološkoj uigranosti. Ovo bi naročito važilo za emancipatorne politike koje pozivaju na prevazilaženje tih kolektiviteta tretirajući sopstvenu viziju kao empirijsku datost. Put je nagovešten u Burdijeovim političkim analizama (Bourdieu, 1977, 1997, 2000; Burdije, 2023) u okviru nečega što bi se moglo nazvati politikom habitusa (Birešev, 2014, 2014a). Govoreći s druge teorijske pozicije, manje realistično, s tanjim uporištem u stvarnosti i objektivnim procesima koji je oblikuju, ali s istom zamisli šta bi, u konačnici, politika trebalo da ostvari, Žak Ransijer kaže da je politika zapravo „specifičan raskid s logikom *arkhe*. Ona ne pretpostavlja naprosto raskid s 'normalnom' raspodelom pozicija između onoga koji sprovodi neku moć i onoga koji je trpi, već raskid sa idejom dispozicija koje čine 'svojsvo' tih pozicija“ (Ransijer, 2012: 176). Jedna politika habitusa osmi-

šljena da dominiranu klasu vrati u politiku, odnosno da toj klasi vrati politiku, sagledala bi specifičnosti kulturnog konstituisanja te klase u njenoj punoći, posvećujući posebnu pažnju proizvodnji alternativne moralnosti koja u tom procesu igra važnu ulogu. Namesto da se moralizatorska retorika (kao sastavni deo osobenog klasnog etosa) odbaci kao apolitična ili pak prigrlji kao nedostatak koji čak i kad je nazadnjački i u osnovi poguban, može poslužiti kao temelj kulture otpora, Mišel Lamont predlaže da se iskrene perspektiva i otpor shvati kao nenameravana posledica nastojanja radničke klase da odbrani svoje dostojanstvo i zavredi šire društveno poštovanje (Lamont, 2000: 245).

Nalazi i zaključci istraživanja koje je Lamont posvetila odrednicama kulture i identiteta radništva u Francuskoj i Sjedinjenim Američkim Državama ispitujući „rad na granicama“ kroz koji se iscrtavaju linije razdvajanja između „nas“ (radnih ljudi) i „njih“ (više klase, besposlene sirotinje, ali i radnika imigranata), manje su sugestija određene političke strategije, a pre upućivanje na specifičnu socijalnu ontologiju koja privileguje afirmišući odnos spram sopstvenog bitisanja u ovom svetu namesto negacije i antagonizma (čitaj: borbi klasifikacija). Mogli bi se, međutim, posmatrati i kao svojevrsna preporuka za političku praksu i neki budući simbolički rad koji bi je pratio. Iza vidova moralnosti i samopoštovanja koji se sreću kod ljudi nižeg socioekonomskog statusa, stoje dispozicije koje se razvijaju socijalizacijom u datoj klasnoj poziciji, ali, kako ističe Lamont, ne treba smetnuti s uma i da su „konceptije samopoštovanja oblikovane širim kontekstom političkih i društvenih odnosa i institucionalizovanom definicijom kulturnog pripadništva kojem ljudi imaju pristup“ (Lamont, 2000: 246).¹³ Zato bi apriorizovana norma uvažavanja morala da stoji na početku svake borbe protiv simboličkog nasilja i poretka klasne dominacije, koja bi ujedno bila i borba za ostvarivanje punog potencijala.

13 Razlike koje su se pokazale na ispitivanim slučajevima radništva u Francuskoj i SAD potvrdile su značaj konteksta u kojem niče i sazreva specifična radnička kultura – u Francuskoj ona počiva na istoriji kolektivnih borbi i sindikalnog i političkog organizovanja, dok je u SAD usidrena u posebnoj radnoj etici i tradicionalnoj moralnosti.

Političko između imanencije i erupcije

Godina 2011. i politika trgova

Posve nesvakidašnja 2011. godina označila je povratak radikalne emancipatorne politike (Žižek, 2012), za neke i „ponovno rađanje Istorije“ (Badiou, 2012). Obeležili su je protesti i pokreti širom sveta, od kojih su mnogi bili deo planetarne reakcije na krah finansijskih institucija s kraja oktobra 2007, te na prudencijalni nadzor i mere štednje sprovedene u brojnim državama u cilju saniranja posledica ekonomske recesije koja je potom nastupila.¹⁴ Kriza spekulativnog kapitalizma, u kombinaciji s krizom političke legitimacije (Castells, 2015; Benski, et al., 2013; Flesher Fominaya, 2017; Langman, 2013), pokrenula je ljude koji su, ogorčeni zbog toga što su mere štednje pošteделе one na vrhu, a prelomile se preko leđa onih u donjoj polovini društvene lestvice, učinivši nesrazmernu raspodelu bogatstva opipljivijom, danima i mesecima okupirali ulice i trgove gradova širom sveta.¹⁵ Iako to nisu uvek bili ljudi najviše pogođeni pomenutim merama,

14 Pojedine države su iskusile nešto blažu krizu zahvaljujući drugačijem načinu regulacije finansijskog sistema i industrije nekretnina (Kanada), odnosno boljoj poziciji na tržištu, boljoj fiskalnoj situaciji i postojanju fleksibilnog tržišta radne snage (Nemačka, Holandija, Austrija, severnoevropske države), dok je Poljska jedina država u Evropi koja je izbegla ekonomsku recesiju (Ross, 2016: 47–48).

15 Upravljanje krizom i mere štednje dali su lošije rezultate u slabijim ekonomijama, što je ova društva učinilo predodređenim za revolt i masovnu mobilizaciju, a kako je menadžment krize često uključivao napore pregovore nacionalnih vlada sa supranacionalnim akterima (Međunarodnim monetarnim fondom, Evropskom centralnom bankom, Evropskom komisijom, Svetskom bankom, Svetskom trgovinskom

dijagnostičko uokviravanje tih protesta išlo je u pravcu kritike pauperizacije, bilo apsolutne bilo relativne, te demokratije ozbiljno kompromitovane slabom institucionalnom rezonivnošću i hroničnom predusretljivošću političara i vlada u odnosu na kapital, što je u vreme krize naročito dobilo na značaju kada je paketima državne pomoći spasavan bankarski sektor.¹⁶ Pravdanje socijalizacije privatnih gubitaka strahom od domino-efekta i nužnošću održavanja finansijske stabilnosti u interesu svih, obesmišljeno je kada su državni dugovi dosegli neslućene razmere, i kada je za pojedine zemlje poput Španije, Grčke i Portugala refinansiranje nezavisnih obveznica postalo izuzetno teško ili gotovo nemoguće (Kallert, 20121: 88). U slučaju pokreta kao što je *Okupirajte Volstrit (Occupy Wall Street)* u Sjedinjenim Američkim Državama, 15M u Španiji ili onog u Grčkoj koji su pokrenuli *aganaktismenoi* (ogorčeni)¹⁷, ispoljio se njihov ekonomski i politički karakter, te su proklamovani ideali socijalne pravde i društva sazdanog na zavetu borbe protiv društvenih nejednakosti, bili dopunjeni apelima za uspostavljanje „prave“, odnosno direktne demokratije.¹⁸

U osnovi iskazane potrebe za modelom demokratije koja bi bila s jedne strane imuna na korporativne uticaje i zloupotrebe, a s druge daleko otvorenija za kritičke i korektivne impulse odozdo i sklonija demo-

organizacijom, itd.), ustalo se protiv domaćih vladajućih struktura ali i protiv njihovih međunarodnih partnera i tutora. Ova dimenzija protesta je naročito bila izražena u Grčkoj, gde su pritisci tzv. Trojke da se sprovedu mere štednje, te prvi i drugi memorandum koje je u tu svrhu donela, bili direktan okidač za mobilizaciju. Kao primarne mete među demonstrantima su navođeni grčka vlada, Evropska komisija, Trojka i strane banke, potom razne finansijske institucije i kreditne agencije, bogataši i lokalne vladine agencije, i nešto ređe G20/G8 i Nemačka (Kousis, 2016: 156).

- 16 Flešer Fominaja smatra da je sinergija prodemokratskih težnji i kritike mera štednje u narativima koji su bili deo procesa uokviravanja ovih protesta održavala zainteresovanost za proteste i u onim sredinama u kojima stanovništvo nije doživelo dramatičan materijalni pad (Nemačka), dok je u pojedinim sredinama u kojima je to bio slučaj, poput Irske, kolektivna mobilizacija bila slaba jer je diskurs demokratskog deficita bio nedovoljno zastupljen, te da se razmere i intenzitet protesta u određenim državama delom mogu objasniti uspešnošću povezivanja političkih uzroka krize, političke odgovornosti za prihvatanje programa štedenje i njegovih posledica (Flesher Fominaya, 2017).
- 17 Mediji su zaslužni za to što je prihvaćen termin *aganaktismenoi* za označavanje učesnika protesta, dok je iz samih njihovih redova potekla inicijativa da budu nazvani i prepoznati kao *apofasismenoi* (odlučni), pa je tokom velikih demonstracija 15. juna 2011. trg krasio transparent na kojem je bilo ispisano „Mi nismo ogorčeni, mi smo odlučni“ (Milan, Oikonomakis, 2018: 119).
- 18 Za razliku od slogana španskih protesta kojim se tražila prava demokratija i, zapravo, njena regeneracija, poziv grčkih demonstranata da se uspostavi direktna demokratija podrazumevao je daleko radikalniju transformaciju političkog sistema i postojanje alternative preovlađujućem modelu liberalnog parlamentarizma (Sotirakopoulos and Sotiropoulos, 2013: 446).

kratskom eksperimentisanju, nalazila se duboka razočaranost načinom funkcionisanja savremenih predstavničkih demokratija (Della Porta 2012, 2015, 2020; Della Porta et al., 2017a; Tejerina et al., 2013). Bila je to buna protiv „neoliberalne dominacije, političke korupcije i postdemokratske slabosti“ (Duzinas, 2016: 205). U Tunisu i Egiptu je pak bila usmerena na okončanje autoritarnih režima, otvorene državne represije i policijske torture, ali i na rešavanje problema visoke nezaposlenosti, naročito izražene u kategoriji stanovništva do trideset godina starosti, niskih plata, visoke stope inflacije i zjapećeg klasnog jaza (Beinin and Vairel, 2011: 237). Protesti koji su uzeli maha od 2010, bilo da su imali očiglednija antisistemska stremljenja bilo nešto skromnije ciljeve, predstavljali su „izraz narastajućeg antikapitalističkog osećaja“ (Duzinas, 2016: 6), a kontestatornoj istoriji zajedno su dali pečat korelativnim organizacijskim načelima i inovativnim taktičkim repertoarima koje su uspostavili, malo ugledajući se jedni na druge, malo pružajući pogled ka onome što su kao zalog ostavili pokreti iz druge polovine XX veka, a nešto usvajajući znanja i dokazano dobre prakse koje je izrodio domaći progresivni aktivizam.¹⁹ Slični strukturni uslovi

19 Ustanak u Egiptu koji je počeo 25. januara 2011, deset dana nakon što je Zayn al-Abidine Ben Ali napustio Tunis pod pritiskom demonstranata, pronašao je ohrabrenje u toj pobuni koja je dokazala da je i uprkos jednoj krajnje opresivnoj autokratskoj vladavini promena moguća, te su se u petak 28. januara, u danu koji je postao poznat kao „dan gneva“, na trgu Tahrir u Kairu mogle videti tuniske zastave (Beinin and Vairel, 2011: 242). Ustanak u Egiptu pripremljen je takođe brojnim radničkim pobunama – između 1998. i 2009. oko 2 miliona radnika uzelo je učešće u preko 3.300 štrajkova, okupacija fabrika i drugih kolektivnih akcija (Beinin, 2011: 181), ali i učestalom demonstracijama protiv vlasti, poput onih koje je 2004–2005. organizovala Kifaya („Dosta!“ ili Egipatski pokret za promenu) ili pak onih iz 2006. kojima se branila nezavisnost sudstva i sudija, a koje su dovele u pitanje regularnost parlamentarnih izbora održanih 2005. i tada okupile različite političke grupacije, od Muslimanske braće do levice (Vairel, 2011).

Prema istraživanjima, u 15M pokretu su se ispoljili različiti uticaji – internacionalni, koji se pre svega vezuju za pokret za globalnu pravdu i neozapatističku pobunu u Meksiku, i nacionalni, povezani s radom pojedinih radničkih i civilnih udruženja i organizacija, poput organizacije za podršku žrtvama hipotekarnih dugova i borbu protiv prisilnih iseljenja (Plataforma de Afectados por la Hipoteca, PAH), te tradicijom javnih okupljanja kojima se godinama iskazivalo nezadovoljstvo zbog sve lošije ekonomske situacije i rastuće ksenofobije (Castañeda, 2020: 198). Značajnu prethodnicu je predstavljao i skvoterski pokret *Okupa*, aktivan tokom 1980ih (Nez, 2016a).

Okupacija trga Tahrir navođena je kao inspiracija za 15M, *Occupy* se eksplicitno pozivao na primer Arapskog proleća i španskog pokreta (Ibid., 200). Prvim kampovima u Njujorku i Barceloni demonstranti su nadenuli naziv po trgu Tahrir (Castells, 2015: 20–21). Okupacija Sintagme u Atini koja je počela 25. maja 2011. i trajala naredna sedamdeset dva dana, nastala je kao neposredna reakcija na događanja u Španiji, ali je prihvatanje horizontalizma i direktnog demokratskog odlučivanja olakšano zahvaljujući višegodišnjem delovanju autonomističkih kolektiva i anarhističkih grupa, kao

pripremili su teren za aktiviranje ljudi, mehanizama i iskustava lokalnih pokreta, formiranih pod određenim nasleđem i s posebnim aktivističkim „stilom“, uglavnom opredeljenih za demokratske inovacije i participativnu akciju „odozdo“, a koji su ključni podsticaj i nadahnuće dobili zahvaljujući uspehu prvih protesta u arapskom svetu da mobilišu veliki broj ljudi. Moglo bi se stoga govoriti o rezonanciji protestnih ideja i praksi, pre nego o njihovoj difuziji, koordinaciji ili povezanosti (Oikonomakis and Ross, 2016: 230). Kraj burne 2011. ipak su obeležile neke zajednički osmišljene i izvedene kampanje – jedna od najmasovnijih, dogodila se 15. oktobra u okviru međunarodnog dana akcije, kada su istodobno u 951 gradu u 82 države održane antikapitalističke demonstracije, da bi slična inicijativa bila ponovljena 12. maja 2012. (Tejerina et al., 2013). Kratki video *United for Global Change*, kojim se pozivalo na proteste 15. oktobra, a u kojem su u nizu, između ostalih, prikazane slike ustanka protiv režima Hosnija Mubarak u Egiptu, pobune protiv vlade i banaka u Španiji, protesta čileanskih studenata zbog dalje privatizacije i komercijalizacije sistema visokog obrazovanja, i demonstracija protiv korupcije u Indiji, Tili i Vud koriste da pobune nakon 2010. postave u u kontekst rastuće internacionalizacije pokreta započete u poslednjoj deceniji XX veka (Tilly and Wood, 2020: 121).

Premda su lokalni i regionalni odgovori na globalnu krizu kapitalizma bili oblikovani strukturnim i konjunkturnim činiocima, te po nečemu slični a po nečemu specifični, kod učesnika protesta širom planete sazrevala je svest o neophodnosti globalnog odupiranja kapitalizmu. Stoga je logično što je najveći uticaj u idejnom i organizacionom smislu odigrao upravo pokret za globalnu pravdu, u okviru kog su, kroz samite i svet-ske socijalne forume, od 1999. razvijane različite participativne i deliberativne demokratske prakse.²⁰ Protesti druge decenije novog milenijuma su ipak napravili izvestan pomak u odnosu na pomenuto nasleđe kada su

i inicijativama civilnog sektora i ogranaka pokreta za globalnu pravdu, mahom angažovanih oko pružanja pomoći izbeglicama koje su se našle u Grčkoj. Pojednim sloganima koji su krasili trg tokom okupacije evocirala se uspomena na argentinsku pobunu 2001, dok je onaj „Hleb, obrazovanje, sloboda!“ trebalo da podseti na istorijsko iskustvo borbe Grka za demokratiju i početak sloma vojne diktature 1973 (Oikonomakis and Ross, 2016: 236). Kada je 2013. buknuo protest u Turskoj, Bourguiba i Tahrir su imali poseban simbolički značaj za učesnike protesta, dok je repertoar delanja (korišćenje društvenih mreža za mobilizaciju, okupiranje javnih prostora, itd.) preuzet uglavnom od *Occupy* (Gürcan and Peker, 2015).

20 Pobornicima autonomističkih ideja i praksi unutar alterglobalističkog pokreta pripadaju zasluge za to što su socijalni forumi odbacili pojedine prakse suprotne principima participativnosti i neautoritarnosti – VIP sale, ekskluzivne panele sa slavnim ličnostima, prisustvo partijskih ličnosti i vladinih zvaničnika (Smith, 2016: 211). Direktno uticaj se prepoznaje u sličnom poimanju horizontalnosti te, najkonkretnije, u signaliziranju rukama kako bi se izrazio stav o aktuelnim pitanjima. S druge strane,

„demokratiju foruma“ zamenili „demokratijom trgova“ (Della Porta et al., 2017: 29), napuštajući aktivističke krugove, stvarajući prostor autonomije (Castells, 2015), otvarajući se ka javnosti i uvećavajući svoje demokratske kapacitete. Avenija Bourguiba, Tahrir, Porta del Sol, Syntagma, Zuccotti park i Gezi park postali su nove agore. Celokupna organizacija ovih protesta bila je usmerena na podržavanje principa prefigurativne participacije, dok je glavni vid delovanja – okupiranje javnih površina i podizanje kampova – trebalo da afirmiše poseban interes za zajedničko dobro, a koji se potvrđivao kroz reappropriaciju javnih prostora i njihovo stavljanje u službu građana. Prefigurativna politika je sve češći izbor savremenih emancipatornih pokreta, koji se s jedne strane suočavaju s opadajućim poverenjem građana u državu i ključne institucije društva, i s presahlim revolucionarnim nadama, na drugoj strani (Rohgalf, 2013: 161). Osim što je značila ostvarenje idealnog društva sada i ovde, prefiguracija je pomenutim protestima i pokretima donela nova strukturna svojstva i drugačiju fiziologiju – minimalnu podelu rada unutar grupe, decentralizaciju autoriteta, egalitarni etos i odlučivanje konsenzusom (Polletta, 2002: 6). Kao program koji se živi, horizontalna politika je obesmisllila „tradicionalno zamišljenu liniju razdvajanja između vladara i naroda, sredstava i ciljeva, sadašnjosti i budućnosti“ (Kiersey and Vrasty, 2016: 82). Prefigurativni procesi su označili odbacivanje normativnih utopija, strateškog planiranja i unapred definisanih ciljeva u ime diskusije i dogovaranja pojedinačnih aktera, usled čega je kolektivno u zajedničkom delanju postalo izrazito fleksibilno i neobavezujuće (Butzlaff, 2022: 108–109).

Određeni uticaj na promenu obrazaca delanja svakako je imao onlajn aktivizam, te posledično širenje logike konektivnog delanja putem društvenih mreža (Bennett and Segerberg, 2012), koji je naročito važnu ulogu odigrao u fazi mobilizacije. Kada je kanadski magazin *Edbasters*, sredinom jula 2011, uputio apel javnosti da se 17. septembra okupira Volstrit, dvojica njegovih autora Kale Lasen i Majka Vajt su, sledeći španske Ogorčene koji su proteste pokrenuli nešto ranije u maju te godine, najavili veliki preokret u revolucionarnoj taktici, koji bi se, rečima profesora i aktiviste Raimunda Vjeha, ostvario napuštanjem ustaljene formacije čopora vukova, po pravilu predvođenog alfa mužjakom i obrazovanjem jednog „velikog roja ljudi“. „Roj je posmatran kao jedna zajednica koja je uvek u nastajanju, budući ništa drugo do suma delanja svojih članova“ (Rohgalf, 2013: 155). Dva meseca kasnije, ljudi su pozvani da oforme kamp u donjem Menhetnu, sličan onom koji se početkom iste godine mogao videti u Egiptu, na kairskom trgu Tahrir. Glavno telo odlučivanja postala je opšta skupština

konsenzus kao takav nije forisiran već su često objave „potpisivale“ manje grupe ukoliko je bilo nemoguće postići saglasnost svih prisutnih (Maeckelbergh, 2012: 224).

unutar koje su za sve prisutne važila ista pravila i koje je odlikovalo načelo horizontalnosti, što je uglavnom značilo da nema privilegovanih govornika, da svako ima pravo na reč i jednako vreme da iskaže šta želi, te da svačije mišljenje zaslužuje da bude razmotreno, čak i ako je nepopularno i u očiglednom nesaglasju sa stavovima ostalih učesnika. Odluke su donošene konsenzusom, koji svakako nije bio i potvrda jedinstva budući da je skupština Okupirajte Volstrit-a prigrllila heterogenost i polifoniju (Ibid., 156). Načelno, konsenzus je trebalo da bude plod konstruktivne diskusije, u kojoj protivljenje nije smelo biti bezrazložno već se očekivalo da bude potkrepljeno argumentima, mada je takav način regulacije konflikta često bilo teško sprovesti u praksi.²¹ Opisujući način funkcionisanja pučkih skupština na atinskom trgu Sintagma, koje su svakodnevno, u večernjim časovima, održavane od početka njegove okupacije 25. maja 2011, Kostas Duzinas ističe kako „[n]ije bilo teme koja se nije mogla predložiti, odnosno pitanja o kojem se nije moglo diskutovati, niti je bilo kontrole i cenzure. Na kraju svakog okupljanja skupštine iznošene su odluke i sugestije za dalje delovanje, a gomila okupljenih je i o tome glasala. Omiljeni način donošenja odluka bio je konsenzus; retko se pribegavalo većinskom glasanju. [...] Tokom okupljanja nisu se pojavile vođe ili glasnogovornici gomile; nisu pisani manifesti“ (Duzinas, 2016: 198).

Neka vrsta „čiste prezentacije“ je, dakle, zamenila reprezentaciju (Badiou, 2012), deliberacija i konsenzus većinsko odlučivanje, fleksibilne mreže rigidnu formalnu organizaciju, fluidna posvećenost grupi apsolutnu predanost i lojalnost, a horizontalna struktura hijerarhijsku i lidersku. Takav preobražaj nije u potpunosti bio novina s obzirom na to da je ideja participativne demokratije popularizovana i razvijana još početkom šezdesetih godina XX veka kada su američki studenti iz grupe Studenti za demokratsko društvo, učeći iz iskustva južnjačkog pokreta za građanska prava, razvili koncepciju političkog sistema koji bi trebalo da počiva na principu donošenja odluka u kojem učestvuju svi na koje se te odluke odnose (Polletta and Hoban, 2016). Pojam horizontalnosti, koji je postao temeljni pojam društvenih pokreta početkom novog milenijuma, prirodno se naslanja na nasleđe grupa i pokreta opredeljenih za inkluzivnu i neau-

21 Ovo je bilo lakše postići na nivou radnih grupa nego na nivou skupština, kojima je prisustvovao daleko veći broj ljudi. Tako je tokom jedne skupštine u Barseloni odbaćen predlog podrške samoopredeljenju Katalonije, a svi koji su ga blokirali su zamoljeni da se priključe radnoj grupi zaduženoj za sastavljanje novog predloga. Tokom iste okupacije takođe je zabeležen slučaj da je moderatorica konstatovala usvajanje teksta predloga, uprkos tome što je deo prisutnih izrazio neslaganje, a uz opravdanje da se o njemu raspravljalo u više navrata i da je bilo nemoguće postići potpunu saglasnost (Maeckelbergh, 2012). Ponekada se sa stoprocentnog konsenzusa prelazilo na parcijalni, pa su odluke tokom Occupy Portland donete uz odobrenje 90% prisutnih (Aragorn!, 2012).

toritarnu participaciju – nove levice, feminističkog pokreta, mirovnog i antinuklearnog iz 1970-ih i 1980-ih godina prošlog veka, ekološkog i DIY (*Do-it-Yourself*) iz 1980-ih i 1990-ih, te alterglobalističkog pokreta s kraja XX i početka XXI veka.²² „Horizontalnost je u isti mah vrednost i praksa“, zasnovana na shvatanju da je svaka društvena interekcija prilika za reaktiviranje i generisanje društvenih nejednakosti, što proklamovanjem jednakosti ili davanjem garancija ne može da spreči nijedan autoritet, čak ni onaj vrhovni čiji legitimitet dolazi od naroda, zbog čega je dužnost svakog pojedinca da se datim nejednakostima suprotstavlja na svim nivoima i u svakoj tački procesa odlučivanja (Maeckelbergh, 2012: 211).

Ono što je kod pobuna od 2010. predstavljalo novitet, ne samo u protestnim praksama već i u koncepcijama deliberativne demokratije, bila je istaknuta uloga koju je na listama prioriteta i u narativima dobilo određenje zajedničkog dobra. „Ciklus protesta 2011–2012. dao je demokratiji novo značenje, pretvarajući je u horizontalan, deliberativan, transparentan i participativan dijalog između 'običnih osoba' – ne samo aktivista, ili boraca – zainteresovanih za 'zajedničko dobro'. Tako je pokazao da je drugačiji način angažovanja u javnoj sferi moguć, kao što je pomogao da se pokrene ili ponovno angažuje veliki broj građana prethodno razočaranih u politiku, ili neuverenih da je politika ključni mehanizam za transformaciju društvene stvarnosti“ (Tejerina et al., 2013: 383). Borba za odbranu, očuvanje i neometano kreiranje zajedničkog dobra, prirodnog, materijalnog i simboličkog, pokazala je da je „zajedničko“ najmanje divizivna i stoga pogodna platforma za mobilizaciju i solidarnost. Tome je doprinela i činjenica da je po izbijanju finansijske krize obnovljeni državni intervencionizam bio, sva je prilika, začetak „socijalnog totalitarizma kapitala“ u službi kontinuiteta neoliberalne politike eksproprijacije zajedničkog, kao sredstva za proširenje parazitske prirode tržišne sfere i prekarnog karaktera radne snage“, pre nego neki savremeni *nju dil* (*New Deal*) (Vercellone, 2010: 115). Stoga su makrotereti, država i partije, otpisani, a strukture odlučivanja koje su tokom protesta i okupacija izazvanih neoliberalnim politikama kreirane kako bi se olakšalo deljenje informacija i donošenje

22 Kao značajne preteče van evropskog i severnoameričkog konteksta, vide se oblici okupljanja i dogovaranja, nazvani *encuentro* koje su pre i tokom pobune devedesetih praktikovali zapatisti (Maeckelbergh, 2012), kao i *horizontalidad*, prepoznatljivo obeležje argentinskog pokreta iz 2001. *Horizontalidad* ne znači apsolutno nehijerarhijske odnose, niti da nema odlučivanja u ime drugih, reč je o pojmu s pozitivnom konotacijom koji označava „primenu direktne demokratije i težnju konsenzusu, procese u kojima se svačiji glas čuje i u kojima se stvaraju novi odnosi. *Horizontalidad* je nov način povezivanja, zasnovan na afektivnoj politici i suprotstavljen svim implikacijama '-izama'“ (Sitrin, 2006: vi). Osećaj zajedništva koji izrasta iz opredeljenja za direktnu demokratiju rađa nove i drugačije subjekte i protagoniste društvene promene, individualne i kolektivne, smatra Sitrin (Ibid., vii).

odluka, same su, svojom konstitucijom, postale to „zajedničko“ koje treba izgrađivati, unapređivati i braniti (Thorburn, 2012: 266).

Kada se govori o socijalnom profilu demonстранata, mnogo je više utisaka, zapažnja i subjektivnih procena nego temeljnih istraživanja. Ili se u njima prepoznaju ljudi koje povezuje radni status – prekarni, nezaposleni, podzaposleni, teže zaposlivi, ili se protagonistima proglašavaju široki klasni savezi, odnosno srednja klasa, koja je zbog krize doživela klasnu degradaciju ili joj sunovrat tek predstoji. „Diplomci bez budućnosti“ (Mason, 2012) najčešće se vide kao pokretači i aktivni učesnici. Studenti i nedavno svršeni studenti su činili glavninu demonстранata u većini protesta, i njihovo jezgro, budući da su, uz aktiviste veterane, imali istaknutu ulogu u pripremi i organizaciji protestnih aktivnosti, što preko društvenih mreža što na terenu (Castells, 2015; Langman and Benski, 2019; Tejerina et al. 2013).²³ Volstrit su, piše Dejvid Grejber, okupirali do grla zaduženi studenti (dve trećine onih koji završe koledž), bez perspektive ili s velikim izgledima za pronalaženje posla ispod svih očekivanja, ali i radnička klasa, te sindikalni aktivisti (Graeber, 2013). Della Porta nosioca pobune protiv neoliberalne regulacije krize prepoznaje u „mnoštvu“ ili „prekarijatu“, te „koaliciji raznih klasa i društvenih grupa“ (Della Porta, 2017: 25), ali izoštreniji pogled otkriva da su na periferiji kapitalističkog sistema u protestima preovladavali ljudi izloženi represiji, duboko unesrećeni i marginalizovani, da su na poluperiferiji najprimetnije prisustvo imali prekarizovani radnici i srednja klasa, a u centru osiromašena srednja klasa, pre svih studenti u dugovima, iliti „novi gubitnici“ globalizacije (Della Porta, 2015). Arapsko proleće i protest u Turskoj se takođe posmatraju kao rezultat aktivnosti alijanse frakcija više klasa – mladih ljudi i radništva u arapskom svetu, uz izrazit značaj sindikata u mobilizaciji industrijskih radnika i službenika iz javnog sektora (Foran, 2019:407; Della Porta, 2015)²⁴, a u Turskoj obrazovane mladeži, zaposlenih u sektoru usluga i segmenata kvalifikovanog radništva, kog su paternalistički odnosi u radnim organizacijama, konzervativni sindikati i klijentelizam s jakom islamističkom potkom pogurali u savez s onima čiji su „klasni kapaciteti“ takođe značajno oslabljeni dugotrajnom neoliberalnom politikom (Gürcan and Peker, 2015: 57).

23 Tri istraživanja o američkom pokretu Occupy su pokazala da su u kampovima najbrojniju i najviše angažovanu skupinu činili mladi, starosti između 20 i 40 godina, obrazovani, od kojih je polovina imala zaposlenje s punim radnim vremenom dok su ostali bili nezaposleni ili su obavljali privremene i poslove sa skraćenim radnim vremenom (Castells, 2015: 118).

24 Samo izuzetno, protesti su uključivali i tradicionalno radničko organizovanje u slučaju Grčke, gde se poneki generalni štrajk poklapao s okupljanjem na Sintagmi, ili u Portugalu, dok je učešće sindikata u ostalim protestima bilo neprimetno (Della Porta, 2015).

U okviru gledišta koja su sklona da srednjoj klasi pripisuju dominantnu i predvodničku ulogu, njeno angažovanje se utemeljuje u težnji da se povrate izgubljene povlastice ili predupredi njihov gubitak. Kastels, kao i Della Porta, smatra da su u skoro svim protestima učesnici uglavnom poticali iz deklasirane srednje klase, ali da su im se pridružili i ljudi iz nižih kategorija, takođe pogođenih rastućom inflacijom i izloženih padu životnog standarda (Castells, 2015; Della Porta, 2015). Portret protestanata u Španiji pruža upravo sliku jednog revolta srednje klase – „ogorčeni“ nisu mladi opterećeni teretom studentskih kredita i suočeni s neizvesnom sudbinom na tržištu rada, niti pripadnici marginalizovanih grupa i anti-sistemske radikalne, već je pre reč o protestu visokoobrazovanih pripadnika različitih generacija, koji su, prema nalazima jednog istraživanja, većinski zadovoljni svojim materijalnim položajem, ali ih je na trgove isterala strepnja zbog neizvesne budućnosti (Nez, 2016b: 174–175). Ovaj nalaz podupire Žižekovo mišljenje da je reč o protestima materijalno obezbeđenih nižih slojeva buržoazije, koje je na pobunu naterao goli strah od proletarizacije, te da bi se oni mogli okvalifikovati jedino kao protukapitalistički, nikako kao proleterski. Džodi Din pak različite pobune – od protesta čileanskih studenata, preko demonstracija u Brazilu protiv organizovanja skupog Svetskog fudbalskog prvenstva 2014, do evropskih mobilizacija protiv mera štednje – odbija da označi kao isključivo srednjoklasne, množvolike ili prodemokratske, već ih radije prepoznaje kao frontove klasnog rata koji proizvodi komunikativni kapitalizam, eksproprišući vrednost stvorenu kroz komunikativne aktivnosti i stvarajući nove proletarizovane slojeve (Dean, 2016: 15–16).

Način na koji su protesti sami sebe predstavili javnosti prikrivao je njihovu stvarnu osnovu. Slogan „Mi smo 99%“, koji je pokrenuo pokret Okupiraj, a koji je potom obručke prihvaćen i u drugim pobunjenim zonama, odigrao je važnu ulogu u procesu uokviravanja protesta. Njime se isticalo ono što je bilo zajedničko svim učesnicima, a to je osećaj razvlašćenosti i materijalne prikraćenosti, dok su objektivne razlike u socioekonomskom statusu i razmerama nemoći koje su ključne za artikulaciju konkretnih ciljeva zanemarene. To je na neki način, ako ne omelo, a ono otežalo evoluciju procesa od dijagnostičkog uokviravanja ka prognostičkom (Benford and Snow, 2000). Slogan „Mi smo 99%“, te španski „Ujedinjeni zdravim razumom“ viđeni su kao savršena sinteza principa inkluzivnosti (Perugorria and Tejerina, 2013: 435). Put konstrukcije zajedništva i solidarnosti, koji je podrazumevao da se umesto ideologije i identiteta imaju problemi (Ibid., 435), transcendirao je klasne, rodne, generacijske i političke podele, a u španskom slučaju i one nacionalne, povezane s katalonskim i baskijskim separatizmom.²⁵ Imidž 15M pokreta kao „superhe-

25 Ovo ne znači da pomenute podele nisu povremeno izranjale tokom okupacija, dajući ton akcijama. Tako je na grčkoj Sintagmi srednja klasa, vidno prisutna na protestu

roja koji se bori protiv nepravdi“ doprineo je neutralizaciji „potencijalno alijenirajućih osa podele i neslaganja“, prkoseći primetnoj socijalnoj heterogenosti učesnika (Peruggoria and Tejerina, 2013: 426). Demonstranti su, dakle, više bili povezani onim protiv čega su, nego onim za šta se zalažu.

Naporedo sa simboličkom gradnjom „mi“ kao onih 99% koji ustaju protiv gramzivih i beskrupuloznih 1%, pokreti poput Okupiraj ili španskih „ogorčenih“ su preusmeravanjem pažnje ka svakodnevnim životnim brigama istovremeno podsticali svakog učesnika da pronađe individualnu motivaciju za angažovanje i emancipaciju (Butzlaf, 2022: 109). Na taj način, ne samo da se odustalo od tradicionalne klasne ili identitetske politike, već je redefinisana sam pojam politike, koja se od borbe partikularnih interesa preobrazila u „rešavanje problema“ (Graeber, 2012). Značenje angažovanja se odvojilo od uklapanja u pretenciozne dalekovidne planove i strategije kako bi sledilo neku svoju logiku, zavisnu isključivo od date situacije i ljudi koji su voljni da se posvete rešavanju određenog „pitanja“. Kao što ne žele gurue i teleologiju, piše Pol Mejson, demonstranti isto tako ne žele ni koherentnu teoriju ili neku elaboriranu listu zahteva. Delanje je postalo važnije od ideja (Mason, 2012). Program je ustuknuo pred procesom, dok su radikalni horizontalizam i deliberacija proizvedeni u novu ideologiju na delu. Rečima Dejvida Grejbera, sporedno je kako će tačno izgledati arhitektura slobodnog društva, daleko je važnije stvoriti uslove koji će omogućiti da se ona otkrije (Graeber, 2012). Bavljenje životom, uz posebno uvažavanje iskustava i u svakodnevnicu uronjenih narativa, stvorilo je podlogu za delegitimizaciju epistemološke hijerarhije između laika i znalaca, aktivista i neaktivista, onih koji dolaze iz političkog polja i onih koji su ga samo posmatrali izvana, što se naročito ispoljilo tokom zasedanja radnih grupa, komisija i skupština. „Na trgovima širom sveta pojavila se nova politička kultura koju je nemoguće zaboraviti ili potisnuti. Razgovetne rasprave pokazale su svu banalnost mantri prema kojima su ekonomija, institucionalna politika ili politička filozofija odveć tehničke ili odveć složene, usled čega je pametnije prepustiti ih samo stručnjacima. Uverenje da je *demos* mudriji od svake partije, vođe ili intelektualca, konstitutivno uverenje klasične *ecclesije*, vratilo se u Atinu“, s ushićenjem konstatuje Kostas Duzinas dok u junu 2011. prati dešavanja na trgu Sintagma (Duzinas, 2016: 201–202).

nedeljom, demonstrirala sklonost političkom pregovaranju, što je podrazumevalo posvećeničko formulisanje i ispostavljanje zahteva; pokazalo se i da njeni pripadnici nisu bili naročito zainteresovani za promenu vladajućeg poretka koliko za nove ličnosti u politici. Proletarijat, i svi oni u nezavidnijoj poziciji od državnih službenika, bili su opredeljeni za alternativne pristupe politici. Sam trg je inače bio podeljen na „gornji trg“, koji su zauzeli nacionalisti, i „donji trg“, gde su bile utaborene pristalice progresivne levice, okupljene oko narodne skupštine (Kousis, 2016; Sotirakopoulos and Sotiropoulos, 2013).

Protestni talas 2011–2014. upravo je najveći učinak ostvario na planu kulture i diskursa, obnovivši u javnosti pomalo zamrlu raspravu o socijalnoj pravdi i „oduzevši kapitalizmu alibi“ (Wolff, 2012), te otvorivši perspektivu za dotad neispitane mogućnosti demokratskog inoviranja (Della Porta, 2015). Na severu Afrike i Bliskom istoku, ovaj demokratski avanturizam nije imao šanse pošto je nakon burne 2011. prekinut, sprečen usponom partija zaogrnutih islamom i ujedno spremnih da se povinuju imperativima imperijalističkog kapitalizma, koji je nastavio da podržava „lumpen razvitak“ na ovim prostorima (Amin, 2012). Nakon Arapskog proleća, nastupila je zima (Castells, 2015:310). Politički efekti protesta su se najjasnije pokazali u Španiji, gde su se okupacije s trgova preselile u susedstva i gde je formiran Podemos, nova politička partija koja je 2014. ostvarila dobar izborni rezultat na evropskim izborima, u proleće 2015. na regionalnim i lokalnim, a krajem te godine i na španskim parlamentarnim izborima, čime je okončan dvopartizam, a ova partija postala kredibilan partner za buduće koalicije. U Grčkoj je radikalna institucionalna levica ostvarila saradnju s pokretom, prigrlivši neke njegove ideje i pouke, što je svakako doprinelo pobedi Sirize na parlamentarnim izborima 25. januara 2015. Protest u Gezi parku iz 2013. bio je bez posebnog uticaja na ishod lokalnih i predsedničkih izbora održanih u Turskoj 2014. Okupiraj je preneo svoje delanje na lokalne inicijative, kooperative i mreže solidarnosti – zapaženo je bilo učešće *Occupy Sandy* u organizovanju pomoći žrtvama uragana Sendi, koji je pogodio severoistočne delove SAD ili *Occupy Our Homes* u akcijama sprečavanja prinudnih iseljenja – ali nije uspeo da ostvari značajniju promenu u političkom sistemu. Fobija od kooptacije, organizacije i hijerarhije, prisutna među pripadnicima radikalnog jezgra je predupredila takvu ambiciju, ali Okupiraj je i bio pokret koji je svoj identitet izgradio na slici autsajdera u potpunosti predanog razlazu s političkim normama (Gitlin, 2012, 2013). Tako je Okupiraj Volstrit „promenio politički krajolik, ali tamo ne može da podigne svoj dom“ (Gitlin, 2013: 23).

Tranzicija od protestnih okupljanja ka novim formama „taktika preživljavanja“ – raznim organizacijama koje počivaju na uzajamnom pomaganju, kolektivnom osnaživanju i prefigurativnom eksperimentisanju – može se takođe smatrati nastavkom borbe protiv mera štednje, koja bi na duge staze mogla imati transformativni potencijal (Flesher Fominaya and Feenstra, 2020: 9), a svakako da je proizvela novu političku i društvenu dinamiku. Iako su antisistemske dometi protestnog talasa 2011–2014. upitni, bilo bi nepravedno konstatovati potpuni poraz budući da su, na kraju krajeva, „režimi smenjeni, institucije uzdrmane, a vera u trijumfalni globalni finansijski kapitalizam poljuljana, možda nepovratno, u glavama većine ljudi“ (Castells, 2015: 314–315). Slogan kojim je nakon dvadeset

osam dana okončana okupacija Puerta del Sol u Madridu, glasio je – „Selimo se u vašu svest“ (Flesher Fominaya, 2017: 10). Bilo da je promena ostvarena samo u glavama ili na nivou diskursa, najvažnije je bilo to što su odškrinuta vrata za drugačije shvatanje mogućeg (Calhoun, 2013).²⁶

Postoperaizam

Kroz dramaturgiju i diskurs pobuna od Arapskog proleća, preko evropskih protesta protiv mera štednje, do pokreta Okupiraj Volstrit, oživele su mnoge ideje savremenih postoperaista. Tako su pojedini autori u horizontalizmu ovih protesta prepoznali „rezultat produktivnog saveza između neposrednije, prostorne strategije anarhističkog aktivizma, i sporije, konstituantne strategije autonomističkog marksizma“ (Kiersey and Vradi, 2016: 88). Drugi pak ukazuju na osvedočeno delanje novog političkog subjekta – mnoštva, čiji su snaga i ontološki primat prethodno slavljeni u radovima nastalim u okviru pomenute tradicije, pa su tako protesti 2011–2014. predstavljeni kao savremeni eksperimenti iz organizovanja mnoštva (Thorburn, 2012). Nije samo novi revolucionarni subjekt u toku ovih dešavanja pokazao svoje lice, već je to učinio i novi oblik kapitalizma, stvorivši uslove za izlazak tog subjekta na političku scenu i predodredivši njegove taktičke izbore i načine komunikacije i povezivanja, pre svega zahvaljujući novim informacionim tehnologijama. „Građanin Sintagme“, piše Kostas Duzinas, „koristio je svoje pravo na otpor u formi koja odgovara postindustrijskom i postdemokratskom društvu“ (Duzinas, 2016: 203). Upravo analiza pozadinskih procesa kakva se može naći kod Negrija i Harta, objašnjava zašto recimo pokret Okupiraj nije bio apstraktna borba za dokusurivanje „napuklog“ kapitalizma (Dž. Holovej), te zašto pokretačka snaga iza osporavanja novih oblika kapitalističke proizvodnje nije predstavljala puko beskoreno generalizovano „mi“ (Harrison, 2016: 507). Nakon što su njene ideje našle put do italijanskog pokreta Belih kombinacija (*Tute Bianche*) iz druge polovine 90-ih, raznih grupa aktivnih kroz svetske socijalne forume i alterglobalističke proteste, Hartova i Negrijeva knjiga *Imperija*, u kojoj su opisane konture i operativni principi savremenog kapitalizma, prihvaćena je i u pojedinim grupama unutar pokreta Okupiraj (Murphy, 2021: 380).

26 Pojedini elementi protesta iz ovog perioda (antiliderski sentiment, okupiranje javnih prostora, formiranje skupština ili plenuma i sl.) preuzimaće kasnije drugi protesti u nekim drugim regionima, poput francuske *Noći na nogama* (*Nuit Debout*) iz 2016. (v. Birešev, 2018), protesta na balkanskim prostorima (više u: Bieber and Brentin, 2019; Horvat i Štiks, 2015) ili ovašnjeg *Protesta protiv diktature* 2017. godine (v. Birešev, 2017).

Kada je početkom 1960-ih godina, italijanski odmetnuti socijalista Ranijero Pancijeri u Torinu pokrenuo časopis *Crvene sveske* (*Quaderni rossi*),²⁷ okupivši oko sebe teoretičare i aktiviste zainteresovane za preispitivanje političke kompozicije radničke klase u svetlu promena koje su nastupile u posleratnom kapitalizmu, pre svega onih koje su se odnosile na tehničku kompoziciju radništva i formiranje novih subjektivnosti, među njima je bio i mladi Antonio Negri. Grupa je bila posvećena ideji razvijanja revolucionarnog projekta unutar fabričkih hala, van domašaja sindikata i partija levice, čiji su pokušaji da poboljšaju položaj radnika često završavali u saučesničkom reformizmu – pre nego što će 1947. celokupna levica biti izbačena iz vlade, Italijanska komunistička partija, predvođena Palmirom Toljatijem, potpuno se posvetila agendi narodne ili progresivne demokratije i optimizacije produktivnosti. Zapostavila je svoje revolucionarno usmerenje i pitanje kontrole radništva nad proizvodnim procesom, sindikati su bili rasepljeni po političkim linijama, dok su socijalisti, na čijem su se čelu našli Pjetro Neni, Đuzepe Saragat i Rodolfo Morandi, tražili svoj put između boljševizma i socijaldemokratije. Posle rascepa između Nenija i Saragata oko saradnje s PCI i Morandijeve smrti 1955, PSI je definitivno bila na silaznoj putanji, iako će savez s demohrišćanima i novi ideološki kurs povremeno donositi uspeh, kao u slučaju izbora za Predstavnički dom 1958. kada dobija oko 14% glasova. Komunistička partija je preživela Toljatijev reformistički zaokret i demokratski put u socijalizam, ali su joj Berlingverov „istorijski kompromis“ i ulagivanje demohrišćanima iz sedamdesetih presudili.²⁸ U temelju preispitivanja marksističkog nasleđa i traženja nove političke formule za proletarijat, osim pragmatičnih partijskih prestrojavanja ležala je i opšta kriza radničkog pokreta, koju je sredinom 1950-ih poguralo slamanje revolucionarne Mađarske i sunovrat Staljinovog mita, dok je Italija krajem pomenute decenije doživljavala rast prerađivačke industrije i izražena unutrašnja migratorna kretanja radne snage iz sela u grad, ali i s juga ka severu zemlje (Wright, 2002: 6–15).

Do razlaza unutar grupe oko Pancijerija došlo je posle radničkih nemira koji su se odigrali u julskim danima 1962, na Piazza Statuto u Torinu, kada je masa, pretežno nekvalifikovanih radnika, od kojih su mnogi došli s osiromašenog juga u potrazi za poslom, izašla na ulicu demonstrirajući solidarnost s radnicima fabrike Fijat, koji su već mesec dana bili u štrajku zbog nastojanja menadžmenta da nametne veća radna opterećenja

27 Prvi broj časopisa izašao je u drugoj polovini 1961.

28 Na VIII kongresu 1956. PCI je usvojila Programsku deklaraciju u kojoj se prećutno odrekla ideje diktature proletarijata, prigrlivši klasno inkluzivniju politiku (s bazom u radništvu, seljacima i radnoj srednjoj klasi) i iskazavši opredeljenje za puno poštovanje ustavnosti (Amyot, 1981).

i produži radnu nedelju. Podrška zvaničnih predstavnika sindikata i parlamentarne levice bila je prigušena strategijom klasnog saveza, i postalo je jasno da je nastupila promena u materijalnoj bazi i sastavu radne snage, koja je zahtevala preosmišljavanje političkog metoda u pravcu principa strateške autonomije, samoorganizacije i radikalne inventivnosti. Pancijeri iznenada umire 1964, a Negri i Mario Tronti napuštaju *Crvene sveske* i pokreću časopis *Classe Operaia (Radnička klasa)*, da bi im se koju godinu kasnije putevi razišli. Poslednji broj časopisa izlazi 1967, i dok Negri od 1969. radi na uspostavljanju studentskog i radničkog, nesindikalnog kolektiva pod nazivom *Potere operaio (Radnička moć)*, Tronti napušta operaizam i priključuje se Italijanskoj komunističkoj partiji, koja se u to vreme, u nameri da ostvari saradnju s demohrišćanima, trudila da pacifikuje najradikalnije elemente u svojim redovima.

Potere operaio se, opterećena lenjinističkim nasleđem, izgradnjom revolucionarne partije i militarizacijom, i nespemna da nadiđe sužene okvire borbe za prava i plate fabričkih radnika, raspala sredinom 1973, da bi te iste godine Negri pristupio jednom širokom ali labavo povezanom krilu pokreta, nazvanom *Autonomia (Autonomija)*. *Autonomija* se isprva organizovala oko autonomističkih i revolucionarnih mikromreža unutar fabrika, ali je ubrzo ostvarila saradnju s brojnim ženskim i studentskim inicijativama, što je rezultiralo njenim zapaženim učešćem u masovnim protestima 1977. usmerenim protiv mera štednje, kada je ispunila prostor upražnjen defanzivom ključnih aktera vaninstitucionalne krajnje levice (*Lotta Continua, Avanguardia Operaia i Partito di Unita Proletaria*). Odabравši da se organizuje po partijskom principu, kao ranije *Potere Operaio i Lotta Continua*, *Autonomija* je sebe osudila na sličnu sudbinu, a hapšenja, zamor i defetizam koji su nastupili nakon neuspeha pokreta '77. učinili su njenu propast neminovnom (Negri, 1988; Wright, 2002; Kešejan, 2016; Murphy, 2021). Delovanje *Autonomije* tokom sedamdesetih je, u svakom slučaju, otkrilo postojanje novog antagonističkog subjekta – socijalizovanog radnika,²⁹ čiji će otpor i konstituišući potencijal nadalje zauzeti čeono mesto u teoriji operaista. Negrijev beg u Francusku 1983, posle četvorogodišnjeg boravka u zatvoru, gde je čekao podizanje optužnice na osnovu sumnji za podstrekivanje na terorizam i umešanost u delovanje terorističkih grupa, doneo mu je zbližavanje s francuskim poststrukturalizmom, iz čega je proistekao dalji razvoj njegove teorije u pravcu postoperaizma. Kada je 1986. upoznao Amerikanca Majkla Harta, začeta je plodna dugogodišnja saradnja, koja neće biti prekinuta ni Negrijevim povratkom u Italiju 1997. radi izdržavanja ostatka zatvorske kazne u trajanju od šest godina. Malo pre odlaska, nastao je nacrt njihovo-

29 Pojam je prvi plasirao Romano Alkvoli 1970.

ve druge zajedničke knjige – *Imperije*, dela koje će im doneti akademsko priznanje i globalnu popularnost.

Društvo, kakvim ga prikazuju Negri i Hart, produkt je analize konstitucije savremenog kapitalizma i revolucionarne želje, koja boji njihovu anticipaciju transformacije tog-i-takvog društva u nešto temeljno drugačije i bolje. Optimistična vizija dobija u političkim spisima dvojice autora naučno obličje „metoda tendencije“, dok u metafizičkim izrasta u „logiku vremena koje će doći“ (Murphy, 2021: 377). U *Imperiji* je istraživački program zasnovan na premisi da se „[I]storijski događaj krije u mogućnosti“ (Hard i Negri, 2005: 64) i predstavljen kao spoj kritičkog i materijalnog dekonstruktivizma (dijagnostička komponenta), i konstruktivnog i etnopolitičkog pristupa (prognostička komponenta). U jednom ovako promišljenom i – prema uverenju autora bliskih datom društvenoteorijskom pravcu – utemeljenom preuveličavanju koje iz stvarnosti ekstrahuje i najmanje naznake promene, Najžel Trift vidi vrstu spekulativnog realizma kakav je upravo potreban današnjoj rezigniranoj i obeshrabrenoj intelektualnoj i akademskoj levisi (Thrift, 2011: ix). Jan Mulije Butan podseća da su, svojevremeno, Marks i Engels odabrali da istraže 250.000 radnika mančesterskih fabrika umesto da pažnju posvete tada najbrojnijoj radnoj populaciji u Engleskoj – kućnoj posluzi koja se brojala milionima (Moulier Boutang, 2011: 60).

Kod Negrija je naglašavanje razorno konstruktivnog potencijala snaga koje kapitalizam stvara nastupilo kao rezultat teorijskog preusmerenja nakon burnih šezdesetih godina XX veka, kad je napravio pomak od kritičkog ka „projektivnom“ marksizmu (Hardt, 2005: 9). Revolucionarna promena se više nije zamišljala kao podređena kritici kapitala, odnosno kritici političke ekonomije, i odlučujuće povezana s poznavanjem zakonitosti njegove reprodukcije. Pobune tokom šezdesetih, između ostalog i u njegovoj rodnoj Italiji, Negri će doživeti kao izraz „sazrevanja subjektiviteta radničke klase koje je zahtevalo politički projekt pod sopstvenim uslovima, van objektivnog kritičkog okvira“ (Ibid.: 9). Uticaj koji su događaji iz '68. ostvarili, smatra on, bio je pre svega kulturni (kroz isticanje vrednosti znanja, komunikacije, saradnje, mobilnosti i fleksibilnosti), ali sa značajnim ekonomskim implikacijama, budući da je doneo drugačiji odnos snaga i uneo kvalitativnu promenu u sferu rada, nagoneći kapital da pronađe nove načine kako bi zadržao kontrolu. Politizovani radnik, za čiju je kooptaciju i organizaciju dotad bio odgovoran sloj profesionalnih revolucionara, izgubio je centralnu ulogu u sistemu proizvodnje pošto su tejlorizam – simplifikacijom radnih zadataka, i fordizam – stabilizacijom ekonomije intervencionističkim merama, uvođenjem u proizvodni proces mašina koje nisu zahtevale obučenu radnu snagu i izdašnjim zaradama koje su od radnika pravile bolje potrošače, utrljali put figuri masovnog

radnika.³⁰ Takav radnik je svoju političku moć formalno delegirao sindikatu i partiji. Mladi nekvalifikovani radnici doživljavali su tejlorističku i fordističku organizaciju rada kao otuđujuću, da bi početkom šezdesetih revolt sve više izražavali potpunim odbacivanjem rada umesto težnjom za uspostavljanjem kakve-takve kontrole nad radnim uslovima i procesom proizvodnje. Raskid s radnom etikom koja je odlikovala starije generacije radnika bio je istodobno praćen prevrednovanjem i odbijanjem neplaćenog rada reprodukcije radne snage, koji se odvijao van radnog mesta i vremena (Clever, 2000: 17).

Buntovna 1968. bila je za vladajuće strukture znak za uzbunu, zbog čega je preduzet sledeći korak u borbi protiv predvodničke i tvoračke uloge proletarijata, omogućen monetarnim zaokretom 1971. i uvođenjem „krizne države“ u sedamdesetim, namesto one kejnzijanske, planske i strateške. Ta nova državna forma svodila je politiku krize na menadžersko upravljanje njome, koje je pratilo demontažu pregovaračkih struktura i njihovo razbijanje u nizu selektivnih procesa, u kojima su „pregovarači“ sve više i sve češće dolazili iz političke sfere (Negri, 1988). „Organizovana industrijska radnička klasa je predstavljala takvu pretnju s novim ciklusom borbi da je kapital bio primoran da napusti svoj projekt stabilnosti, da uništi svoj oblik upravljanja kako bi zaštitio sebe. Drugim rečima, kapital je morao da napusti svoj program rada kao jedinstvenog izvora vrednosti, morao je da 'devalorizuje' rad kako bi potukao efektivnu organizaciju radničke klase. Demonetarizacija kapitala tako je bila praćena devalorizacijom rada“ (Hardt, 2005: 12). „Istorija kapitalističkog oblika uvek je nužno *reaktivna* istorija: kada bi bio ostavljen svojim sopstvenim trikovima, kapital nikada ne bi napustio režim profita“, pišu Hart i Negri (Hard i Negri, 2005: 289, kurziv u originalu). U ovakvoj voluntarističkoj reviziji marksizma (Callinicos, 2001), proletarijat, koji je uvideo vrednost sopstvenog rada, tako je proglašen „zaslužnim“ što se s fordizma prešlo na postfordizam i postmodernizaciju proizvodnje, budući da je prinudio kapital da pronade način da prevlada krizu realne supsumpcije rada kapitalu i ovlada njegovim kreativnim impulsima, kognitivnim kapacitetima i naraslim apetitima u pogledu autonomije.³¹ Kapital je morao da

30 Ovaj polukvalifikovani radnik je u potpunosti bio lišen kontrole nad proizvodnim procesom ali, uprkos tome, operaizam je masovnu radnu snagu predstavljao kao superiorniju u odnosu na profesionalne radnike, što zbog njene izrazitije mobilnosti, što zbog specifičnog odnosa prema radu koji je podrazumevao potpunu ravnodušnost (Yann Moulier, 1989: 18). Povišena mobilnost radne snage, koja je nastupila nakon rastakanja modela organizacije zasnovanog na masovnom radniku, vidi se ujedno i kao poraz radnika, i kao „fenomen čistog otpora“ (Negri, 1989: 137).

31 Negrijev koncept samovalorizacije odnosi se ne samo na rad koji izmiče kapitalističkoj kontroli, već i na sve oblike samostalne aktivnosti radničke klase koje su

„ostvari negativni odraz i inverziju novog kvaliteta radne snage“ [...] „da se podese kako bi ponovo zauzeo komandnu poziciju“ (Hard i Negri, 2005: 297). Glavni mehanizam u restrukturaciji i preobražaju „paradigme proizvodnje“ koji su nastupili, Hard i Negri pronalaze isprva u „represalijama“, nasilnom menjanju principa hijerarhijskog segmentiranja tržišta rada kontrolom mobilnosti stanovništva na nacionalnom i internacionalnom nivou, razdvajanju privilegovanih sektora s garantovanom nadnicom od onih marginalizovanih i slabije regulisanih, tehnološkoj racionalizaciji (automatizaciji i kompjuterizaciji), te posledičnoj polarizaciji samog radništva, da bi potom bile upotunjene strateškim zaokretom koji je pretpostavljao prilagođavanje novim principima proizvodnje subjektivnosti proletarijata, ostvarenim ponajviše u sferi nematerijalnog rada (Hard i Negri, 2005: 288–290). Tako su decentralizacija proizvodnje i politika deregulacije, i konstituisanje nove subjektivnosti radnika, išli ruku podruku (Negri, 1989: 103).

Transformacija rada, podstaknuta kritikom koju su izrodili novi društveni pokreti, omogućila je napuštanje disciplinarnog režima i prenela težište produktivnosti na kooperaciju u domenu informacija, komunikacija i usluga, stvorivši ambijent prilagođen novoj kompoziciji radne snage, u kojem je masovni radnik ustupio mesto društvenom radniku. Dok se proizvodnja u poznom kapitalizmu centrira oko kognitivnog, simboličkog i afektivnog rada, i u tradicionalnim privrednim sektorima od radnika se očekuje da vladaju određenim veštinama i poseduju kompetencije svojstvene novom preovlađujućem obliku rada. Postmoderna proizvodnja donosi izmenjenu prirodu rada i drugačije osnove akumulacije bogatstva, koje se pre svega stiče na informacijama, komunikacijskim sistemima i afektivnoj razmeni (Hard i Negri, 2005: 280). Njena „društvenost“ ogleđa se u tome što se odvija kroz kooperativne mreže, po pravilima koja izviru iz srca proizvodnog procesa i odnosa uključenih proizvođača, ali i u činjenici da je produkt rada kojim se proizvode standardna materijalna i nematerijalna dobra sâm društveni odnos, zbog čega se ona i može smatrati biopolitičkom (Hardt and Negri, 2017: 147). „Rad i vrijednost postali su biopolitički u smislu da živjeti i proizvoditi teže postati međusobno nerazlučivi. Kako život teži biti posve angažiran u činu produkcije i reprodukcije, tako sam društveni život postaje produktivni stroj“ (Hardt i Negri, 2009: 147).

usmerene na kreiranje i oživljavanje alternative kapitalizmu, odnosno suštinski drugačijeg života (Cleaver, 2000:18). Pojam je Negri predstavio u okviru serije predavanja koja je održao povodom Marksovog dela *Grundrisse* na École Normale Supérieure u Parizu 1978, kako bi njime odlikao rastuće samoodređenje proletarijata (Bowring, 2004: 116).

Novi subjekt izranja iz specifične konfiguracije i materijalnosti rada, ali i života. Život sam, piše autorski dvojac, postaje predmet proizvodnje, ali ne život omeđen državnim granicama, jer Imperija, kao konstitucija koja uspostavlja potpuno novi vid upravljanja, u svom fluidnom postojanju ne poznaje graničnike, kako geografske tako ni temporalne. Kako je logika kapitala zašla u svaki kutak i ispunila žile imperijalnog poretka, sa širenja – jer spolja više ne postoji – postupno se prelazi na intenzifikaciju eksploatacije svega što je „unutra“, za šta je ključna uloga biomoci i društva kontrole, u kom se disciplinarna logika autoritativnih institucija prelijeva preko njihovih zidina i počinje da funkcioniše prema mrežnom algoritmu, prožimajući čitavo društvo.³² Kod Fukoa, biomoc obuhvata niz mehanizama i procedura koje biološke karakteristike ljudske vrste uvode u domen politike i političke strategije (Fuko, 2014: 19–20). Za Negrija i Harta, ona je u neoliberalnom režimu upravljanja nadišla sferu regulacije ekonomskih i bioloških funkcija stanovništva i postala imanentna društvenim odnosima i praksama, budući da je svoju autoritarnu kontrolu protegla na čitavo društvo; „[b]iovlast je vrsta vlasti koja reguliše društveni život iz njegove unutrašnjosti, sledeći ga, interpretirajući ga, apsorbujući ga i ponovo ga artikulirajući“ (Hard i Negri, 2005: 37–38). Njena svrha ogleda se u parazitskom iskorišćavanju dinamike društvenog života i stavljanju vitalnosti i kreativne snage članova društva u službu kapitala i produktivnosti. U takvom sistemu disperzije moći, državna kontrola se protegla s radnog dana na čitav dan radnika, s radnih uslova na uslove života, s radnog procesa na reprodukciju, dok je eksploatacija postala sveopšta. „Biopolitička eksploatacija uključuje eksproprijaciju zajedničkog, na taj način, na nivou društvene proizvodnje i društvene prakse“ (Hardt and Negri, 2009a: 140–141).

Resursi za čije je prisvajanje kapital naročito zainteresovan, jesu različiti oblici radne kooperacije koji nastaju širom imperijalnog prostora. U osnovi je u pitanju apstraktna kooperacija, svojstvena proizvodnji koja se odvija u nematerijalnim mrežama, gde je intelektualna i afektivna razmena depersonalizovana i uopštena, i ne zahteva prostornu bliskost. Odustavši od disciplinarnog upravljanja radnim procesom, kapital se povukao u stranu, kako bi relativno autonomnoj kooperaciji omogućio da neometano donosi rezultate, koji će postati predmet ekstrakcije vrednosti raznim, najčešće finansijskim instrumentima.³³ Nematerijalni rad se obavlja onako kako se obavlja upravo zato što je on već socijalizovan – nije potrebno

32 Mičel Din kritikuje Negrija i Harta zbog potcenjivanja uloge disciplinarnih mehanizama, koji, prema njegovom mišljenju, opstaju u današnje vreme i deluju u simbiozi s mehanizmima kontrole, što vidi kao svojevrsno izneveravanje genealoškog istraživačkog metoda (Dean, 2003: 120).

33 Dužnička ekonomija je mehanizam direktnog izvlačenja vrednosti iz društvenog života, a tu su i razni posredni načini, poput finansijske podrške projektima korišćenja

njime upravljati spolja da bi bio kooperativan (Murphy, 2012: 189). Potvrda toga da je biopolitička proizvodnja autonomna u odnosu na unutrašnju kontrolu kapitala, kao što su to nekad bile pretkapitalističke forme rada, vidi se u fenomenu vraćanja kapitala retrogradnim oblicima eksproprijacije, poput primitivne akumulacije (eksploatacija prirodnih bogatstava, koja se uglavnom odvija u siromašnim društvima) i rente (u slučaju intelektualne svojine) (Ibid., 224). Rentijerska ekonomija, koja je deplasirana razvojem industrijskog kapitalizma, ponovo oživljava i zbog toga što je veoma kompatibilna s načinom proizvodnje u poznom kapitalizmu – uobičajeno uplitanje kapitala u proizvodni proces zamenjuje ekstrakcija vrednosti s distance. „Proizvodi nematerijalnog rada sve više se izdaju u zakup ljudima koji su ih stvorili. Javna i kulturna dobra, pa čak i naša genetička informacija, postaju privatizovani i komodifikovani“ (Duzinas, 2016: 170).

Pojam biopolitičkog rada donosi drugačije određenje proletarijata – produktivni rad koji se obavlja u jednom globalnom postrojenju kapitala širi socijalnu osnovicu proletarijata, a povrh toga, proletarizacija preti svim oblicima rada (Hard i Negri, 2005: 278). Njegovo ontološko preimućstvo u odnosu na kapital, smatraju Negri i Hart, ishodi iz činjenice da „[p]roizvodnja može da se odvija i opšta produktivnost može da raste samo kada se formira ono što je zajedničko“ (Ibid., 380). Opšti intelekt, koji je nekada uglavnom bio pohranjen u mašinama u vidu mrtvog rada, a sada u informatizovanoj proizvodnji leži pre svega u živom radu, jeste rezervoar zajedničkih znanja, afekata i kodova i temelj autonomne proizvodne prakse. Drugi razlog povezan je s time što se u Imperiji, konstrukcija vrednosti odvija „s onu stranu mere“ (Ibid., 378). Generalizovani rad, čiju suštinu čini zajednička proizvodnja subjektivnosti, operiše bez određive mere (u kontekstu nestandardnih oblika zapošljavanja, diverzifikacije ugovornih aranžmana, fragmentacije i rastezanja radnog vremena, i to na teško samerljive načine) – „vrednost rada i proizvodnje određuju se duboko u utrobi života“ (Ibid., 387) – i stoga ga dvojica autora vide kao istinski produktivnu delatnost. Nove mogućnosti se, tako, prema njihovom uverenju, otvaraju upravo zahvaljujući tome što postoji mesto van mere.³⁴ „Mera se može ponovo pojaviti isključivo kao sadržina (ali ne kao norma) stvaralačkih odnosa“ (Negri, 1999: 328). Dok se takvim stavom s jedne strane anticipira odumiranje kapitalističkog rezona i principa

ljudskih resursa (informacija, odnosa, genetskog materijala itd.) ili prinuda čija je svrha da se uticajnim kompanijama olakša pristup prirodnim bogatstvima.

34 Nadnica i profit opstaju i u savremeno doba, iako je kapitalu sve teže da nužan rad pretoči u nadnicu a višak vrednosti u profit, ali za Negrija je važno da ne postoji specifičan mehanizam izvlačenja profita, on je isključivo funkcija odnosa dva makroaktera – kapitala i radne snage. Eksploatacije je, dâ se zaključiti, sačinjena od gole političke vladavine kapitala (Negri, 1988).

neograničene oplodnje, i uz odbacivanje zakona vrednosti negira postojanje mehanizama proizvodnje i redistribucije viška, s druge strane se afirmiše kapacitet radništva za samovalorizaciju, kao imanentan iskustvu i ključan element u konstituisanju društvenog subjekta, te za političku kompoziciju proletarijata u pravcu drugačijeg načina proizvodnje društvenog života. Samoautorizacija i samovalorizacija, u verziji onoga što Negri naziva modernizovanim materijalizmom, proizlaze iz organizacije, tačnije samoorganizovanja i kooperativnog rada, koji su ujedno garanti jednakosti i apsolutne demokratije (Negri, 1989: 147–148). Naspram biomoći, kao „moći nad životom“, dakle, stoji biopolitika, ili „moć života da se odupre i pokrene alternativnu proizvodnju subjektivnosti“ (Hardt and Negri, 2009a: 57).

Biopolitička subjektivnost se kao makroakter pojavljuje u formi mnoštva.³⁵ Postmoderni mnoštvo je predstavljeno kao entitet i ujedno princip političkog organizovanja koji podrazumeva koordinaciju zajedničkog delanja uz imperativ očuvanja singularnosti i jednakosti jedinki, čemu kao garant, po pravilu, služe horizontalne organizacione strukture (Hardt and Negri, 2009a: 110). Ono ne počiva na kolektivnom identitetu i jedinstvu, kao što je slučaj s narodom ili klasom, niti vapi za predvodništvom, poput razularene gomile. Njegovo rodno mesto jeste biopolitička proizvodnja, te selektivnost postoji samo u smislu da je neophodno doprinositi obogaćivanju saradnje i rastu zajedničkog, a nikako u smislu materijalnog stanja, radnog statusa, sektora proizvodnje ili geografskog položaja. „Za razliku od isključivanja koja karakteriziraju pojam radničke klase, pojam mnoštva odlikuju inkluzivnost i rastegljivost. Mnoštvo pojmu proletarijata daje njegovu najpuniju definiciju: oni koji rade i proizvode pod vladavinom kapitala“ (Hardt i Negri, 2009: 110). Antagonizam bi, u skladu s tim, postojao isključivo u odnosu na kapital, a ako bi se u nekom procesu politizacije izdvajao apsolutni „Drugi“, onda bi to svakako bio finansijski kapital (Hardt and Negri, 2017: 206), kao i svi koji putem različitih instrumenata uvećavaju i štite privatno vlasništvo, dok bi s druge strane stajala klasa radnih ljudi čije su energije udružene u proizvodnji društvenog bogatstva i odbrani neometanog pristupa zajedničkim tvorevinama i resursima. „Već smo zamijetili kako antagonizmi proizlaze iz svakog odnosa izrabljivanja, svake hijerarhijske podjele globalnog sistema i svakog nastojanja da se kontrolira i zapovijeda zajedničkim“ (Hardt and Negri, 2017: 204–205). Ono što pak trenutno imamo na delu, jeste

35 Pojedina gledišta upućuju na to da se uvođenjem pojma mnoštva napušta pojam društvenog radnika i pretpostavka imanentnosti kapitala svim društvenim odnosima, te da pokušaj konceptualizacije političke kompozicije radne snage preko pojma mnoštva vodi teoriju u pravcu „eluzivnijeg oblika apstrakcije“ (Bowring, 2004: 127).

kolaborativni reformizam na čijem mestu bi Negri i Hart rado videli antagonistički ili subverzivni reformizam, baziran na akumulaciji i konvergenciji najrazličitijih borbi i otpora u današnjem svetu (Hardt and Negri, 2017: 275). Radikalna subjektivnost za njih nije kao kod Marksa oličena u liku požrtvovanog i disciplinovanog revolucionarnog aktiviste, već je rasuta po tkivu mnoštva, zbog čega će uzornog revolucionara pronaći u liku siromaha, pravdajući svoj izbor time što su najsiromašniji članovi društva uključeni u biopolitičku proizvodnju, makar kroz jezičku razmenu, ali van kontrole i dosega kandži kapitala i isključeni iz raspodele bogatstva, te ih prisilna sloboda, s jedne strane, i pozicija krajnjeg izrabljivanja, s druge, predodređuju za revolucionarnu ulogu. Na sličan način na koji romantižu apsolutnu deprivaciju, uzdižaće reke izbeglica i migranata, koji poput nekakvih savremenih odmetnika dokazuju bešavnost prostranstava imperije i sposobnost mnoštva za pokret, transgresiju i mešanje. Ono što važi za svaku vrstu otpora, jeste da on ne može da dođe iz neke tačke „izvan“, naprosto zato što takve tačke nema u Imperiji, koja je sve što mrda i diše usisala u svoju produktivnu mašinu. Revolucionarni projekt može da se razvija samo kao afirmacija postojećeg, ali protiv kapitala i kontrole.

Mnoštvo je za Negrija i Harta impresivno jer je istovremeno haos i demokratija, ono je „izluđujuće neuhvatljivo“ (Hardt i Negri, 2009: 109), ne dá se urediti i u stalnom je mimohodu s postojećim političkim telima i strukturama. Otud poređenje s „čudovišnim“ vampirima deluje primereno. Mnoštvo otelovljuje demokratiju koju demokratija-fasada osujećuje, te predstavlja suprotnost i suprotstavljenost etabliranoj demokratiji sape-toj institucijama i procedurama, svemu onome što se u konvencionalnim teorijskim pristupima i političkoj praksi obično podvodi pod pojam političkog. Institucije mnoštva organski izrastaju iz zajedničkih praksi kako bi garantovale neometano odvijanje susreta i primerena ponašanja, ali su u stalnom fluksu, podložne eksperimentalnim izmenama, i pre liče na „plesne trupe, *free-jazz* bendove i hakerske kolektive nego na parlamente ili crkve“ (Murphy, 2012: 230). Osim što postojeće demokratske institucije demobilizu i depolitizuju delegirajuću vlast i odlučivanje izabranim predstavnicima, one ne pogoduju kreiranju singularnosti, dok, kako se ističe, singularnosti, sa svim njihovim ravnopravnim i prožimajućim razlikama, spontano formiraju kooperativne i produktivne „konstelacije“ (Negri, 2003), odnosno institucije mnoštva. Konstituantna moć mnoštva,³⁶ kao i

36 Ideja o konstituantnoj moći začeta je u knjizi *Marx Beyond Marx* (Negri, 1991), gde je predstavljena u značenju „principa konstituisanja“, iza kog se krilo uverenje o postojanju neiscrpnih kolektivnih kapaciteta da se, pod okriljem specifičnih konstitutivnih formi, proizvode i remodeluju društvene i političke strukture. Negri će u kasnijim ra-

njegov neiscrpni inventivni kapacitet, izjednačava se upravo s praksama mnoštva, koje u svakom činu saradnje koja je bezrezervna, bezinteresna (osim interesa za zajedničko dobro) i nehijerarhijska, pa i kroz organizovanu borbu, potvrđuju vernost demokratskom modelu i načelu.

Demokratija je u teorijskom svetu dvojice autora često „sinonim za komunizam. Ne samo da se koristi kao najava postkapitalističkog društva, gde je država uništena a administracija tek deo svakodnevnog procesa življenja, već ona takođe oslikava trenutne postojeće potencijale“ (Eden, 2012: 79). Budući da se demokratija konstruiše na planu imanencije i mnoštvo kreira demokratske forme povezujući se, komunicirajući i proizvodeći biopolitičko telo, političko, u smislu u kom ga Negri i Hart razumevaju, nerazlučivo je od društvenog. Političko teče venama društvenog. Konceptija političkog kod dvojice autora u velikoj meri počiva na veri u intrinzične vrednosti mnoštva, njegovu sposobnost za samoorganizovanje i njegovu demokračnost. Budući da je tesno vezuju za ideju autonomije, koja je sâm temelj politike, dvojica autora je vide kao direktno suprotstavljenu svim tradicionalnim pristupima investiranim u političke institucije koje porobljavaju produktivnu delatnost mnoštva i sputavaju autonomnu proizvodnju subjektivnosti. U tom smislu, ne samo da je odbačena relativna autonomija političkog, već je ponuđeno alternativno viđenje političkog (Negri, 1989: 146), političkog koje niče svugde gde uprava i uplitanje kapitala nemaju nikakav, ili pak imaju ograničen domet. Ovakvo stanovište bacilo je drugačije svetlo na pitanja političkog delovanja, osnaživanja i mobilizacije, koji bivaju redefinisani u skladu s unutrašnjom logikom mnoštva.

Političko (kao biopolitičko) – svugde ili nigde?

U organizovanju društvenog života današnji postindustrijski kapitalizam nastoji da isključi svaki vid posredovanja (preko prava ili politike) i da direktno kontroliše produktivno telo, „poput jednoznačne teksture smisla koja postavlja subjekte i njihova kooperativna i biopolitička ponašanja u centar svog imperativa akumulacije“ (Chicchi, 2010: 151). Umesto da se pridruže kataklizmičnom govoru o dobu postpolitike, Negri i Hart skreću pogled sa političkog polja, njegovih tvorevina i dejstvenika, da bi političko potražili u radnim aktivnostima mnoštva i njegovoj svakodnevi. Političko je, jednostavno rečeno, „ontološka snaga mnoštva kooperirajućih singularnosti“ (Negri, 1999: 332). Nema relativne autonomije politike jer su u

dovima razvijati ovu ideju, vezujući njene početke za renesansni humanizam, političku misao Makijavelija i Spinoze, kao i Marksov revolucionarni projekt (Callinicos, 2001).

imperijalnom univerzumu ekonomsko, političko i kulturno upretni i neodvojivi. Ono što oni vide jeste hiperpolitizovana stvarnost mnoštva, mada ostaje nerazjašnjeno da li ona postoji bezuslovno, zahvaljujući podrazumevanim generalizovanim kapacitetima mnoštva, ili je pak potencijalna, dok je prelazak „ontološkog mnoštva“ u „političko mnoštvo“ (Murphy, 2012) preobražaj koji se dešava kada su ispunjeni određeni preduslovi.

Negri i Hart će ponegde u svojim delima proizvodnju dobara i odnosa predstaviti istovremeno kao „politički rad“, dok bi, prema njihovom mišljenju, kooperativne mreže mogle da posluže kao model za novu institucionalnu arhitekturu društva (Hardt i Negri, 2009: 330). Saradnja koju karakterišu simetrični odnosi i nesebično deljenje, samostalna organizacija aktivnosti, kontrola radnih zadataka i planiranje (jer kapital nije dovoljno kvalifikovan da bi intervenisao u proizvodni proces i zapravo ne želi da naruši dobre odnose između neposrednih proizvođača kako ne bi ugrozio proizvodnju), a potom i samovalorizacija – ne samo da su elementi neophodni i dovoljni da mnoštvo ostvari radikalnu društvenu transformaciju, nego su i potvrda da je razvoj nove subjektivnosti visoko refleksivan proces. Zbog toga ni konstituisanje političkog subjekta ne zahteva dodatno podizanje svesti (Negri, 1989: 147–148). Ipak, kao da se očekuje da političnost biopolitičkog rada tek bude prepoznata, te da će priznanje doći kao rezultat borbe – „ekonomska proizvodnja mnoštva nije samo model za političko odlučivanje već također teži sama postati političkim odlučivanjem“ (Hardt i Negri, 2009: 319). Proizvodna delatnost mnoštva, budući da praktično počiva na samoupravljanju i posvećenoj saradnji, jeste spinozistička apsolutna demokratija na delu, te u tom smislu konstituišuća i politička, ali upravo zbog toga postoji imperativ da se ona oslobodi svake eksploatacije, u činu koji političku snagu mnoštva diže na viši nivo. Zanimljivo je kako Negri i Hart nagoveštavaju da je aktuelni neoliberalni oblik upravljanja kompatibilan s ovako zamišljenom političkom evolucijom mnoštva – ne samo da je prilagodljiv i fleksibilan, već i ekonomsku racionalnost proteže na političku i ostale društvene sfere. A to samo da bi se potom prebacili na njegovu kritiku i konstatovali da je, uprkos navedenim svojstvima, ovaj ipak predodređen da bude poligon osporavanja i otpora, ponajviše stoga što je poslužio kao rešenje za zauzdavanje progresivnih proizvodnih snaga, i zbog toga što, u nekoj vrsti paralelnog i podjarmljenog sveta, „ispod njegove površine obitavaju rojevi produktivnih subjektivnosti živeći i stvarajući zajedničko“ (Hardt and Negri, 2017: 2020).

Jedan od važnijih pojmova koji označava politizaciju svekolikih aktivnosti mnoštva jeste pojam egzodusa. Egzodus nije samo napuštanje postojećih političkih formi, već je i iskorak ka alternativnoj proizvodnji društvenog života. U radovima se mogu pronaći tri definicije egzodusa:

„kreativna separacija“, „konsolidacija jedne nove strukture postojanja, jedna nova ontološka figura“ i „metamorfoza“ (Eden, 2012: 71). Konstruktivna dimenzija pojma odnosi se na reaproprijaciju sredstava za proizvodnju i reprodukciju, kao i stvaranje novog, drugačijeg života. Egzodus je nastojanje da se „kreiraju ne-državne, ne-reprezentativne demokratske forme koje otelovljuju zajedničko; i prakse neposlušnosti koje razoružavaju i rastaču suverenitet i državu“ (Eden, 2012: 65); dakle, svakako ne označava povlačenje u privatnost i pasivnost, već je temelj prefigurativne politike.³⁷ Projekt egzodusa Negri i Hart proglasili su primarnim vidom klasne borbe u današnje doba (Hardt and Negri, 2009a: 165). Egzodus je napuštanje svega što smo poznavali i bili, svih identiteta, čak i tela na kakva smo navikli. On pretpostavlja neprestane modulacije svih oblika individualnog postojanja i zajedničkog življenja, te normalizovano prihvatanje stalne promene. „Antagonizam, odbacivanje, separacija, autonomija, razlika – to su termini uz pomoć kojih Negri zamišlja kako biti protiv kapitala umesto suprotstavljen kapitalu“ (Weeks, 2005: 130).

Osim što je odbacivanje suvereniteta, egzodus je i oslobađanje od rada, koje ne treba shvatiti isključivo kao sinonim za neproizvođenje i anti-radni etos, mada može biti i to, već samo oslobađanje od eksploatatorskog odnosa. Odbacivanje rada i najamnog odnosa je važna stavka u postoperativističkoj viziji, što je razumljivo s obzirom na afirmaciju komunizma koji se, u rudimentarnom obliku, prepoznaje u demokratskim praksama mnoštva. Keti Wiks (Kathi Weeks) sledeći ovu zamisao zaključuje da komunizam može biti apsolutna negacija kapitalizma samo ukoliko obezvređi rad kao takav, afirmišući nerad, te da o komunizmu ne treba razmišljati kao o nekom idealu koji će biti ostvaren u dalekoj budućnosti, nakon što se, u jednoj prelaznoj fazi, za to steknu uslovi, već kao o procesu koji oživljava svakom novom interakcijom unutar mnoštva (Weeks, 2005: 127–128). Dejvid Grejber konstatuje da već živimo pod komunizmom, samo još treba da to i shvatimo, te da bi uloga „organizovanja želja mnoštva“ mogla pripasti prorocima i teorijama s profetskim elementima, koje on pronalazi kod Negrija

37 Šantal Muf (Mouffe, 2013) kritikuje koncepciju egzodusa i ideju „povlačenje iz institucija“ koju ona sadrži kao suprotstavljenu njoj bliskoj zamisli pozicionog rata i agonističkog sučeljavanja s institucijama, a kroz institucionalne kanale. Primećuje da Negri i Hart vezuju strategiju sabotaže za disciplinarni režim, ali oni zapravo misle da i u društvu kontrole ima mesta za sabotažu budući da egzodus, u svojim konkretnim ispoljavanjima uzima formu i sabotaže, kontrakulturnih grupa i pokreta, bojkota kolaboracije, raznih oblika građanske neposlušnosti (Hardt and Negri, 2009a: 368). Ono što egzodus sasvim sigurno ne uključuje, jeste simbioza institucionalnih i vaninstitucionalnih metoda borbe, za koju se Muf svesrdno zalaže, budući da takav spoj za dvojicu autora predstavlja pretnju od inkorporacije, korupcije i pretvaranja u ono protiv čega se borba vodi. Postavlja se, međutim, pitanje kako su radikalni raskid i beg uopšte mogući ako je u Imperiji moć svugde i nigde (Bowring, 2004: 125).

i Harta (Greaber, 2011: 100). Za njih, međutim, u „disutopijskom“ dobu u kom živimo ne postoji ništa pouzdanije i merodavnije od iskrene revolucionarne želje, na koju niko ne polaže posebno pravo.

Šta bi bio politički program mnoštva? Postoji nekoliko ključnih ideja koje konkretizuju stanovište dvojice autora: mnoštvo treba da izvrši reapproprijaciju kontrole nad prostorom – to uključuje uspostavljanje globalnog građanstva i zadobijanje kontrole nad sopstvenim kretanjem; organizovanu borbu za višu nadnicu, odnosno odbijanje rada pod kontrolom kapitala, treba prebaciti na teren celog društva. A dok se to ne dogodi, zahtevati uvođenje univerzalnog zagarantovanog dohotka, tj. društvene nadnice, što je povezano s postoperaističkim osporavanjem relevantnosti zakona vrednosti i činjenicom da je čitavo društvo postalo fabrika, a svaki pojedinačni doprinos kolektivnim strukturama proizvodnje teško razlučiv i nemerljiv. Poslednji zahtev se tiče prava na reapproprijaciju sredstava za proizvodnju (znanje, podaci, afekti, simboli, slike, kodovi) i neograničenog pristupa zajedničkim dobrima (prirodnim resursima, teritoriji, prostoru) (Hard i Negri, 2005: 421–427). Predlog koji se odnosi na bazični dohodak Negri i Hart će kasnije razviti tražeći da se uz novac za saradnju ustanove još dve dodatne vrste zarade: dohodak za singularizaciju, u cilju afirmacije različitosti, kao ključne odlike mnoštva i motora proizvodne delatnosti, i politički dohodak, čija bi funkcija bila da amortizuje nejednakosti koje se zadržavaju posle isplate zagarantovanog dohotka (Hardt and Negri, 2017: 282–283).

Gotovo svi elementi navedenog programa bili su predmet kritike budući da su ogolili protivrečnost u temelju postoperaističke teorije. Alberto Toscano pojedine zahteve karakteriše kao reformističke, ali prihvata mogućnost da njihovo usvajanje donekle može da ograniči kapital, pa tako bazični dohodak vidi kao mehanizam koji bi ga disciplinovao i dao šansu radništvu da ojača, restrukturiše se, dokvalifikuje i emancipuje (Toscano, 2014: 1032). Pitts smatra da je univerzalni bazični dohodak ostvariv cilj samo zato što bi njegovo uvođenje moglo da spase kapitalizam za one koji od njega najviše profitiraju, zbog čega ga i *Fajnenšel tajms* tretira kao stabilizujuću meru, ne kao pretnju (Pitts, 2018: 18). Dejvid Iden primećuje da ovako koncipiran program legitimiše ulogu države, te je stoga u suprotnosti s čitavom teorijskom konstrukcijom, posebno onim što Negri i Hart podrazumevaju pod politikom egzodusa (Eden, 2012: 120), s čime je saglasan i Mičel Din, koji nalazi da ovakve zahteve u delo može sprovesti jedino uigrani administrativni aparat države blagostanja, što bi bilo neprihvatljivo s pozicije „etatističke fobije“, svojstvene autorskom dvojcu (Dean, 2003: 121). Takis Fotopulos i Aleksandros Gezerlis, s druge strane, napominju da je transnacionalna elita političkom i finansijskom podrškom raznim projektima koji pospešuju participativnost zaposlenih obesmisli

zahtev za reaproprijaciju, te da se takvim inicijativama samo prihranjuje iluzija učešća u odlučivanju i prikriva asimetrija moći, a da stvarna moć ostaje u rukama pomenutih elita (Fotopoulos and Gezerlis, 2002).

Negri i Hart su svesni opasnosti od humanizacije kapitalizma kroz osmišljavanje i finansiranje raznih „osnažujućih“ projekata, što se vidi iz njihove kritike zamisli socijalnog preduzetništva, kojoj glavnu manu pronalaze u tome što ne dovodi u pitanje poredak oblika svojine u današnjem društvu (nepriznavanje ili podređenost zajedničkog) i što ne utiče bitno na izvor društvenih nejednakosti (Hardt and Negri, 2017: 145–146). Oni, međutim, i ne tvrde da kapital, uz elite, gubi kontrolu na širem društvenom planu, već da stvara uslove sopstvenog uništenja, ne mešajući se direktno u proizvodni proces, jer za to nije sposoban, ali i zato što bi to bilo kontraproduktivno i ugrozilo njegove interese, te radije bira da podstiče razvoj proizvodnih kapaciteta i tako potencijalno sebe suoči s naraslim apetitima i revolucionarnim težnjama radništva. Uz pospešivanje participacije u ekonomskoj sferi ili bez toga, temelj za preobražaj društva je postavljen u logici proizvodnje u poznom kapitalizmu i materijalnoj stvarnosti, o čemu je već nešto rečeno. Politici, u smislu političkog polja pak, nije neophodna participacija građana, osim ona minimalna koja se svodi na glasanje i direktnu podršku tokom izbornih kampanja. Zato politička participacija-projekt, nadvijena nad vitalnošću stanovništva s čijim kontraimperijalnim praksama ima malo šta zajedničko, ostaje na površini i ne predstavlja ozbiljnu pretnju za politički proces, koji bi se verovatno odvijao na isti način i bez nje, a još manje za društveni sistem u celini. Negri i Hart ipak pohvalno gledaju na reformistička nastojanja da se izgrade mehanizmi za veće učešće građana na svim nivoima upravljanja, smatrajući to vidom „treniranja“ za izgradnju autonomnih društvenih institucija (Hardt and Negri, 2009a: 310). Kako niko sa strane moći nema interes da ova participacija bude autonomna i potpuno bez kontrole, teško da može biti dobra škola demokratije. Inkorporiranje organizacionih principa mnoštva moglo bi se tumačiti i kao odraz imperijalnog načina upravljanja koji podrazumeva ekstenzivnije i intenzivnije delovanje institucija sistema. Sami Negri i Hart, međutim, isto tako primećuju da institucionalna struktura Imperije neprestano korumpira sve institucionalne oblike oko sebe, zbog čega je poreda s kompjuterskim softverom koji u sobi nosi virus (Hardt and Negri, 2005: 215–216), i zbog čega bi pozitivne efekte zvaničnih participativnih politika ipak trebalo premeriti u odnosu na one negativne.

Preduzimljivost, kreativnost i organizaciona sposobnost mnoštva jesu potvrda njegovih samoodređujućih i samoorganizujućih dometa, međutim da bi ono ispunilo svoj potencijal i obezbedilo sistemsku promenu, neophodno je da njegovo političko sazrevanje bude potpomognuto

masovnim društvenim pokretima i različitim borbama, koji mogu dalje generisati nove oblike zajedništva i izroditi nove pravce delanja. Uz to, „[b]orbe vrednuju postojeće subjektivnosti, ali isto tako stvaraju nove; subjektivnosti su radikalno transformisane njihovim učešćem u političkom organizovanju i političkoj akciji. Borba je takođe teren proizvodnje subjektivnosti“ (Hardt and Negri, 2017: 224). Svakodnevni život, radno mesto, protestna okupljanja, sve su to tačke na putu kontinuirane nadogradnje i rekompozicija subjektivnosti. Iako reappropriacija u svim svojim pojavnim oblicima (preuzimanje fabrika, skvotiranje, organizovano neplaćanje računa i dr.) ostaje važan programski zadatak, masovni ustanak je, za Negrija i Harta, ipak kruna revolucionarnih težnji. Svaki ustanak u imperijalnom poretku razlikuje se od pobuna u predimperijalno doba. Ne može se pripojiti određenom „ciklusu“, nema kontinuiteta (latentnih i manifestnih faza, s povremenim zaranjanjem i potonjim izranjanjem na površinu kao u Marksovoj metafori krtice), niti horizontalnog povezivanja pojedinačnih događaja. Nema ni osećaja zajedničkog poduhvata, pošto su borbe mahom postale „nekomunikabilne“, ali su zato dobile na intenzitetu, i sada, u vertikalnom skoku, i svaka za sebe, poput kakvih „zmija“, zarivaju zube u nerve Imperije (Hardt i Negri, 2005: 73).³⁸ Sve ima svoju tradiciju i svoje preteče, pa će tako uzori za današnje pokrete biti pronađeni u Pariskoj komuni, američkim voblijima, neozapatističkoj pobuni u Čijapasu sredinom devedesetih godina XX veka. Zajedničko im je to da su odraz neukrotive konstituantne moći mnoštva, antisistemske, ali u isti mah konstruktivne, u neprijateljskom odnosu spram liderstva, i verne ideji i praksi revolucije i direktne demokratije. Iz sličnih razloga će biti hvaljeni i pokreti u XXI veku. Arapsko proleće, španski „ogorčeni“, Gezi park, Okupiraj Volstrit – svedoče o pokretima rođenim u „nekoj vrsti komunikativne laboratorije“ (Hardt and Negri, 2012), koji su na okupiranim trgovima, pod šatorima, izgrađivali novi institucionalni poredak, „mnoštveno preduzeće“ (Hardt and Negri, 2017: 238, 245).

Zahvaljujući protestima koji su nastajali nakon finansijske krize 2007–2008, od potpunog odbacivanja predvodništva i strukturisanosti prisutnog u ranijim radovima dvojice autora, došlo se do realističnijeg modela koji kombinuje horizontalizam i vertikalnost, ali tako da veću organizacionu težinu i odgovornost pripisuje mrežnim formacijama mnoštva, od kojih se očekuje da artikulišu strategije, dok je liderstvu dodeljena taktička uloga, i to samo privremeno i u granicama koje mu je prethodno odredilo mnoš-

38 Zvuči paradoksalno da u doba masovnog korišćenja komunikacionih tehnologija imamo samonikle i „nekomunikabilne“ pokrete, ali misli se pre svega na odsustvo „podzemnog“ usaglašavanja ciljeva i strategija, koje je razumljivo ako se odbacuje ideja unapred definisanih agendi i ukoliko se ima u vidu konstitucija Imperije, te činjenica da ne postoji privilegovano mesto borbe.

tvo (Hardt and Negri, 2017: 269). Razvoj u ovom pravcu verovatno je bio podstaknut kritikama koje su Negrija i Harta podsećale da su pokreti koji insistiraju na organizacionoj fleksibilnosti, demokratičnosti i deliberaciji, odbacuju liderstvo i nemaju unapred definisane ciljeve, u osnovi sitnoburžoaski, neefikasni i teško održivi na duge staze, mada ga oni sami pravdaju poukama proizašlim iz pokreta *Occupy* i *Black Lives Matter*. Na sličan način ideja društvenog sindikalizma (Ibid., 148) spaja političku i stratešku usmerenost masovnih društvenih pokreta i ekonomsku i taktičku aktivnost radničkih sindikata, što je pokušaj dvojice autora da širokom frontu pokreta obezbede i iskustvo akumulirano kroz sindikalnu borbu, konkretan oslonac i operativno jezgro, a sindikatima dijalog sa grupama čija motivacija nije vezana isključivo za proizvodnju već i za sferu reprodukcije, života uopšte, i priliku da se oslobode rigidne strukture i zastarele strategije.³⁹ Logično je onda što subverzivna delatnost mnoštva poprima oblik „društvenog štrajka“, kojim se prioritet daje pitanju opšteg blagostanja i zajedničkom umesto visini zarade, i upravo su pod tu formulu podvedeni pokreti i okupacije druge decenije XXI veka.

Kapaciteti mnoštva i disutopijski radikalizam

U knjizi *Assembly* (2017) Negri i Hart tvrde da nikada nisu izneli stav da su „antineoliberalne“, odnosno „ne-neoliberalne subjektivnosti“ već formirane, iako bi se na osnovu onoga što su ranije napisali na temu rađanja i sazrevanja nove subjektivnosti kroz biopolitičku proizvodnju moglo zaključiti da jesu, i da ove zapravo samo čekaju da budu oslobođene preteče i predatorske šape kapitala. Već smo, doduše, primetili da je formiranje mnoštva kao političkog subjekta ponegde prikazano kao nedovršen proces – gotovo se iščekuje da se teorijska politizacija imanencije pokaže i u praksi i da mnoštvo konačno demonstrira svoju snagu poništavajući hegemoniju dosadašnjeg principa vladanja vlastitim konstituantnim projektom. Sada će za ključni preduslov takvog preobražaja Negri i Hart proglasiti razotkriva-

39 Aleks Kalinikos se u jednom kritičkom osvrtu priseća kako je Negri poredio sindikalce s ruskim kulacima i izražavao žal za onim vremenima (kasne sedamdesete) kada se na ulicama italijanskih gradova besposlena omladina sukobljavala s organizovanim radnicima: „Negri je 1981. napisao 'Proletersko sećanje je samo sećanje na prošla udaljavanja... Komunistička tranzicija je odsustvo sećanja. Jasno je zašto bi to rekao, uprkos njegovom neporecivom daru kao istoričara bilo koje političke misli: svako kritičko nastojanje da zadre u svoju prošlost razotkrilo bi kako je on – i autonomizam uopšte – izneverio italijansku levicu u 1970-im. Ovo odbijanje da se suoči s rečenom prošlošću nije toliko lična moralna falinka koliko simptom inherentnih ograničenja Negrijeve verzije marksizma“ (Callinicos, 2001).

nje i neutralizaciju neoliberalnih procesa subjekcije. „Da bi se ovo biti-zajedno učinilo smislenim, mora se sabotirati kapitalistički projekt, ne samo blokirajući kapitalističke mašine nego i uništavajući ideološke i materijalne mehanizme organizacije rada i društva, zajedno s individualnom subjekcijom“ (Hardt and Negri, 2017: 223). Bojno polje se izmešta u same subjekte, koji moraju da prođu proces razgradnje neoliberalne subjektivnosti dok istovremeno izgrađuju novu, njoj suprotstavljenu. Revolucionarna borba tako postaje autopoeitička aktivnost, samostalno, kreativno, oslobađajuće i inovativno uobličavanje subjekata (Surin, 2005: 207).

Snaga mnoštva, koja je podloga razvijanja odgovarajućih političkih kapaciteta, videli smo, ima korene u materijalnosti biopolitičke proizvodnje, te i te kako zavisi od spremnosti kapitala da, zarad sopstvenih interesa, podrži njen napredak. Negri i Hart pretpostavljaju da za mnoštvo ovaj disfunkcionalni odnos s kapitalom kao sponzorom njegovog osnaživanja nesumnjivo ima pozitivne učinke – tranzicija u komunizam „zah-teva rastuću autonomiju mnoštva u odnosu na privatnu i javnu kontrolu; metamorfozu društvenih subjekata kroz obrazovanje i obuku za saradnju, komunikaciju i organizovanje društvenih susreta; i, stoga, progresivnu akumulaciju zajedničkog. Tako kapital stvara sopstvene grobare; sledeći svoje sopstvene interese i nastojeći da obezbedi vlastiti opstanak, on mora da podstiče rastuću moć i autonomiju produktivnog mnoštva. A kada ta akumulacija moći pređe određeni prag, mnoštvo će se uzdići, sposobno da autonomno vlada komonveltom [*commonwealth*]“ (Hardt and Negri 2009a: 311).⁴⁰ Postavlja se pitanje je li moguće da iz ovakve dijalektike ishode sopstva dorasla istorijskoj ulozi koja se dodeljuje mnoštvu; i da li se potcenjuje proaktivno nastupanje kapitala. Sami Negri i Hart smatraju problematičnom naklonost mnoštva trima institucijama kapitalističkog društva koje kvalifikuju kao koruptivne forme zajedničkog – porodici (zbog održavanja rodne hijerarhije, preimućstva heteronormativnih obrazaca, podrazumevane protivstavljenosti okruženju i zajednici zarad zaštite interesa članova porodice, i naslednog prava koje učvršćuje privatno vlasništvo), korporaciji (čije su negativne strane eksproprijacija i nastojanje da se zadrži kontrola i hijerarhija) i naciji (zbog vernosti principima isključivosti i hijerarhičnosti) (Ibid., 160–164). S druge strane, njih dvojica, uprkos iskazanoj zadržci, zaista veruju u globalni otpor, i potencijal raznovrsnih borbi, koliko god one bile stihijske, kratkog daha i nepovezane, da akumuliraju subjektivnosti, prakse i iskustva podobne za postkapitalistički život i sposobne da do njega dovedu.

40 Slični stavovi Harta i Negrija proizveli su ne sasvim neopravdane kritike. Navodimo opasku Šantal Muf, izrečenu u jednom intervjuu, da Hart i Negri ne nude nijednu drugu strategiju koja bi dovela do društvene promene osim čekanja – treba razvijati margine autonomije za mnoštva, ali u suštini čekamo da kapitalizam sebi presudi (v. u Đorđević, 2018: 234–235).

Osim što u pomenutom delu *Assembly*, prilikom razmatranja ustanka protiv neoliberalne vlasti, odbacuju aktivistički spontanitet u ime jedne političke strategije za mnoštvo, čija bi artikulacija podrazumevala prolazak kroz demokratsku vršilicu mnoštva, Negri i Hart sugerišu da se mnoštvo mora osposobiti za strateško delovanje tako što će naučiti da „interpretira strukture represije u svim njihovim oblicima“, „mudro planira za budućnost“, „organizuje nove društvene odnose“ (Hardt and Negri, 2017: 279). Kada pak odbacuju nasilna sredstva borbe, što je svakako odmak od negrijevske teorije koja je onomad poslužila italijanskim vlastima da njenog tvorca optuže za terorizam, čine to u ime promišljenosti, edukacije i „treniranja naših političkih instinkta i navika, naših imaginacija i želja“ (Hardt and Negri, 2009a: 16). Strateška proizvodnja znanja tako postaje nerazdvojni element procesa političkog uzdizanja, sama pod imperativom permanentnog usavršavanja zbog novih subjektivnosti koje je stvorila. Ona je ta koja omogućuje da prelazak od „življenja u zajedničkom“ ka „pravljenu zajedničkog“ (Ibid., 126) – što bi bile verzije „zajedničkog po sebi“ i „zajedničkog za sebe“ – bude rezultat kolektivnog pregnuća, kom je svako u stanju da dâ dragocen i nezamenljiv doprinos. Udaljili smo se od disutopijske konstituantne moći koja se opire podvođenju pojedinačnih želja pod kolektivne projekcije (Negri, 1999), a daleko smo i od „teurgične teleologije mnoštva“ koja se „sastoji u mogućnosti usmeravanja tehnologije i proizvodnje prema sopstvenoj radosti i uvećanju sopstvenih snaga“, a u čemu ono „nema razloga da izvan svoje istorije i svoje sadašnje proizvodne snage traži potrebna sredstva“ (Hardt i Negri, 2005: 417). Sada Negri i Hart dovode u pitanje ulogu fukoovskih dispozitiva kao dovoljne i zadovoljavajuće potpore konstituisanju nove subjektivnosti, budući da je poželjno da same pomoćne alatke budu generisane u kolektivnom procesu, saobražene protagonistima i odnosima u tom procesu, i podložne rekonfiguraciji. Idejom da je potrebno ojačati političke kapacitete radništva kako bi se poništilo dugotrajno negativno dejstvo kapitala, prećutno se priznaje da je formiranje alternativne subjektivnosti uslovljeno prethodnom razgradnjom forme subjektivnosti koje je nametnuo kapitalistički način proizvodnje društva, čime se napušta poricanje dijalektike kao logike samog kapitala prisutno u ranijim radovima dvojice autora, a koje im je zaradilo ozbiljne kritike (Murphy, 2012: 205).

Negri i Hart ne odbacuju nijednu mogućnost za proizvodno i političko osnaživanje mnoštva, makar ona podrazumevala i reformistički pristup današnjem kapitalističkom sistemu. Mulije Butan podržava takvo gledište stavom da je bolji pravi revolucionarni reformizam nego revolucionarnost koja završava u mini-reformama (Moulier Boutang,

2012: 161). Jedna od mera za koju se Negri i Hart zalažu tiče se razvijanja intelektualnih i komunikativnih sposobnosti kroz obrazovanje, kao važne poluge biopolitičke ekonomije, i pokretanja inicijative globalnog obrazovanja, koje bi bilo obavezno za sve i obuhvatalo prirodne, društvene i humanističke nauke (Hardt and Negri, 2009a: 308). Kad se tome pridoda ideja (dobrovoljne) mobilnosti i globalnog građanstva, jasno je da se ocrtava kulturno stanište srednje klase, teren negostoljubiv prema radničkoj klasi, a još manje prema subproletarijatu. Ostaje nejasno kako se unapređivanje političkih kompetencija uklapa u iznetu pretpostavku o postojanju generalizovanih kapaciteta koji se izgrađuju u proizvodnoj sferi, i preko kojih se dobrim delom mogu razumeti isti takvi kapaciteti koji se ispoljavaju u svakodnevnom životu (Hardt and Negri, 2009a: 354). Negri i Hart često brane svoju ekonomističku poziciju, tvrdeći da je proizvodnja jednako dobro, ako ne i najbolje, mesto za razvijanje opštih sposobnosti i veština. Kritika je već primetila da su predstavivši tehničku kompoziciju radne snage kao političku kompoziciju, gde se o odlukama raspravlja dok se proizvodni proces odvija, oni zapravo podržali tehnoscijentistički pristup politici, koji po svemu nalikuje proceduralističkim, ne preterano inventivnim koncepcijama demokratije (Murphy, 2012: 218). Iako se ne odriču ekonomizma, u knjizi *Commonwealth* se, izgleda, privilegovano mesto sticanja kvalifikacija za osvajanje slobode izmešta negde drugde, uglavnom ka obrazovanju. Tako jedan od proklamovanih ciljeva glasi: „Dozvoliti svakome da postane sposoban da participira u konstituisanju društva, kolektivnoj samo-vlasti i konstruktivnoj interakciji s drugima. Svako treba pristup bazičnom obrazovanju i, naravno, nizu bazičnih društvenih i tehničkih znanja i veština. Postoje neki nužni preduslovi za svaku političku participaciju. Naoružani ovim bazičnim elementima svi neće biti isti, naravno, ali će biti osposobljeni da ravnopravno učestvuju u kolektivnom upravljanju društvom.“ (Hardt and Negri, 2009a: 380–381) Sve navedeno, kompatibilno je s liberalnom ideologijom i politikom pružanja jednakih šansi, a obe su već pustile korene i pod krinkom meritokratske pravde u višedecenijskoj misiji nagrađuju privilegiju, dok sankcionišu socijalnu deprivaciju. Ne traži se, dakle, ništa što već ne postoji. Negri i Hart se protive revolucionarnoj klasnoj politici baziranoj na identitetu radničke klase, težnji ka emancipaciji i jednakosti jer je, prvo, anahrona, a drugo, jer je podrazumevala, i podrazumevala bi, nametanje tog klasnog identiteta kao opšteg. Obrazovni sistem je, međutim, bastion srednje klase, na čiju se kulturu oslanja da afirmiše parametre kulturne legitimnosti, i kao takav nužno diskriminativan, te bi za izgradnju alternativne i subverzivne subjektivnosti valjalo osmisliti i alternativno obrazovanje.

Protesti čine drugi kanal socijalizacije podesan iz istog razloga koji važi za mesto produkcije – „izvedba“, a ne navika draga pragmatistima, jeste ključ povezivanja u proizvodnom zadatku i, stoga, ontološki temelj mnoštva (Hardt i Negri, 2009: 192), dok društveni pokreti i protesti takođe pružaju priliku za lični i kolektivni razvoj kroz društvenu praksu pobune, za revolucionisanje subjektivnosti „u kompleksnoj dinamici s otporom drugih tela“ (Hardt and Negri, 2009a: 31). Demokratija se uči jedino tako što se praktikuje (Hardt and Negri, 2009a: 363). Protesti su, isto kao i škole, istraživački centri, instituti i laboratorije, mesta akumulacije intelektualnih kapaciteta, i mesta na kojima se kroz prefiguraciju vežba demokratija.

Negri i Hart su dugo nastojali da sve ubede kako se u „biopolitičkom dijagramu“ skriva potencijal za „političku dijagonalu tranzicije“ (Hardt i Negri, 2009: 365), međutim, radna sposobnost nije garancija obučenosti za političko organizovanje i odlučivanje, to je ipak nešto što se razvija. Oni kritikuju istorijske primere radničkih saveta koji su zatvorili proces odlučivanja za veći deo radništva, ali im je njihova praksa širenja političkih struktura participacije i odlučivanja duž proizvodnih linija veoma prihvatljiva, te nude sliku mreža biopolitičke proizvodnje i komunikacije koje bi funkcionisale kao vektori duž kojih bi se politički model, razvijen u proizvodnji, pružao preko čitavog društva (Hardt and Negri, 2012). Prava ne moraju da određuju partija, sindikat, vladini i nevladini programi sintetičke participacije, ali ako se očekuje da mnoštvo razgrađuje stari svet i podiže alternativni, i to ne zatvoren u svoje mikromreže već na nivou čitavog društva, morali bi se zajedničkim naporom pronaći inovativni načini što horizontalne što vertikalne političke socijalizacije, ali neautoritarne i klasno senzibilisane, uz koje će ovaj proces zaista biti efikasan, inkluzivan i demokratski. To je prvi i najvažniji korak. Kada Negri i Hart poručuju da su nam potrebne mobilizacije koje bi nam omogućile da demokratski interвениšemo u naučnoistraživačkom procesu, podsećajući na uspešnu kampanju političke grupe ACT UP iz osamdesetih godina, tokom koje su njeni aktivisti izvršili pritisak na naučna i zdravstvena tela da se ubrza istraživanje AIDS-a i kreiraju adekvatne zdravstvene politike, kada nas sve pozivaju da postanemo stručnjaci za genetski inženjering kako bismo aktivno učestvovali u kontroli procesa genetskih manipulacija (Hardt i Negri 2009: 179), ili kada pišu da digitalni algoritmi zauzimaju centralno mesto u bitkama današnjice (Hardt and Negri, 2017: 273), jasno je da nemaju svi pristup potrebnim biopolitičkim sredstvima i alatima. Istorijski primeri koje i oni sami često koriste kako bi podsetili na to da se univerzalni potencijal za autonomno i demokratsko (ponekad neideološko) delanje ispoljavao tokom XIX i XX veka, i to upravo kroz ustanke masa

protiv kapitala i njegovih političkih službenika, pokazuju da za revoluciju, onu koja ne menja odnose moći već ih ukida, nije potrebno imati posebne kvalifikacije. Isti ti primeri, međutim, često pokazuju da samonikli pokreti i masovne pobune nisu nikad bili nepripremljeni, bilo okolnostima bilo simboličkim radom i političkom edukacijom. U narednim redovima ćemo se posvetiti istorijskom primeru Pariske komune, koji je u okviru ove tradicije posebno slavljen kao potvrda pravdoljubivosti mnoštva, njegove konstituantne moći i privrženosti apsolutnoj demokratiji, te kao prvi, veličanstveni i tragični gest njenog oživljavanja.

Pariska komuna

*Moćni pokret sila štiti te, a dani
Olujni te svojom poezijom ljube,
Tvoje delo ključa, Grade izabrani!
Nagomilaj pisku u glas gluhe trube!*

(Artur Rembo, Pariska orgija ili Pariz se ponovo naseljava)

*„Ljudi Komune, do juče nepoznati,
postali bi spasitelji sutrašnjice
da su mogli da ostvare svoj ideal“*

(Viktorin B, radnica i jedna od čuvenih „potpaliteljki“⁴¹)

Teško je odvojiti priču o Pariskoj komuni od raznih ideoloških pečata koji su vremenom u nju utiskivani. Za konzervativce, ona je bila manifestacija primitivizma i besprizornosti, za blagonaklone tumače vrhunski gest patriotizma i pobune protiv izdajničke i izrabljivačke buržoazije. Republikanci su je tada, a i kasnije, videli kao nastavak borbe za osvajanje političkih prava i sloboda, marksisti su u njoj prepoznavali vesnika velikog klasnog rata, socijalni istoričari su tragali za glavnim uzrocima njenog nastanka pronalazeći ih u nemaštini, degradirajućim uslovima života i socijalnom padu kvalifikovanih radnika zaposlenih u zanatskoj industriji. Pojedini savremeni teoretičari i urbani sociolozi su odabrali da joj pristupe kao urbanoj revoluciji, feminističke istoričarke da u njoj pronalaze svoje heroine poput Leodil Bera, poznatiju kao Andre Leo, Luiz Mišel, Elizabet Dmitrijev, Natali Lemel i Pol Mink, a mnogi da je jednostavno tretiraju kao epitom spontanog narodnog čina (Tombs, 1999: 15). U Marksovom

41 *Pétroleuses*, žene koje je Versaj označio kao glavne krivice za paljenje Pariza nakon sloma Komune, praveći od njih simbol varvarstva i „krvožednosti“ Komune (Marks, 1947: 86–87). Navod preuzet iz: Maspero, 1982: 18.

pogledu na Komunu, Negri posebno izdvaja tri stvari koje su mu teorijski prihvatljivije. Prvo, Komuna se prikazuje kao konačno pronađeni oblik političke vladavine proletarijata pod kojim je postalo moguće ostvariti ekonomsko oslobođenje rada. Drugo, za nastanak Komune nije bila odgovorna utopijska vizija koja bi kakvim dekretom bila promovisana u zvaničan program, nije bilo unapred zacrtanih ideja koje treba sprovesti u delo, samo silovitog čina oslobađanja gradivnih elemenata novog poretka iz kandži starog.⁴² I, konačno, osim što je zahvaljujući donošenju važnih socijalnih mera unapredila život mnogima u sedamdeset dva dana postojanja,⁴³ Komuna je, pošto je izabrana 26. marta i proglašena dva dana kasnije, sopstvenom radnom praksom odražavala smer kojim je trebalo da se razvija vlast naroda nad samim sobom.⁴⁴ Za Negrija je upravo to

42 Lenjin će ovo nazvati minimalističkim socijalističkim programom, a zakonske mere koje je Komuna uspostavila videće kao praktične, nikako utopijske (Lenin, 1970: 118).

43 Jedno takvom merom, proglašenom u dekretu od 16. aprila, sve radionice i fabrike koje su obustavile rad predate su u ruke radnika koji su bili zaposleni u njima i koji su se sada imali organizovati u kooperative, s tim što bivšim vlasnicima nije osporeno pravo na odštetu, bilo da su svojevoljno prekinuli proizvodnju, bilo da su pobešli za skupštinom i vladom u Versaj. Drugim dvema merama se ukidao noćni rad pekarskih pomoćnika (dekret od 28. aprila) i zabranjivalo odbijanje od nadnice pod proizvoljnim izgovorima, kojima su se poslodovci često koristili u praksi (dekret od 27. aprila) (Marks, 1947). Predlozi da se sve velike fabrike preuzmu iz ruku kapitalističkih monopolista, međutim, nisu prihvaćeni (Edwards, 1973: 35). Važnu socijalnu meru koja bi se mogla pridodati prethodnim, predstavljala je likvidacija založnih zavoda, a u dekretu koji je inicirao mađarski delegat Leo Frankel, predviđalo se da oni budu zamenjeni jednom organizacijom koja bi radnicima garantovala sigurnost i zaštitu u slučaju nezaposlenosti (Lissagaray, 1896:243). I Jelinek smatra da je Komisija za rad i trgovinu, predvođena Frankelom i uglavnom sastavljena od članova Internacionale, proizvela nekoliko istinski socijalističkih mera, uz komisiju zaduženu za obrazovanje, na čelu s Vajanom, koja je sprovela laicizaciju obrazovanja, ohrabrivala sindikalnu politiku i materijalno pomagala školsku decu (Jelinek, 1937: 398–409). Za Marksa, Komuna je dokazala značaj činom oslobađanja od ekonomskog ropstva, ali isto tako i svojim antibirokratskim merama, koje su „diktaturu proletarijata“ počele da grade suprotstavljajući je svemu što je predstavljala „diktatura buržoazije“ (razbijanje državne mašine i stvaranje podloge za istinski demokratske institucije kroz kombinovanje direktne demokratije u bazi i izbora delegata na regionalnom i nacionalnom nivou, koji bi u svakom trenutku mogli biti opozvani) (Johnstone, 1973: 84–85). Pored imperativnog mandata koji se odnosio na izabrane predstavnike, vladavina radničke klase očitovale se i u visini plata javnih službenika, a koje su morale biti ne veće od standardne radničke nadnice, kao i u zameni represivnog policijskog aparata i stajaće vojske narodnom Nacionalnom gardom.

44 U odgovoru koji je Ženskom savezu, organizaciji osnovanoj u aprilu, u jeku Komune, uputila Komisija rada i trgovine, koju je vodio Leo Frankel, piše: „Komuna nije prosto administrativni opštinski autoritet, već je ona, iznad svega, afirmacija suverene moći ... kao sredstva ka ostvarivanju pravog cilja revolucije, a to bi bila emancipacija rada.“ (Edwards, 1973:37, podvukao autor) Dva tela će za vreme trajanja Komune raditi na uspostavljanju ženskih kooperativa, a sam Savez će uz predlog za osnivanje kooperativa namenjenih šivenju uniformi za Nacionalnu gardu u svakom arondisma-

mesto na kom je Marks najbliži poimanju Komune kroz prizmu konstituantne moći, budući da razgradnju birokratsko-vojne državne mašine ne poistovećuje s anarhističkom spontanošću već s uspostavljanjem posebne dinamike političkog pokreta i političke moći. Ovde „politički pokret“, označava „snagu“, „konstituantnu silu radikalne demokratije u kojoj se kritika moći kombinuje s emancipacijom rada“ (Negri, 1999: 31–32).⁴⁵ Dok Marks posmatra osvajanje političkog terena i ekonomsku emancipaciju kao dva toka borbe koja se povremeno i bez preliivanja priljubljuju jedan uz drugi, i to kada su uslovi za stvaranje radničke organizacije dozreli, Negri ipak u kooperativnom živom radu prepoznaje političku manifestaciju. Ono što je Marks nazvao „političkim pokretom“, Negri radije imenuje „konstituantnim pokretom“ kako bi istakao permanentnost revolucije i konstituišućeg procesa (Ibid., 229). Raunig (2006), koji Negriju zamera što Parisku komunu tretira prvenstveno kao „ustanak“ umesto da je odlučnije predstavi kao sinergiju tri komponente „revolucionarne mašine“ (otpor, ustanak i konstituantna moć), u pravu je za jednu stvar – sve manjkavosti tumačenja i pouka u vezi s Komunom, Negrijevih ali i, recimo, Marksovih, proizlaze iz nedovoljnog razmatranja specifičnog društvenog i političkog sklopa koji je pripremio događaje iz 1870–1871.

Sedma decenija XIX veka pruža objašnjenja za neke aspekte Komune koji se često previđaju u teorijskim analizama i primenama, a na jedan nama važan, ukazuje Alan Badiju. Pozivanje na Badijua na ovom mestu i u datu svrhu malo je paradoksalno, budući da je za čuvenog francuskog filozofa i matematičara Komuna jedinstven „događaj“, a ne produkt strukturnih i konjunkturnih uslovljavanja koje treba rekonstruisati. Ipak, on kao najveći uspeh Komune, osim konačnog raskida s posvećenom levicom i parlamentarnom politikom sklonom kompromisu, koji je ozvaničen deklaracijom Centralnog komiteta Nacionalne garde od 19. marta, izdvaja to što nije naprosto porazila i potčinila dominantnu klasu, već je otišla korak dalje okončavši potčinjenost radničke klase i naroda kroz kreiranje samosvojnog proleterskog projekta, dovodeći na pozornicu istorije umesto prekaljenih levičara anonimne radnike, dotad nepoznate čak i

nu, sugerisati Komisiji da podrži uspostavljanje „homogenih grupacija, upravljajući njihovim formiranjem i razvijajući ih u federalnom duhu, sve vreme ne dirajući u njihovu slobodu i autonomiju“ (Ross, 2015: 45–46).

45 Upotreba pojma snage (ili moći da) umesto pojma moći (ili moći nad) – pojmovna distinkcija u latinskom jeziku iskazana terminima *potestas* i *potentia*, u francuskom *pouvoir* i *puissance*, u italijanskom *potere* i *potenza*, u nemačkom *Macht* i *Vermögen* – služi da naglasi konstruktivnu dejstvenost proletarijata, koji sopstveni potencijal ostvaruje kroz pozitivni projekt odbacujući principe moći i konstitucionalizma. Negri tako ističe da Marks u Komuni vidi otelovljenu pozitivnu socijalnu republiku, onu koja ukida samo načelo i praksu klasne vladavine (Negri, 1999).

revolucionarnim specijalistima.⁴⁶ Njeno najveće postignuće leži upravo u osnaživanju koje je obične ljude poguralo iz zakulisnog mraka na političku binu, nagoveštavajući napuštanje tradicionalnih obrazaca posvećivanja. „Uništen je poredak subjektivne nesposobnosti: 'Oh!' uzvikuje Lisagare, 'oni nisu nesigurni u svoje sposobnosti, ti radnici zemlje i gradova'“ (Badiou, 2010: 224–225). „Prvi grad u univerzumu, najsvetliji, onaj koji je obično smatran predvodnikom civilizacije i progresa, otišao je ne samo u nepoznato, već i *nepoznatima*“ (Arnould, 1878a: 29, kurziv u originalu). Možda se bez rata i pratećih okolnosti nikada ne bi dogodilo nešto slično Komuni. Možda su uslovi za nju sazrevali u zanatskim radionicama, za fabričkim mašinama, po dućanima, kako bi to Negri voleo da vidi. Iako je poraz radničke klase u junskim danima 1848. rezultirao političkom rezignacijom, ipak je izrodio i žilav klasni animozitet koji će čekati priliku da se ponovo iskaže. Erupcija nezadovoljstva i zanosa iz 1871. bila je, međutim, pripremljena određenim procesima koji su, naročito u deceniji pre izbivanja ustanka, doprineli sazrevanju političkih kompetencija i samouverenosti, bez čega se demonstracija konstituantne moći ne bi dogodila.

Radnička klasa je početkom 1860-ih, prevazišavši političku apatiju u koju je odvuкао poraz 1848, ponovo počela da se organizuje – pokreću se radnička udruženja za uzajamnu pomoć. Tako, 1863. dolazi do štrajka grafičkih radnika, iste te godine radnici pod uticajem blankista i prudonista pišu „Manifest šezdesetorice“, u kom zahtevaju slobodu govora, ekonomsku pomoć za nezaposlene i slobodu udruživanja, dok 1865. kočijaši osnivaju „berzu socijalnog osiguranja“, a polako niču radničke kooperative, tokom 1864–1865. njih sedam (Supek, 1974: 24). Ekonomska kriza iz 1867. izvukla je na ulicu mnoge radnike, prvobitno kvalifikovane i udružene, a potom i one nekvalifikovane i slabije organizovane, dok su delovi buržoazije sve otvorenije pokazivali nezadovoljstvo režimom Napoleona III, koji je dozvolio da ih pregaze monopolisti i carevi štićenici, čije su privilegije povezivane s njihovom ulogom u Osmanovoj rekonstrukciji Pariza. U sklopu liberalnih reformi koje je vlada preduzela u nameri da ublažili socijalne tenzije i izbegne veće društvene lomove, maja 1868. ukinuta je cenzura nad štampom, juna iste godine odobrena su okupljanja na kojima se moglo debatovati o „nepolitičkim“ temama i uz obavezno prisustvo nekog policijskog komesara, održavanje političkih skupova je ograničeno

46 Članovi Centralnog komiteta Nacionalne garde: „Mi smo nepoznati, ponavljaju oni neprestano, znamo to dobro, i nestrpljivi da se otarasimo ove diktature koju uopšte nismo tražili. Mi smo obični organi, skromni instrument napadnutog naroda, koji nam je poverio organizaciju svoje odbrane. Mi nismo politička vlast, niti bismo želeli to da budemo. Sluge narodne volje, mi smo tu da joj budemo eho, kako bi trijumfovala. Narod želi Komunu, i mi ostajemo da pripremimo izbore za Komunu“ (Arnould, 1878a: 32).

na vreme predizbornih kampanja, a sama procedura dobijanja dozvole za skupove znatno je pojednostavljena. Naredne godine priznato je i pravo na sindikalno organizovanje. Mnoge pariske četvrti će se u „talasu prašine i entuzijazma“ (Ross, 2015: 25) politički regenerisati i radikalizovati, a novine, proglasi, zidne novine, plakati (često čitani i naglas za slučaj da među okupljenima ima nepismenih) i karikature (koje su komunicirale sa svima, pismenima kao i nepismenima) animiraće građane da se priključe skupovima koji su se počeli održavati širom grada, u pozorištima, plesnim dvoranama, školskim učionicama i, kao nekada, potkraj prošlog veka – u crkvama. Broj prisutnih često je dosezao hiljadu do dve hiljade ljudi.

Rodžer Guld smatra da je urbana obnova Pariza u periodu 1853–1870, koja je za posledicu imala izmeštanje velikog broja radničkih porodica u stambene oblasti na periferiji, daleko od radnih mesta koja su još neko vreme ostala vezana za centralne arondismane,⁴⁷ razlabavila veze radničke solidarnosti u korist onih susedskih. Sada su se u rubnim krajevima grada najednom našli izmešani pripadnici različitih zanata i industrijskih grana, te Parižani i ljudi tek pristigli iz unutrašnjosti u potrazi za poslom, dok je iseljavanje u udaljene četvrti značilo dug povratak kući i kraj za običaj dokoličarenja po kafeima u neposrednoj blizini radionica, koji je ranije dodatno zblizavao članove radnog kolektiva (Gould, 1995: 121).⁴⁸ Preuređenje je uslovalo prostornu preraspodelu repertoara delanja radništva – tradicionalno zanatski centar ostao je teren radničkih protesta, dok je na periferiji – naročito u radničkim četvrtima Belvil, La Vilet, Monmartre, Grenel, La Šapel i Šaron – cvetala kultura i praksa javnih okupljanja i sastanaka, koji će s pruskom opsadom nastaviti da postoje u formi političkih klubova. Između 1968. i 1970. održano je oko 900 skupova (Tombs, 1999: 34). Početkom 1869. periferni arondismani su po broju skupova nadmašili one centralne (Gould, 1995: 123), a ispoljio se još jedan trend – sudeći po svedočanstvima učesnika, radništvo je vremenom pojačalo svoje prisustvo, a broj pripadnika srednje klase počeo je da se osipa. U revolucionarnim delovima istočnog i severoistočnog Pariza za govornicom su se smenjivali socijalisti, blankisti, feministkinje, radnice i radnici dotad nepoznati u aktivističkim krugovima. Ovo je takođe period izrazitog angažovanja Međunarodnog udruženja radnika, koje je po osnivanju 1864. u Londonu počelo da otvara svoje sekcije i u francuskoj prestonici i do 1870. okupilo 70.000 članova. Godina 1864. donela je i ukidanje zakona koji je zabranjivao štrajkove. Od 1868, beleži se porast učešća u štrajkovima: u januaru te godine broj štrajkača je bio 20.304, a 1869. ih je 40.625, dok je tokom ratne 1870. u 116 štrajkova učestvovalo čak 88.232 ljudi (Raunig, 2006: 60). Direktan

47 Potpuna deindustrijalizacija centra je okončana 1870. (Harvey, 2003).

48 Kasnije je među komunarima bilo čak tri četvrtine onih koji nisu rođeni u Parizu, radnih migranata mahom iz severoistočnih i severozapadnih delova Francuske (Merriman, 2014).

obračun žandarmerije sa suprugama rudara, do kog je došlo tokom štrajka u Krezou 1870, uticao je na promenjenu sliku o učešću žena u aktivnostima radničkog pokreta, te su nadalje one viđene za dragocene saborce i snažnije je podržana njihova emancipacija kroz rad (Gluckstein, 2006: 71). Štrajkovi industrijskih radnika ipak nisu uspjeli da prebrode barijere koje su uspostavili strukovni sindikati, te fragmentarne i izolovane borbe nisu postigle širu klasnu koheziju kakva je ostvarena s revolucionarnom 1848, tokom koje su narodne radionice i Luksemburška komisija odigrale ključnu integrišuću ulogu (Gould, 1995: 197). U sklopu liberalnih reformi, vlada je pomagala osnivanje radničkih kooperativa, te ih je do 1866. u Parizu bilo sedam, a u unutrašnjosti oko pedeset (Jellinek, 1937: 36).

Političko formiranje radništva, ili makar otvorenost za nove, progresivne ideje, došlo je s padom realnih nadnica u periodu od kraja šezdesetih do pred kraj sedamdesetih godina i s popuštanjem političkih stega (Jellinek, 1937: 34). Obnovljeno interesovanje za politiku proizvelo je socijalni radikalizam, često uronjen u revolucionarno nasleđe prethodnog stoleća, te su se u prvim mesecima 1869. gotovo na svim sastancima mogli čuti zahtevi za osnivanje Komune, a u radničkim četvrtima severa Pariza zasedanja su otpočinjala i završavala poklicom „Živela Komuna!“ (Ross, 2015: 33). Skupovi, njihovo vezivanje za arondismane, ali i uporno i glasno podsticanje potrošačkih i proizvodnih kooperativa, sindikalnog organizovanja, feminističke mobilizacije, stvorilo je infrastrukturu na koju će se nadograditi Komuna (Harvey, 2003: 298–299).

Teme o kojima se na tribinama raspravljalo bile su raznovrsne i ticale se ekonomije, ali i neposrednih životnih problema – stanarina, obrazovanja, položaja vanbračne dece i drugog – zbog čega je Guld sklon stanovištu da je zainteresovanost za rešavanje lokalnih problema i poboljšanje neposrednih uslova života uspela da proizvede zavidnu posvećenost učesnika i posebnu vrstu „kolektivnog razumevanja“ koje je izviralo iz susedstva, i pre bilo interklasnog no klasnog karaktera. Arondisman je, osim toga, bio podloga za razvoj specifične decentralizovane revolucionarne strukture (Ross, 2015: 34). I kasnije, za vreme opsade Pariza, prilikom obraćanja u političkim klubovima on će biti pominjan kao jezgro kolektivnog identiteta i primarni prostor koji se brani. U skladu s tim je i viđenje da je antagonizam pre svega bio usmeren ka državi i njenim službenicima, policijskim emisarima i doušnicima s kojima je masa okupljenih povremeno ulazila u žestoke verbalne obračune. Upravo u takvim situacijama ljudi su dobijali priliku „da uče da demonizuju moć Carstva i posednika“ (Dalotel, Faure and Freiermuth, nav. prema Gould, 1995: 131). Takvo tumačenje je suprotstavljeno svim pristupima u okviru kojih je Pariska komuna razumevana kao ustanak klasno osvešćenih radnika. Još je Žak Ružeri poljuljao tu predstavu pokazujući da su učesnike Komune uglavnom činili kvali-

fikovani radnici u manjim zanatskim radionicama, i građevinski i metal-ski radnici koje je u Pariz doveo Osmanov projekt transformacije grada, a čije se angažovanje u Komuni objašnjava usađenom odbojnošću prema disciplinovanom radu, pre nego kakvim izgrađenim proleterskim etosom (Tombs, 1999: 111–112).⁴⁹ Tombs razloge angažovanja u Komuni pronalazi daleko od idealističkog registra, u ekonomskoj nuždi (u uslovima visoke nezaposlenosti, služenje u Nacionalnoj gardi za trideset sua dnevno mnogima je predstavljalo jedini izvor prihoda) i pritisku okruženja (stalno patroliranje odreda Nacionalne garde arondismanom, kao i česte ceremonije i parade pothranjivali su osećaj obaveze da se lično doprinese odbrani grada od neprijatelja) (Ibid., 129). Za Gulda je činjenica da su najaktivniji komunari dolazili iz perifernih arondismana koji su uspeli da razviju snažnu interklasnu solidarnost dovoljan dokaz da je pokret bio susedski, a ne zasnovan na klasnom identitetu radnika. Dejvid Harvi pak, sukobe koji su se odvijali u urbanom prostoru i za kontrolu nad njime posmatra kao produkt komplementarnih procesa preobražaja zajednice pod uticajem sila koje su zavladaile prestoničkim tržištem nekretnina i zemljišta, i promene u materijalnoj bazi klasnih odnosa uslovljene restrukturisanjem proizvodne sfere, uzdizanjem krupne industrije koja je otvorila prostor za direktnu konfrontaciju buržoazije i radništva, i obezvređivanjem kvalifikovanog rada koje je mnoge radnike trajno lišilo nade da će jednog dana postati vlasnici radionica i radnji. Parisku komunu Harvi, u skladu s tim, vidi kao otpor buržoaskoj dominaciji koji je poprimio oblik odbrane mesta rada i mesta življenja i on je naziva najvećim „klasno utemeljenim komunalnim ustankom u kapitalističkoj istoriji“ (Harvey, 2003: 219). Radnička udruženja i društva uzajamne pomoći, koja su od ranih 1860-ih neometano ispunjavala svoju političku misiju edukacije i organizovanja, oblikovala su klasnu svest radništva odvikavajući ga od podvajanja sfera rada i življenja, proizvodnje i potrošnje, i približavajući mu ideju kooperativa. Na taj simbolički i praktično-politički rad nodovezali su se Prva internacionala i savez radničkih sindikata, formiran 1869. na inicijativu Ežena Varlena, i svojim delovanjem i doktrinom presudno doprineli da se pojam zajednice

49 Tradicionalne zanatlje su bile prisutne među komunarima – od 84% manuelnih radnika koji su se, uz 8% službenika, 4% sitnih preduzetnika i 4% pripadnika liberalnih profesija, našli u pobunjeničkim redovima, obučari su činili 4%, kožari 1%, proizvođači umetničkih predmeta 7%, dok je udeo „modernog“ proletarijata iznosio 43%. Ružeri je svestan ovih podataka, te će i dalje odbijajući da Komunu sagleda kao „zoru“ proleterskih revolucija ipak priznati da je reč o radničkom ustanku (Gluckstein, 2006: 193). S druge strane, Harvi ukazuje na porast nezaposlenosti među građevinskim radnicima od 1868. do kog je doveo nenadani pad broja javnih radova, kao činilac radikalizacije tog dela radništva. Oni su pre toga Osmana doživljavali kao pouzdanog poslodavca, zbog čega i nisu bili skloni da ga okrive za visoke kirije, za koje su radije optuživali gramzive stanodavce (Harvey, 2003: 141, 147–148).

prelije preko urbanog tkiva francuske prestonice, ujedinjujući pariske radnike u borbi za unapređenje radnih uslova i veće nadnice, ali i u sklonosti ka lokalizovanom mutualizmu i direktnoj demokratiji, koji će usmeravati strategije klasne borbe na nivou grada.⁵⁰ Važan momenat te borbe predstavljalo je uviđanje značaja koji za radničko organizovanje ima kontrola nad prostorom i prostornim mrežama (Ibid., 234).

Nakon što je režim Napoleona III, maja 1870, na plebiscitu dobio podršku za sprovođenje reformi, u Parizu su izbile višednevne nasilne demonstracije, zbog čega je pravo na javna okupljanja opozvano, a grad se samo četiri meseca kasnije, usled poraza francuske vojske kod Sedana i pada Carstva 4. septembra, našao u obruču pruskih trupa, suočen s blokadom, glađu i stalnom vojnom pretnjom. Sva pozorišta bivaju zatvorena, da bi ubrzo potom postala stecišta takozvanih „crvenih klubova“, na čijim su se zasedanjima, neretko pod plamenom sveća, odvijale žučne rasprave – o cenama hrane, vojnom organizovanju, izborima i kandidatima, planiranim demonstracijama. Klubovi, kojih je oko trideset bilo aktivno na dnevnoj bazi, doprineli su transformaciji politike od „nepristupačnog, opskurnog zanata prepuštenog profesionalnim govornicima (gotovo svih poreklom iz srednjih i viših klasa), u svakodnevnu i opipljivu realnost za mase ljudi“ (Gluckstein, 2006: 102). Ponekad su delegati prenosili odluke klubova privremenoj vladi, a nekada se ta komunikacija odvijala preko novina i proglasa. Svaki klub je imao svoje stalne govornike, mada su se među njima često mogli naći i oni neprekaljivi ali dovoljno smeli da oprobaju svoje retorske veštine i odlučni da zadobiju podršku za određene ideje (De Molinari, 1871: 18).

Sama opsada Pariza je na površinu iznela nejednakosti u pristupu osnovnim životnim potrebštinama između buržoazije i radništva, doprinevši tako regeneraciji klasne retorike,⁵¹ dok su pojedinim merama koje je propisala skupština u Bordou, poput one kojom se predviđalo ukida-

50 Revolucije 1789. i 1848. su preko kulture klubova oživele ideju direktne demokratije utemeljene u zajednici i susedskoj solidarnosti, da bi veliku popularnost kasnije zadobile ideološki prerađene kroz Prudonovo učenje o mutualizmu, slobodnim asocijacijama i kooperaciji. Nakon recesije koja je usledila 1867/68. godine mutualizam polako uzmiče pred agresivnijom klasnom i komunističkom retorikom, čiji će nosilac postati upravo Varlen. On, međutim, premda posvećen cilju okupljanja sindikata i stvaranja masovne radničke organizacije, čemu su se prudonisti zdušno suprotstavljali, ostaje privržen pojedinim postavkama mutualizma, u kojima prepoznaje dobar organizujući princip jedne prelazne faze ka socijalizmu (Harvey, 2003: 294).

51 Opsada je zaustavila dostavu namirnica Parizu, pa su elitni pariski restorani bogatoj klijenteli nudili specijalitete od mesa životinja iz zoološkog vrta (jedno od jela u božićnom jelovniku bio je aspik od antilope s tartufima), a siromašniji građani su bili osuđeni na mačke, pse i pacove (Eichner, 2022: 22). Dva meseca pre samog ustanka, kolektivni identitet klase nalazio je podlogu u iskustvu siromašnih stanovnika opkoljenog Pariza, dok su označitelji „mi“ i „narod“ podrazumevali upravo siromašne,

nje moratorijuma na kirije, uvedenog na početku opsade, ili momentalne naplate svih dugovanja, bili pogođeni i industrijalci i predstavnici sitno-buržoaskog sloja. Za širenje socijalne baze otpora vlastima van okvira narodskih klasa i mimo podele „oni koji komanduju—oni koji se povinuju“, zaslužno je i u tom trenutku još uvek živo sećanje na ratovanje s Prusima 1792, koje je pothranilo nezadovoljstvo zbog nesposobnosti francuske vlade da pruži odgovarajući odgovor na prusku invaziju (Losurdo, 2016: 311). U jutro 6. januara, u Parizu se pojavio plakat koji je pozivao da se „Oslobodi put za Parisku komunu!“ I premda je pojam Komune već bio deo standardnog repertoara na okupljanjima u okviru klubova, njegovo značenje, koje ga je povezivalo s širenjem opštinskih sloboda, sada je radikalizovano budući da je radničke arondismane predstavilo kao centar demokratske i socijalne republike (Merriman, 2014: 76). Primirje s kraja januara, a potom i pokušaj Tjerovih trupa da razoružaju Nacionalnu gardu 18. marta 1871. pretvorilo je tinjajuće nezadovoljstvo u silovit masovan ustanak. Klubovi su zabranjeni, ali su javna okupljanja, štrajkovi i delovanje radničkih organizacija u periodu od sredine šezdesetih već stvorili radikalnu političku kulturu i solidnu podlogu za „razvoj kontinuiteta otpora“, da bi konstituantne prakse po proglašenju Pariske komune 28. marta ponovo oživljavale kroz rad revolucionarnih političkih klubova u kojima nije bilo neke posebne ideološke struje koja bi se istakla i nametnula kao predvodnica,⁵² isto tako u spontanim okupljanjima na ulicama i trgovinama, ali i kroz rad kooperativa i sindikalno organizovanje.⁵³ U plakatu

ponekad i manuelne radnike, zbog čega je diskurzivni repertoar uveliko podsećao na onaj iz 1848. (Gould, 1995: 139–140).

- 52 Predstavnici pariske sekcije Internacionale su inicirali klubove i odbore na tzv. Levoj obali Sene, kao i u centralnim arondismanima tzv. Desne obale. Na severoistoku, naročito u devetnaestom i dvadesetom arondismanu, vodeću ulogu su imali blankisti (Edwards, 1973: 19). Kratak vek Komune postavio je ograničenja širenju specifičnih ideologija među komunarima – bilo je to pre „vreme labavih, zbunjujućih pojmova i termina poput 'komunalizma', 'kolektivizma', 'federalizma', 'socijalne republike', 'emancipacije'“ (Schulkind, 1960: 407).

U samoj borbi za određivanje značenja Komune takmičile su se različite ideološke škole – republikanske, anarhističke, komunističke, centralističke, federalističke i dr. Džodi Din je u tom „višku“ prepoznala otvaranje „političkog procepa“ koji je pružio mogućnost želji (za egalitarnom politikom) i anticipacijama alternativnog poretka da se politički prikažu – u tom smislu, različita predstavljanja Komune ne treba shvatiti kao pokazatelj rastućeg poistovećivanja sa specifičnim institucionalnim dizajnom koji je najednom postao prihvatljiv mnogim strujama (što je tumačenje koje je Marks ponudio, privilegujući ono koje je u Komuni prepoznalo političku formu podobnu za sprovođenje ekonomske emancipacije rada), već ih pre posmatrati u ključu neuništivosti jaza između naroda i njihovih političkih formi (Dean, 2016: 86).

- 53 Za vreme trajanja ustaničkog režima, organizovani klubovi su više privlačili levičarsku publiku, dok su se umereni i konzervativci radije opredeljivali za skupove na otvorenom, smatrajući da se na njihovo prisustvo u klubovima ne bi gledalo blagonaklono (Johnson, 1996: 17–18). Ovo je tek jedan od obrta koje je doneo novouspo-

kojim su građani Pariza pozvani da se uključe u dalje određenje političkog puta Pariske komune, stavljeno im je do znanja da je Komuna kolektivni poduhvat i da se kao takva samo uz kolektivnu podršku može razvijati, te da je njihov doprinos preko potreban i suštinski dragocen. U pomenutom plakatu pisalo je: „Upravo uz pomoć javnih skupova bili smo u stanju da prepoznamo i branimo naša prava. Samo na javnim skupovima u stanju smo da prosvetlimo sebe u pogledu olujnih vremena kroz koja prolazimo. Stoga tražimo vaše prisustvo i učešće, kako bi svaki građanin znao u potpunosti šta se dešava, kako se dešava i kako treba da se desi. Jednom kada se okupimo, i svako bude u stanju da kaže šta misli, biće daleko jednostavnije za nas da donesemo odluke u vezi s događajima do kojih može doći. Živela Republika! Živela Komuna!“ (Taylor, 2017: 26)

Žene su se, predvođene Elizabetom Dmitrijev, članicom ruske sekcije Internacionale u Švajcarskoj, okupile u Ženski savez za odbranu Pariza i brigu o ranjenima, i u periodu od 11. aprila do 14. maja održale 24 skupa (Jellinek, 1937: 400). Među 733 registrovana učesnika političkih klubova našlo se 113 žena, iako bi se na osnovu različitih istorijskih izvora moglo zaključiti da ih je bilo više (Johnson, 1996: 173). Tokom zasedanja Kluba Favije u Belvilu 29. decembra 1870. jedan od govornika najavljuje da je kucnuo čas da se proglasi Komuna i da će, ukoliko se muškarci kojim slučajem kolebaju, žene povesti masu ka Gradskoj skupštini, što je dočekano glasnim odobravanjem ženskog dela publike (De Molinari, 1871: 198). Mišljenja da učešće žena u Komuni ostaje zasenjeno njihovom odsutnošću s mesta na kojima su se donosile ključne odluke,⁵⁴ pretežnim angažovanjem u sferama koje su podrazumevale brigu i staranje, ili čak neimpresivnom brojnošću (Tombs, 1999), treba sučeliti s posmatranjem njihove uloge u širem kontekstu „izmeštanja političkog na naizgled periferne oblasti svakodnevnog života. [...] Brzo ovladavanje ustanika njihovom sopstvenom istorijom primetno je, drugim rečima, ne toliko na nivou upravljačke politike koliko na nivou njihove svakodnevne: u konkretnim problemima vezanim za rad, slobodno vreme, stanovanje, seksualnost i porodicu, i susedske odnose. Revolucionarna borba je difuzna koliko i specifično

stavljeni poredak – „bivši zatvorenici su hapsili policijske službenike, konzervativci su se okupljali na ulicama, ateisti su govorili s propovedaonice, žene marširale u bitku“ (Ibid., 18).

54 U jeku pripreme pobune 31. oktobra, žene su zamoljene da napuste salu dok se bira odbor koji bi preuzeo na sebe organizaciju prepada na Gradsku skupštinu, a na kasnije održanim izborima za Komunu nisu glasale, niti im je dozvoljeno da budu u Savetu Komune (Johnson, 1996: 296). Kada je 1. maja 1871. oformljen Odbor javne bezbednosti, istog dana je doneta mera zabrane učešća žena u neposrednim okršajima, a kada su se, uprkos tome, pridružile vojnicima na borbenim linijama, bile su izložene uvredama oficira i komandira, što je Andre Leo pripisala njihovom „buržoaskom i autoritarnom svetonazoru“ (Eichner, 2022: 71–72).

usmerena, ispoljena u različitim kulturnim sferama i institucionalnim kontekstima, u specifičnim konfliktima i obilju pojedinačnih preobražaja pre nego u nekoj rigidnoj i krajnjoj suprotstavljenosti kapitala i rada“ (Ross, 1989: 33, kurziv moj). Svakako treba imati u vidu činjenicu da je rešavanje problema oskudice namirnica i prehrane bilo jedno od važnijih pitanja tokom opsade, a tu je i neporecivi vojni doprinos žena. Martin Džonson smatra da je učešće žena u ženskom bataljonu 12. arondismana proizvelo prakse i diskurse koje su ostvarile „parcijalnu inverziju rodnih uloga“. S druge strane, budući da su većinu komunara činili radnici, sve aktivnosti i mere u okviru političkih klubova i odbora, i to ne samo one vezane za radno-proizvodnu sferu, već i one poput hapšenja sveštenstva i bivših policijskih službenika, proterivanja opatica iz obrazovnih, zdravstvenih i dobrotvornih institucija, zauzdavanja izrabljivačkog ponašanja posedničke klase, „ustanovile su revolucionarnu inverziju društvenih i odnosa moći“ (Johnson, 1996: 12). Žene su, sudeći po govorima u klubovima, ali i delima, bile čak radikalnije od svojih muških saboraca, o čemu svedoči i zapazanje Luiz Mišel, izneseno u njenim memoarima, da su žene Pariza bile iskreno ubeđene da Komuna u sebi nosi klicu socijalne revolucije, te da otelovljuje svenarodne revolucionarne principe (Michel, 2003: 83).

Klubovi su ženama iz radničke klase pružili javnu platformu s koje su mogle da ospore klasne i rodne hijerarhije, kao i da artikulišu i popularizuju sveobuhvatnu društvenu promenu, što je naročito došlo do izražaja tokom Komune. Javni forumi su imali „osnažujući efekat na pojedinačne govornike i nadahnjujući poticaj na ženske učesnike. Klupske pristaše su raspravljale i debatovala o idejama, kritikama i planovima aktivista, pridajući im na taj način izvesnu legitimnost i pomažući evoluciju politizacije i politički glas žena iz radničke klase“ (Eichner, 2004: 132). Klubovi, čiji je duh otelovljen u liku Pol Mink, bili su tu manje radi organizacije a više radi podrške i podsticanja na akciju, zbog čega je njihov rad često obeležavao ratoboran govor, naročito kada se udaralo na crkvu i sveštenstvo, što ih je i odvajalo od delovanja centralizovanog Saveza žena ili odmernog političkog pristupa Andre Leo. Sličnu funkciju ohrabriranja i obezbeđivanja autonomije za žene imala je ideja osnivanja ženskih radionica i proizvodnih kooperativa,⁵⁵ koje je trebalo da obezbede sigurnu osnovu za dobro plaćen posao, političku borbu i razvoj u drugim aspektima njihovog društvenog života (Muldoon, Müller and Leipold, 2023). Savez žena je, tako, pred sebe postavio ciljeve odbrane revolucije, pronalaženja

55 U leto 1849. zabeležen je pokušaj realizacije zamisli ženskih kooperativa, kada su francuske feministkinje, potaknute objavama Žan Deroan u listu *Opinion de fam* (*Opinion des femmes*), inicirale pokretanje federacije radničkih udruženja koja bi omogućila organizovanje alternativne ekonomije zasnovane na kooperativama (Muldoon, Müller and Leipold, 2023).

neizrabljivačkih radnih nameštenja za žene i pokretanje proizvodnih kooperativa koje bi ženama vratile kontrolu nad sopstvenim radom (Eichner, 2022), dok je jedan od konkretnijih zadataka bio da se ženskoj populaciji omogući da radi nedaleko od mesta stanovanja ili da posao za radionice obavljaju od kuće (Muldoon, Müller and Leipold, 2023).

Ustanovljavanje Saveta Komune,⁵⁶ kao organizacionog tela bez rukovodećih pozicija, ipak je važna komponenta revolucionarnog procesa. Crveni klubovi su nastavili da budu aktivni učesnici političkog života, i čak je postalo uobičajeno očekivati da zvaničnici Komune prisustvuju sastancima i odgovaraju na predloge i zahteve iznete na njima (Merriman, 2014: 155). Plakat postavljen u drugom arondismanu pozivao je na „permanentnu intervenciju građana u komunalne poslove kroz slobodno izražavanje ideja i slobodnu odbranu njihovih interesa“ (Ibid., 151). Naposletku, Komuna je bila izvršni organ proletarijata, Nacionalna garda njegova armija, a svi zvaničnici njegove i njemu odgovorne sluge (Trotsky, 1970: 24). Krajem aprila, došlo se na ideju o stvaranju federacije klubova, 5. maja se glavni odbor federacije sastao prvi put, smestivši se u objekat u neposrednoj blizini opštinske zgrade, s namerom da održava stalan kontakt s Komunom. Uticaj klubova na rane aktivnosti novoizabrane komunalne vlasti, međutim, bio je ograničen, delom i zbog toga što je njena politika bila reaktivna i nekoordinirana, te uprkos načelnoj podršci narodnim inicijativama, ona nije u punoj meri iskoristila potencijal iskazan u pismima i izveštajima koji su joj pristizali od klubova i pojedinaca, uz izuzetak sveglog primera Komisije rada, industrije i trgovine (Schulkind, 1960: 404).

Dva aspekta konstituantne moći ne moraju se nužno posmatrati kroz suprotstavljenost, pa ni kroz dijalektiku institucionalizujućih i spontanijih tendencija, već mogu biti shvaćena kao razgradnja predstavničkih formi u granicama koje su zadale okolnosti, „i kao radikalno otvaranje državnog aparata i kao organizacija ratne mašine“ (Raunig, 2006: 60). U tom smi-

56 U Savetu se našlo 79 muškaraca, od toga 25 pripadnika slobodnih profesija, 21 kvalifikovani i visokokvalifikovani radnik, 16 službenika, 14 trgovaca i zanatlija, 2 bivša oficira i jedan posednik (Tombs, 1999: 114). Jelinek navodi da je Savet bio sačinjen od 92 člana, u dve nedelje napustio ga je 21 član, a svaki je trebalo da bude zamenjen na izborima 18. aprila. U savetu se našlo 6 radikalnih republikanaca, 15 liberala, 16 članova Centralnog komiteta, 17 Prve internacionale, 8 blankista, dok su ostatak činili poznati revolucionari (Jellinek, 1937: 172). Trocki, polemišući s Kaucskim oko toga je li Komuna bila demokratska ili naprosto verna demokratskim institucijama Carstva (koliko je to uopšte moguće u ratnim okolnostima), konstatuje da, premda izabran po principima koje je ustanovio prethodni režim, u Savetu nisu bile predstavljene sve klase i da bi se, imajući u vidu njegov sastav, on mogao smatrati organom proletera revolucije, a da su ga prvobitno izabrani buržoaski delegati – petnaest Tjerovih pristalica i šest radikala koji nisu podržali ustanak, iako su istupali protiv vlade – napustili osećajući da se ne uklapaju u njegove redove (Trotsky, 1970: 39–40).

slu, posebno je značajno uvođenje u praksu imperativnog mandata, načela smenjivosti delegata i stalne komunikacije s mandatorom. Za Alena Dalotela je direktna demokratija bila ona suštinska odlika Komune kroz koju se demonstrirala njena antisistemska, revolucionarna opredeljenost, ali koja je u posebnim, ratnim okolnostima, kao njena najveća snaga, bila deo njene slabosti, a kao slabost, deo njene snage (Dalotel, 2006). Ustanovljena rukovodeća tela i sama su otkrivala političke rascepe i bila predmet neskrivene borbe, te je unutar Saveta Komune pitanje uzurpacije vlasti, otvorenosti i kontrole rada generisalo sukob centralističkih jakobinaca i blankista („većine“), s jedne strane, i antiautoritarne, autonomističke i federalističke struje koja je okupila pojedine prudoniste i članove Internacionale („manjine“), s druge. Rasprava, vođena od 28. aprila do 1. maja, oko osnivanja Odbora javne bezbednosti koje je inicirala „većina“, bila je pokušaj učvršćivanja vlasti i širenja nadležnosti Komune. Ali, ipak će se Centralni komitet, formiran isključivo radi nadzora i koordinacije odreda Nacionalne garde, koji je podržao izbore za Komunu da bi, kako smatra Trocki, izbegao odgovornost (Trotsky, 1970), uplitati u poslove Komune i stvoriti protivtežu, čak i neku vrstu dvovlašća. Formiranje političkih organa, koji je svojim načinom funkcionisanja trebalo da zaleće i preduprede prelome oko centralizacije i decentralizacije, hijerarhije i demokratije, svedočili su o upornom nastojanju da se „iznađu nove organizacione forme izrasle na spojevima starog“ (Harvey, 2003: 300).

Borba različitih političkih vizija i postojanje više težišta, te suverenih i nesuverenih političkih institucija, bili su deo nove političke kulture koja je podrazumevala prihvatanje nestabilnosti kao novog kvaliteta, kao principa položenog na temelj opšte vere u političke kapacitete svih građana i neizmerni revolucionarni entuzijazam. Ispoljene razlike odnosile su se na shvatanje toga kako bi trebalo organizovati političke kapacitete i da li ih uopšte upodobljavati, ali je njihovo postojanje i prihvatanje bilo neupitno. U obaranju Vandomskog stuba, 16. maja, najčešće se prepoznavala težnja komunara da se distanciraju od militarizma i ekspanzionizma oličenih u liku i delu Napoleona I, čija je bronzana statua bila posađena na vrhu stuba, ali bi ono isto tako moglo predstavljati metaforički čin dokidanja jedne političke norme i uzdizanja političkih autoriteta. Motivacija i kapaciteti su bili oslobođeni, ali im je energičan simbolički rad koji je prethodio Komuni i ponovo oživeo s njom, raskrčio put. Klupska scena, radničko udruživanje, sindikalno organizovanje, susedske inicijative, ženski aktivizam, štampa, cvetaju od šezdesetih godina i kumuliraju svoje efekte, povezujući interese s političkim strategijama, ali bi domet svega toga ostao poluostvaren da tokom Komune nije došlo do kontinuiranog buđenja iz političke pasivnosti, podsećanja i uveravanja, provučenih kroz proglose, plakate,

novinske tekstove i neposredan kontakt, da je svačije učešće u osmišljavanju i sprovođenju jedne političke ideje značilo mnogo, ako ne i sve.

Dispozicija za konstituantnu praksu je, dakle, u nekakvom embrionalnom obliku bila prisutna u deceniji koja je prethodila Komuni, iako su se i revolucionarni uticaji 1792, 1830. i 1848. usekli u pojedinačna bića i kolektivno telo koje je iznelo radikalnu društvenu promenu 1871, dajući mu istoriju i ohrabrenje. Sama Komuna je pak deklaracijama i konkretnim merama hranila osećaj pozvanosti da se doprinese demokratskom ogledu, kao što je razvijala identifikaciju s novim političkim principom. Konstituantna moć, kao „politički dispozitiv na delu“ (Hardt and Negri, 2017: 33), izlazi iz političkog koloseka i razliva se preko čitavog društvenog tela, zahvatajući različita mesta i obrasce proizvodnje života. „Proces izgradnje novih institucija mora biti apsorbovan u novu materijalnost“ (Ibid., 41). Dezorijentisanost Komune, sve uočljivija kako joj se bližio kraj, može se podvesti pod ratne okolnosti i pripisati raznim ustupcima koji su pravljene da bi se vojno obezbedio grad, ali bi se isto tako mogla sagledati kroz optiku spontanog, frenetičnog, samoregulišućeg, ali ne i disciplinujućeg, ustanka koji iz prakse, i zapravo najrazličitijih praksi, izvlači dekrete i vraća ih na probu. Komunarska demokratija slobodnih asocijacija nije bila plod razrađene utopijske vizije, već je revolucija razmatrana, planirana i izvođena iz dana u dan (Johnson, 1996: 132).

U očima učesnika, Komuna je obesmisllila privilegije, vraćajući samopoštovanje radnim ljudima i uniženima. Elize Rekli, ugledni geograf, anarhista i član Nacionalne garde u vreme Komune uzdiže je zato što je otišla korak dalje u odnosu na sve prethodne revolucije afirmišući ideal borbe za potpuno novo društvo „u kom neće biti ni gospodara po rođenju, tituli ili bogatstvu, ni potčinjenih po poreklu, kasti ili zaradi“ (Maspero, 1982: 22). „Narod se nije prevario, i ako je čuvao uspomenu na 18. mart, ako je zastava Komune postala njegova zastava, to je zato što je savršeno razumeo da je ta revolucija bila zaista *njegova*“ (Arnould, 1878: xi, kurziv u originalu). U Deklaraciji Pariske komune od 19. aprila 1871, građani Francuske se obaveštavaju o pravima i vrednostima na kojima se Komuna temelji, pa se između ostalog navodi „[p]ermanentno intervenisanje građana u komunalne poslove, tako što će slobodno izražavati svoje ideje, slobodno braniti svoje interese“, dok se Komuna obavezuje da će garantovati neometano javno istupanje i iznošenje stavova (Maspero, 1982). Ovaj poziv predstavlja nešto više od deklarativnog zauzimanja za slobodu govora, misli i savesti, ili izraza puke želje da se podeli odgovornost – on je *gest priznanja političke kompetencije, ovlašćenje*. Ranih dana opsade, početkom oktobra, u apelu kojim se stanovnici Pariza pozivaju da

organizuju opštinske izbore i izaberu opštinsko veće, Centralni komitet dvadeset arondismana obraća se stanovnicima Pariza rečenicom: „Imamo puno poverenje u vašu političku inteligenciju i vašu energiju“ (Edwards, 1973: 47). Komuna je bila revolucionarna koliko zbog konkretnih mera koje su išle u pravcu oslobađanja rada i laicizacije, toliko u simboličkom smislu jer je poništila princip kulturne legitimnosti podvučen pod klasnu i rodnu hijerarhiju. Komuna je apsolutizacija radničkog političkog postojanja – „postojanje nepostojećeg“, omogućena razbijanjem buržoaskog mita o njegovoj nesposobnosti kojim se opravdavalo i osiguravalo njegovo nepostojanje (Badiou, 2009: 379); simbolički prevrat i kolektivni simbolički egzorcizam. Šila Roubotam tako u odluci o dodeli penzija venčanim ali i nevenčanim udovicama stradalih komunara, vidi potvrdu da grupa svoj moral uzdiže iznad morala viših klasa i države negirajući njihov autoritet, što se među potlačenima javlja upravo u trenucima revolucionarnog samopouzdanja (Rowbotham, 1973: 119). Saglasan je i Artur Arnu, član Komune i ujedno autor jednog od najlepše napisanih svedočanstava o danima Komune, koji primećuje da je odluka da se penzije dodele „legitimnim“ i „nelegitimnim“ partnerkama, odnosno „priznatoj“ i „nepriзнatoj“ deci, jedna od najsmelijih koje je Komuna donela vrativši dostojanstvo ženama i pregazivši religiozno-monarhistički moral buržoaskog društva (Arnould, 1787: 124). Savez žena je, s druge strane, aktivno rušio mit o ženskoj nezainteresovanosti i nepodobnosti za javno angažovanje, te jačao političko samopouzdanje žena (Tombs, 1999: 135).

Novostvoreni svet je prodrmao stare tvrdokorne hijerarhije i nastojao da ne stvara nove. U tu svrhu su svi počeli oslovljavati jedni druge s „građanine“, odnosno „građanko“. Nakon izbora za Komunu 26. marta, u njen savet je ušlo 35 radnika, od kojih je većina bila nepoznata u političkim i aktivističkim krugovima pre 1871, i uprkos raskošnoj ceremoniji proglašenja Komune organizovane dva dana kasnije, ovi revolucionari su svesno odbili priliku da se izdignu iznad masa koje su im poverile mandat. Premda je Marksova pohvala izjednačavanja zarade u javnim službama i radničkih nadnica bila pomalo preterana – naime, Savet je odobrio isplatu petnaest franaka dnevno svakom svom članu, dok je zanatski radnik obično zarađivao pet ili šest – Komuna je dosledno gradila i održavala imidž i politiku radničke vlade (Gould, 1995: 166). Takav politički izbor počivao je ne samo na proklamovanoj socijalnoj jednakosti, već i na implicitnom principu epistemičke jednakosti. Na kraju krajeva, „[o]ni dole imaju potpunije znanje o društvenoj celini, dar koji može poslužiti kao osnova za mnoštveno preduzeće izgradnje zajedničkog“, za „institucionalni projekt koji ima ne samo snagu da sruši upravu već i kapacitet da politički izgradi alternativno društvo“ (Hardt and Negri, 2017: 83, skinut kurziv –

A. B.). Za neke koji su, poput izabranog člana Komune u Lionu, srčano stali uz načelo radikalizovane jednakosti, propast Komune nije došla s „krvavom nedeljom“, već ju je pripremila prethodno zauzdavanje ustanaka i njegovo uvođenje u dobro znane institucionalne useke. Ustanak koji ide ka uspostavljanju nove vlasti je sterilan, ustanak koji imenuje šefove je mrtvorodenče, upozorava lionski komunar približavajući nam vlastito iskustvo aktivnog učesnika i delegata: „Instinktivno, putem intuicije pre nego putem promišljanja, osetio sam da sam time što propovedam slobodu i prihvatam da budem novi gospodar kriv za nelogičnost. Ali kako sam mogao da odbijem a da me ne smatraju kukavicom? Opasnost je pretila i pristao sam. Otad sam ljut na sebe, mada sam nekada bio od onih koji su verovali da se nešto može postići formiranjem revolucionarne vlade. Tada još nisam shvatao da ukoliko revolucija nije stvorena prvo kao ideja, nije moguća ni kao čin, iz čega sledi da ako je pretvorena i pretočena u ideje, onda je besmisleno izabirati vladu kako bi ona uspela. To je bilo toliko logično da mi nije padalo na pamet.“ (Abidor, 2010: 73) Hart i Negri slave Komunu zbog njenog svakodnevnog funkcionisanja i demokratskog vladanja (Hardt and Negri, 2017: 270). Izvorna demokratska formula, s jakim antiliderskim predznakom, doživljava modifikaciju u kasnijim radovima, kada dvojac vođstvo predstavlja kao nuždu kojoj treba postaviti jasne granice i zadržati je na preduzetničkim ovlašćenjima, nepretećim po samoupravnu proizvodnju slobodnog i jednakog mnoštva (Ibid., xviii). Komuninim opštim pravom glasa izabrani delegati za sve javne funkcije imali su jasan, iako ograničen, mandat i političku ulogu upravljanja, regulacije i koordinacije, koju su obavljali uz neposredne i intenzivne konsultacije sa svojim sugrađanima, pa iako je Komuna približila one koji upravljaju i one kojima se upravlja, nije potpuno razgradila predstavnički model. Ona je, primećuje Alen Dalotel, učinila sve da poveže radničku klasu s gradskom administracijom, mada je pred sam njen kraj izgledalo kao da je vreme konstruktivnih rasprava nepovratno prošlo i da će se svakog časa cela stvar raspasti (Dalotel, 2006).

Uprkos svim manjkavostima, demokratski avanturizam udružen s egalitarnom normom razobličio je dotadašnju podelu rada i politika se više nije nadvijala nad životom. Najvažnija promena koja se odigrala s Komunom i u Komuni ogledala se u „decentralizaciji inicijative“ koja je mnoge političke „entuzijaste“ pogurala da organizuju klubove, osnivaju novine, pokreću kooperative, otvaraju škole i demoliraju crkve (Tombs, 1999: 9). Kreativnost i samopouzdanje koji su to omogućili postali su dispozicija, internalizovana politička perspektiva. Krvavi kraj Komune i progon članova Internacionale širom Evrope, koji je potom usledio, samo su učvrstili radništvo u uverenju da buržoaska Republika i njeni političari

moraju biti shvaćeni i tretirani kao neprijatelji, te da se temeljna društvena promena može ostvariti jedino autonomnim delovanjem radnika (Magraw, 2002: 108). Iskustvo apsolutizovane radničke moći, one koja se prikazuje i dokazuje ne uništavajući ili ugnjetavajući već stvarajući, ojačalo je veru u tu moć koja je nadrasla materijalne uslove koji su je proizveli, postavši trajni zapis ugraviran u kolektivno telo radništva, etos i etika. Danas kada to telo gubi na viskoznosti, sećanja na Komunu oživljavaju uglavnom na protestima koji oponašaju njeno komunalno uređenje. Komuna je, iako nadasve manifestacija konstituantne moći koja se opire konstituisanju, te u tom smislu apsolutna i neograničena procedura (Negri, 1999), ipak bila daleko više od puke forme i procedure.

O krtici i zmiji, formi i suštini

Pariska komuna je danas viđena kao uzor i potvrda mogućnosti radikalne leve politike i prakse, ali i kao podsetnik na to da reakcija uvek vreba i ne bira sredstva, dok savremenim pokretima ona služi i kao upozorenje na brojne prepreke koje se mogu naći na putu jedne transformativne vizije društva (Taylor, 2017: 26). Komuna je često evocirana prilikom okupacija koje su bile zaštitni znak protesta zbog mera štednje 2011. i nadalje, a sličnosti su uglavnom pronalazene u oslobađanju zajedničkih urbanih teritorija, nehijerarhizovanom otporu i insistiranju na participativnoj demokratskoj proceduri. Tvrdi se da je Komuna sama bila jedna okupacija, okupacija celog grada koju su sprovele narodske klase, a da je ideja o zauzimanju objekata strateški važnih vladajućoj klasi i njihovoj prenameni za političku edukaciju, promovisana tokom pokreta Okupiraj London, nešto što je prvi put isprobano upravo u pariskom ustanku (Ibid., 27). Oba su demonstracija nesuverene moći koja stasava u horizontalnom povezivanju kontramoci i antagonistički se postavlja spram kapitalističke kontrole i metrike. Oba se stavljaju na put kolektivnog istraživanja i doslednog življenja demokratske forme, zbog čega nove, preobražene subjektivnosti nisu tek stvar osvešćivanja već „vrsta ontološkog depozita koji izgrađuje društveno biće geološki, na sedimentaran način, sloj po sloj“ (Hardt and Negri, 2017: 271).

Ipak, protesti i pokreti koji su nastajali od 2011. našli su se pred izazovom kako da organizuju proizvodnju subjektivnosti koja će biti u stanju da stvori trajnije društvene veze i dalje utiče na politički proces. Prefigurativne politike koje je afirmisala nova levica, a prigrlila i većina protesta protiv mera štednje, imale su lokalizovane i efemerne učinke, i premda antikapitalističke, bile su tek potencijalno preteće po sveukupni društveni i politički poredak. Svesni toga, Negri i Hart razvijanje demokratskih

zajednica vezuju za kooperativni rad, organski srastao sa svakodnevnim, sržnim proizvodnim i reproduktivnim aktivnostima unutar biopolitičkog poretka. Ekonomski kapaciteti mnoštva da autonomno proizvodi društvene odnose, jesu u isti mah i politički kapaciteti budući da samovalorizacija podrazumeva sposobnost samoupravljanja (Hardt and Negri, 2017: 283). Zajednice saradnje nastale u biopolitičkom procesu ipak nisu same po sebi političke, one ostvaruju apstraktnu mogućnost dobre politike. Negri i Hart jednostavno polaze od pretpostavke da je ontološko mnoštvo „metafizičko apriori“ političkog mnoštva, te da u kvalitativnom smislu politički modus mnoštvu donosi novi vid organizacije i viši stepen subverzivnosti, ali ga ne preobražava u novi entitet, jedno, te ono ostaje skup singularnosti – što, ispravno primećuje Džodi Din (Dean, 2016: 20), u potpunosti koincidira s ostvarenim težnjama komunikativnog kapitalizma.

Mnoštvo singularnosti na okupu drži ono što im je zajedničko. Kao politički temelj i „organizacioni projekt“ mnoštva se pojavljuje demokratija (Murphy, 2012: 212–213), čiji bi jedini prihvatljiv model bio onaj koji ne obnavlja logiku suvereniteta i reprezentativnosti. On funkcioniše u čvorištima bipolitičkih mreža, ali je i dalje podređen parazitskoj komandi kapitala. Komuna je pokušala da napravi značajnu promenu i na planu politike i na planu ekonomije, dok su protesti, premda deklarativno antisistemski, više bili politički gest i demokratski manifest, s težištem na proceduralnom formalizmu. Din smatra da prodemokratski zahtevi takođe imaju za posledicu jačanje temeljnih struktura komunikativnog kapitalizma koje teže da ospore, „to je poziv na status quo za više istog, s naglaskom, međutim, na više – više informacija, više participacije, više deliberacije – kao da čist kvantitet može da premosti jaz i proizvede kvalitativno drugačiji ishod“ (Dean, 2009: 93). Tumačeći i nadopunjujući Engelseve misli iz predgovora trećem izdanju *Građanskog rata*, Lenjin upozorava na političku jalovost demokratije koja ne zalazi u postojeće proizvodne odnose: „Razvijanje demokratije do kraja, iznalaženje formi tog razvijanja, njihovo proveravanje u praksi itd. – sve je to jedan od sastavnih zadataka borbe za socijalnu revoluciju. Sam po sebi nikakav demokratizam neće dati socijalizam, ali u životu demokratizam nikada neće ni biti 'sam po sebi', nego će biti 'zajedno', uticaće na ekonomiku, podstićaće njen preobražaj, biće pod uticajem ekonomskog razvitka itd. Takva je dijalektika žive istorije.“ (Lenjin, 1983: 66, kurziv u originalu)

Protesti druge decenije XXI veka udaljavaju se od iskustva Pariske komune, a približavaju zamisli postoperaista, u odbijanju svake ekonomske i političke artikulacije koja je u osnovi strukturalistička (Moulier, 1989: 24). U skladu s tim, radnička klasa se shvata kao politička, ne sociološka kategorija, i postaje vidljiva u kompoziciji stvorenoj u žaru direktne konfrontacije (Ibid., 14). Slogan „Mi smo 99%“ primer je diskurzivne proizvodnje

principa poistovećivanja i povezivanja koji se ne naslanja na čvrste kriterijume i dovoljno sveobuhvatan da ne asocira na opipljivija grupišuća i diferencirajuća iskustva dublje i trajnije obeležena materijalnom realnošću. Uprkos agresivno zastupanoj inkluzivnosti i horizontalnosti, prostor „realne demokratije“ u pokretu Okupiraj Volstrit nije uspeo da poništi uticaj društvenih nejednakosti iz spoljnog sveta (onih zasnovanih na rasi, klasi, rodu, seksualnoj orijentaciji, hendikepu) budući da su diskusijama uglavnom prednjačili beli, obrazovani i elokventni heteroseksualni muškarci (Rohgalf, 2013: 159). Pokreti su se, naročito ako su bili više uronjeni u susedstvo, držali blizu svakodnevnog života ali podalje od sfere rada, ili su u osporavanju neoliberalne politike bili nedovoljno konkretni. Za njima, kao i za radikalno demokratskim kritikama kasnog kapitalizma ostao je da se vuče nerazrešen, neretko i nepriznat, problem uticaja dominantne ideologije, kao i pitanje kako da razdrobljena i poražena globalna radnička klasa od otpora neoliberalnoj štednji dođe do združene ofanzive u korist celovitog komunizma (Schwartz, 2015: 185).

Negri i Hart svu nadu polažu u „ontološku konzistentnost“ konstituantne moći (Hardt and Negri, 2017: 36), i mogućnost da neka naredna kriza neoliberalnog režima oslobodi nakupljeni potencijal produktivnih snaga, kao što je bio slučaj s grčkim referendumom 2015. Kontinuitet i stabilnost konstituantne moći, njene nezavisnosti od bilo kakve konstituisane moći i principa suverenosti, obično su objašnjeni ekonomskim a ne političkim terminima (Mustaphy, 2012: 164). Agamben smatra da konstituantna moć prestaje da bude politički koncept i postaje ontološka kategorija, pri čemu problem konstituantne moći izrasta u problem „konstituisanja mogućnosti“, „a nerešena dijalektika između konstitutivne moći i konstituisane moći ostavlja mesta za novu formulaciju odnosa između mogućnosti i čina, što zahteva novo promišljanje ontoloških kategorija modalnosti u celini“ (Agamben, 2013: 73). Ako je stalnost, ili stalna pretnja afirmativnog konstituantnog čina kao potvrde slobode nešto što je daleka pretpostavka, konkretna politička vizija organizovana je oko konfrontirajućih borbi za socijalnu nadnicu, odnosno povlačenja i preuzimanja kontrole nad sredstvima za proizvodnju i reprodukciju. Mnoštvo koje se konstituiše na planu života, čeka svoj „oportuni momenat“, kairos, da ga ugrabi i konačno se pokaže kao politički subjekt (Hardt and Negri, 2009a: 165).

Negri i Hart su, međutim, i sami svesni da taj trenutak neće doći sam od sebe i da je spontana mobilizacija mnoštva malo verovatna. „Ničean-ska pluralizacija odnosa moći“ (Callinicos, 2004: xviii), koju je donelo prožimanje operaizma i poststrukturalizma, udaljila je političku teoriju, strategiju i retoriku od proizvodnih odnosa, uprkos predstavljanju društva kao pogona biopolitičke produkcije. Uostalom, koncept „objektivne

rekompozicije klase“ kojom se opravdava izmeštanje epicentra otpora van fabričkih zidina ne predstavlja ništa više od puke želje, budući da nema nikakve empirijske potvrde da bi rad koji se ostvaruje kroz nematerijalne mreže mogao prinuditi globalni kapitalizam da ustukne ili se remodeluje u skladu s principom zajedništva i na način koji će ukinuti ili makar ograničiti biopolitičku eksploataciju (Thompson, 2005). Taj rad, premda potencijalno subverzivan, zasad ne pokazuje progresivnu transformativnost. Tu je takođe i problem solidarnosti, koja je teško ostvariva u uslovima gde se veliki deo proizvodnje odvija u virtualnoj sferi (Harrison, 2014: 90). Stoga je egzodus kao življenje radikalne demokratske forme mimo države, na način koji je imanentan društvenim procesima, i pod okriljem jedne „Republike“ koja donosi nov princip uređivanja kolektivnih odnosa (Eden, 2012: 74), nezamisliv budući da počiva na podrazumevanim revolucionarnim kapacitetima mnoštva.

Negri i Hart povremeno prihvataju ideju institucionalizacije inovativnih praksi (Duzinas, 2016: 240),⁵⁷ ali ona nužno povlači pitanje kako obezbediti trajniju posvećenost izgradnji i održanju alternativnog poretka u situaciji kada „[o]baveze za mnoštvo proizlaze samo u procesu odlučivanja, kao rezultat njegove aktivne političke volje, i obaveze traju dokle traje ta politička volja“ (Hardt i Negri, 2009: 320). U spontanosti, ograničenoj posvećenosti, nepoverljivosti prema formalnim strukturama i onima koji žele da organizovano deluju, te neambicioznosti (favorizovanje lokalnih inicijativa i skromnih političkih ciljeva) savremenih protesta i pokreta, slavljene kao ospoljenja levičarskog realizma, Džodi Din prepoznaje normativni izomorfizam, upoređujući delanje koje se po njemu upravlja s kriznim menadžmentom koji u neoliberalnom režimu zamenjuje dugoročno planiranje i službe socijalnog staranja (Dean, 2016: 46–47).

Da li je artikulacija kroz političku organizaciju, program i osvajanje države jedina alternativa pomenutom, kako to smatra Din? Je li za uspeh protesta nužno da proizvede kolektiv, centralizovano jedno? Jedan od strukturisanijih modusa funkcionisanja protesta izazvanih globalnom ekonomskom krizom pojavio se kroz otvorene plenumne. Po sličnom principu su delovali i revolucionarni klubovi tokom Pariske komune. Ono što druge razdvaja od prvih bila je jasna politička ideja, koja je zgušnjavajući različite borbe ujedinila učesnike i čitavom konstituantnom procesu dala usmerenje. Ako je još 1960-ih delovalo da je nemoguće formulisati način na koji bi jedan emancipovani život mogao ili trebalo da izgleda (Butzlaf, 2022: 101), razumljivo je što je pola veka kasnije konfuzija samo poja-

57 Duzinas svedoči raspravama koje su na trgu Sintagma vođene povodom mogućnosti da se u politički sistem ugrade procedure koje bi obezbedile direktno-demokratske procese osmišljene i praktikovane tokom protesta na trgu.

čana. Torbern primećuje da su učesnici skupština organizovanih tokom pokreta Okupiraj Volstrit opredelivši se da ove skupštine shvate ne kao sredstvo već kao način postojanja, više ličili na dezorijentisanu svetinu no na množtvenu silu rešenu da ostvari svoj projekt (Thorburn, 2012: 271). Druge dve razlike vezane su za činjenicu da životi učesnika *Occupy* nisu zavisili od dešavanja u kampu i u njemu donetih odluka, i za posvećenost protesta konsenzusu, zbog čega do kraja nije nađen odgovarajući način regulisanja konflikta i tretmana suprotnih stavova (Rohgalf, 2013). Negri i Hart proteste ipak sagledavaju kao antisistemsku alternativu utoliko što čine jedan novi dispozitiv (Hardt and Negri, 2012), kognitivni, afektivni i delatni mehanizam proizvodnje nove subjektivnosti. Protesti i pokreti mogu funkcionisati kao „proizvođači znanja“ (Cox and Flesher Fominaya, 2009; Cox, 2014), pri čemu oblici generisanog znanja postaju sve artikulisaniji, narastajući od alternativne lokalne racionalnosti obeležene neposrednim okruženjem ka opštijim vidovima znanja koji prete hegemonijskom „zdravom razumu“, ali i ekspertskom znanju (Cox, 2014: 965). Po okončanju protesta, međutim, nestaju oslonci i podsetnici koji su izgrađivali i osnaživali pojedinačne političke kapacitete, i upitno je da li, u kojoj meri i koliko dugo oni mogu opstati u drugačijem režimu. Kritička i revolucionarna dispozicija se pak razvija kroz trajniji odnos sa određenim strukturama, i održava se stalno pronalazeći potporu u njima ali i u domenu praksi.

Radnički saveti iz prošlog veka su, prema mišljenju Negrija i Harta, imali ograničen obuhvat koji bi u biopolitičkom društvu trebalo proširiti koristeći komunikacione mreže i strukture kako bi se duž proizvodnih linija omasovljavala politička participacija i celo društvo postupno pretvaralo u jednu veliku skupštinu (Hardt and Negri, 2012). Za takav poduhvat, Komuna može predstavljati uzor i upozorenje. Ona je pružila važnu lekciju iz toga kako se pojedinci pozivaju da drugačije urede društvo, dok im se istovremeno usađuje osećaj pozvanosti da učestvuju u tom poduhvatu i neprestano, kroz konkretne mere, pruža potvrda da njihovo delovanje ima strukturišuću moć. Politička socijalizacija i razvoj političkih kompetencija su u autonomističkim prikazima biopolitičkog društva, ali i u slučaju prefigurativnih politika pobuna protiv mera štednje, podrazumevani ili potcenjeni kao tema. Iskorak iz svakodnevne reprodukcije društvenog života u političko kod prvih je više skok u mestu, istovremeno tehničko oblikovanje i političko sazrevanje produktivne subjektivnosti i objava sopstvene snage, ontološke superiornosti i revolucionarne namere iz središta društvenog, dok kod drugih on podrazumeva izlazak na trg i javno istupanje. U Komuni mnogi vide ogledni iskorak, a među njima su i protagonisti pomenutih pokreta i protesta, kao i Negri i Hart, čijim su idejama u

izvesnoj meri oni bili nadahnuti i vođeni. Negri je, poput Marksa kada je analizirao Parisku komunu, u praksi radničke samovalorizacije prepoznao vid diktature proletarijata, raskid ne i konverzaciju s kapitalizmom (Harrison, 2014: 74). Previđa se, međutim, da je taj iskorak bio moguć pošto je prethodno pripremljen sistematskim simboličkim radom koji je otkrivanje strukturnog antagonizma uparivao s vraćanjem dostojanstva običnom, radnom čoveku. Taj „mali“ čovek mogao je biti spreman da iznese svoju istorijsku ulogu samo onda kada su prevaziđene objektivne, ali i subjektivne prepreke za radikalizovanu političku praksu. Sve što sebe predstavlja kao reinkarniranu Komunu, ne sme to da zaboravi.

Moralna ekonomija i oslonci radničke kritike u jugoslovenskom samoupravnom socijalizmu

Lepota slika leži u pozadini stvari, lepota ideja na njihovom pramcu. Te tako ona prva prestaje da nas zadivljuje kad ih domašimo, ali ovu drugu shvatamo tek kad ih prevazidemo.

(Marsel Prust, *Vaskrslo vreme*)

Uloga moralne ekonomije u istoriji

U nameri da ukaže na vrednosti i opravdanja kojima su se prihranjivale seljačke pobune, često pokretane u XVIII veku u Engleskoj zbog visokih cena hrane i masovne gladi, Edvard Tompson je u tekstu iz 1971. godine predstavio pojam moralne ekonomije. On, u svom dobro poznatom maniru „sentimentalno populističkog stava“ – nešto što ga je po vlastitom sudu dovelo „pred nišan“ kritičara poput Perija Andersona (Thompson, 1983) – pokazuje u ovom tekstu da nezadovoljstvo nije nastajalo samo zbog praznih stomaka i sve većih teškoća da se živi i preživi, nego i usled

narušavanja ustaljenog poretka stvari koji je koliko-toliko održavao mehanizam pravedne razmene, i ugrožavanja nezavisnosti, sigurnosti porodične ekonomije, poverenja. Moralna ekonomija siromašnih sačinjena je od „konzistentnog tradicionalnog pogleda na norme i obaveze, od odgovarajućih ekonomskih funkcija raznih strana unutar zajednice“ (Thompson, 1971: 79). Trgovina žitaricama i prehrambenim namirnicama, pre svega hlebom, podrazumevala je brojne ne samo zakonske već i običajne restrikcije, rutinska nepisana pravila koja su članove jednog kolektiva držale manje-više zadovoljnim, pa je svaki pokušaj njihove zloupotrebe i izvrđavanja, poput protokartelskog organizovanja trgovaca i raznih posrednika, nameštanja cena, povlačenja robe s tržišta, izvoza u vreme oskudice ili pak glasina o sitnim prevarama, kao one koja je govorila kako se brašno meša s raznim drugim sastojcima (kredom, samlevenim mrtvačkim kostima), mogao, kao što i jeste u više navrata pokretao seosku masu na ustanak. Koliko god delovalo da su bune bile stihijske i frenetične, ono što Tompson prepoznaje u njima kao crvenu nit koja ih povezuje u jedan tok, jeste osećaj postidebnosti koji je izgladnele muškarce i žene nagonio da idu na mlinove i ambare, manje kako bi iz njih pokrali hranu i namirili svoje potrebe, a više kako bi dolično kaznili posednike (Thompson, 1971: 114).

Dok su se tokom XVIII veka dve ekonomske doktrine – paternalistička i ona slobodnog tržišta – borile za prevlast, plebs se u svom buntu hvatao za sebi bližu i darežljiviju. Ako bi se birao konzistentan teorijski model na koji se masa u svojim pritužbama najčešće oslanjala, onda bi to bila selektivna rekonstrukcija onog paternalističkog, iz kog su vešto odabirana svojstva koja su u najvećoj meri favorizovala siromašne i nudila mogućnost niže cene osnovnih životnih namirnica (Ibid., 98). U akcijama, koje su najčešće kao osnovni cilj imale održavanje ili vraćanje „razumne“ cene proizvoda, a pokretane su zahvaljujući dobroj informisanosti pravdoljubivih radnika koji su obavljajući poslove na dokovima ili po mlinovima doznawali za skrivene zalihe hrane, bilo je i reda i prećutne saglasnosti. Ponekad su protestne objave otkrivale i konkretniju političku orijentaciju koja je tradicionalnu moralnost uklapala s novim istorijskim trendovima, pa će tako između 1795. i 1800. daleki uticaj jakobinske vlasti pretnje upućene bogatima začiniti aluzijama na giljotinu, a 1812. se preklopiti s ludističkom pobunom i naravno kasnije s borbom za obaranje Zakona o žitu (Ibid., 128–129). Nova industrijska stvarnost polako je rastakala solidarnost lokalnih autoriteta i zajednice na koju su se pobune ugroženih oslanjale, okrenuvši one prve nosiocima kapitala. Uskoro tržnica gubi svoju ranije ulogu a logika profita, utilitaristička ideologija i bezlični odnosi potpuno potiskuju paternalističku regulaciju. Tompsonova „velika transformacija“ se tako protegla na više vekova, s prvim nagoveštajima doktrine slobodnog tržišta još u XVII i XVIII veku i prežicima moralne ekonomije i odgovarajućih oblika solidarnosti u XIX i XX (Rogan, 2017: 167).

Didije Fasen skreće pažnju na dva značenja, i dve analitičke upotrebe pojma moralne ekonomije: prvo koje upućuje na sistem razmene dobara i usluga karakterističan za predtržišna društva, čija je transformacija u „političku ekonomiju“ obrađena u delu Karla Polanjsija (sam Tompson ga ne pominje), i drugo koje se odnosi na sistem normi i obaveza koji naporedo s određenim ekonomskim pravilima upravlja procenom i delanjem aktera, omeđujući ih načelima pravde, dostojanstva, poštenog vladanja, rečju – priznanja (Fassin, 2009). Fasen ima utisak da se druga, normativna dimenzija često previđala kada se referisalo na rad britanskog istoričara. Tompson će dve decenije nakon što je postavio temelje pojma jasnije razdvojiti značenje moralne ekonomije od bilo kojeg skupa vrednosti, ili pučke kulture, insistirajući na vezi moralnih stavova i konteksta, tj. načina proizvodnje društvenog života i klasne reprodukcije. „Moje značenje moralne ekonomije mase na tržištu hrane uključuje“, piše Tompson, „idealne modele ili ideologiju (kao što to radi politička ekonomija), koja pripisuje ekonomske uloge i koja obuhvata običajne prakse (određenu alternativnu 'ekonomiku'), u posebnom balansu klasnih i društvenih snaga“ (Thompson, 1991: 339–340). Iako se moralna ekonomija najčešće posmatrala kroz negativan odnos s ekonomijom industrijskog kapitalizma i racionalizacije, Tompson ostavlja prostor za njenu progresivnu manifestaciju, budući da je vidi kao ne uvek i nužno fiksiranu za prošlo vreme, niti kao suštinski nazadnjačku i tradicionalističku – „ona se neprestano regeneriše kao antikapitalistička kritika, kao pokret otpora“ (Ibid., 341).

Razvijanje ideje u ovom pravcu ne iznenađuje previše ako se zna da je u tekstu koji piše dvadeset godina kasnije (Thompson, 1991) s namerom da odgovori na kritike koje je u međuvremenu zaradio pojam moralne ekonomije Tompson korigovao prvobitnu definiciju stavljajući naglasak na osećanja (bes, nezadovoljstvo, beznađe) umesto na norme i vrednosti. Fasen ceo tekst vidi kao veliko oklevanje da se uopšte koristi termin „moralna“ (kritički se odnoseći prema obrtu koji je doneo pretezanje imenice nad dodatkom),⁵⁸ ali nas takođe ostavlja s dilemom da li je Tompson pod moralnom ekonomijom podrazumevao moral (tj. običajnost) ili je pak na umu imao isključivo vrednosti (Fassin, 2009).

Američki politikolog Džejms Si Skot je sredinom sedamdesetih objavio studiju o moralnoj ekonomiji na selu u Jugoistočnoj Aziji (Burmi i Vijetnamu) (Scott, 1976), u kojoj je pažnja usmerena na period 1930-ih. U ovoj ekonomiji, preživljavanje ne zavisi od tržišta već od pristupa zemlji, a miran život zajednice i opstanak zagarantovani su normom reciprocnosti, te svoje-

58 Pomenuta opaska je u duhu većine studija čiji su autori pribegli „kreativnom prilagođavanju“ pojma moralne ekonomije posve se oslobađajući njegovih materijalističkih značajki, zadržavajući samo one ideacione i tako čitav pojam poistovećujući s nekom vrstom moralne zajednice (Hann, 2018: 230).

vršnim tradicionalnim pravom na preživljavanje (koje nije nekompatibilno s određenim stepenom eksploatacije) i uzajamnim razumevanjem strana vezanih asimetričnim odnosom. Skot je sistemu vrednosti, tj. seljačkoj viziji društvene jednakosti i osećaju za pravdu, bez dileme pripisao ulogu centralnog generatora nezadovoljstva. Pitanju šta se može, a šta se ne može tolerirati (evaluativna dimenzija) data je prednost u odnosu na pitanje šta treba, a šta ne treba raditi (normativna dimenzija) (Fassin, 2009).

Iako pristupi dvojice autora nalikuju jedan drugom, Tompson kao ključnu razliku u odnosu na Skota izdvaja to što je ovaj usmeren na homeostatička delovanja (odnosno, kako Fasen primećuje, više na strategije preživljavanja i ograničeno pružanje otpora nego na pobunu), dok je on sam zainteresovan pre svega za konfrontaciju i prateće procese pregovaranja seljana i lokalnih autoriteta. Postavljajući moralnu ekonomiju u središte klasne dinamike, Tompson želi da pokaže kako se „hegemonija prosto ne nameće (ili osporava), već se artikuliše u svakodnevnom opštenju zajednice, i može se održati jedino uz ustupke i patronažu (u dobra vremena), uz makar zaštitničke gestove u teška vremena“ (Thompson, 1991: 345). Plebejska kultura iz koje niče moralna ekonomija u pitanju ne fungira kao vernakularan rezervoar kritike i otpora, zamrznut u vremenu i neotporan na promene društvene klime. Tompson u istorijskoj građi pronalazi potvrdu da su ljudi pod pretnjom kapitalističke racionalizacije uspevali da u sopstvenu korist preokrenu prateći legitimacijski diskurs. „Konstitucionalizam i vladavina prava su u određenim momentima postajali sredstva artikulacije ove 'filistinske potkulture' i unapređivanja ciljeva njenih protagonista – ciljeva koji su pretpostavljali otpor rastakanju starih običaja, pritisak na nove moćnike da prihvate odgovornost za posledice svog delovanja po obespravljene, održanje novih oblika solidarnosti“ (Rogan, 2017: 173). Dispozitivi koje je postavio novi način proizvodnje služili su, dakle, različitoj svrsi – kako jačanju tako i preispitivanju njegovih temelja.

Tompsonova dela su obnovila interesovanje za moralnu kritiku kapitalizma, koja se krajem tog veka pojavila u jednoj osobenoj, francuskoj mutaciji. Proučavanje normativnih izvora opravdavanja i kritike kapitalizma nastavljeno je u okviru sociologije kritike, poznate i kao francuske verzije pragmatizma. Fiziologija trećeg duha kapitalizma i model ekonomija veličine koje je sa svojim saradnicima postavio i razradio Lik Boltanski stavljaju se u red „empirijske procene relevantnosti moralne ekonomije“, kao „načina da se razume menjajući simbolički poredak kapitalizma“ (Varavallo, Scarpetti and Barbera, 2023: 2). Boltanski spada u one autore za koje su sve ekonomije – moralne ekonomije (Keane, 2019). U pristupu francuskog sociologa težište je na moralnom opravdavanju ekonomskih praksi, koje svoju relativnu autonomiju obezbeđuje preko stručnih (prav-

nih, naučnih, filozofskih) autoriteta, utemeljivača različitih evaluativnih gramatika, ali se isto tako naslanja na šira sociokulturna značenja. Promišljeni i teorijski uobličeni normativni modeli, kod Boltanskog nazvani polisima, niču i uobličavaju se na temelju praksi razvijenih unutar relativno stabilizovanih struktura i pripadajućih značenjskih i moralnih smernica koje na osnovu opštih konvencija i poznatih kriterijuma utvrđuju relativnu vrednost bića unutar datog poretka bića i stvari (objedinjenih pod pojmom „svet“).⁵⁹

Kada je konstrukcija polisa jednom jasno i čvrsto postavljena (oko specifičnih shvatanja pravde i zajedničkog dobra), on nastavlja da iz daljine, posredstvom različitih dispozitiva obavlja svoju normirajuću funkciju, i to na dva načina: učestvujući u propisivanju vrednosti bića (kroz projekciju idealnog tipa osobe), čime utiče na njihovo pozicioniranje i rangiranje, a potom i nudeći instrumente za potvrđivanje, odnosno osporavanje legitimnosti ustanovljenog poretka, konkretno tako što informiše pojedince o validnim argumentima, za kojima ovi mogu posegnuti kad god se nađu u pravedničkom pohodu odbrane određenog načela koje se smatra obavezujućim u datoj situaciji, odnosno zajedničkog dobra – najizglednije u konfliktnim momentima, kada je sebe ili druge potrebno braniti od potencijalne ili nanete nepravde. Rasprave koje funkcionišu kao neka vrsta testa (*épreuve*) predstavljaju pokretačku snagu u pozadini materijalnih i simboličkih transformativnih procesa budući da svaka takva situacija, čak i kada je ispisuju asimetrični odnosi među učesnicima, sadrži stepen neizvesnosti, a „neizvesnost koja prožima 'stvarnu' vrednost svakog od protagonista, ostavlja prostor za subverziju i, u pojedinim slučajevima, čak i za istinsku transformaciju odnosa moći između aktera“ (Lemieux, 2014: 159).

Politički polisi pomažu kritici da raste vertikalno, olakšavajući društvenim akterima put do apstraktnog mišljenja i poopštavajućih sudova. Boltanski je, za razliku od Tompsona i ostalih istraživača moralne ekonomije, daleko manje zainteresovan za načine na koje ovi normativni rezervoari potpomažu horizontalno povezivanje i kolektivni otpor – fokus je na izo-

59 Konstituciju polisa Boltanski iscertava uglavnom oslanjajući se na kanonske tekstove iz političke filozofije i ekonomije. U njima pronalazi slike legitimnih poredaka te vrednosti oko kojih su organizovani – nadahnuće u *Državi božijoj* Svetog Avgustina (polis nadahnuća), domaćinski princip u Bosijeovoj *Politici* (polis domaćinstva), vrednost slave u Hobsovom *Levijatanu* (polis renomea), opštu volju u Rusoovom *Društvenom ugovoru* (polis građanstva), bogatstvo u *Bogatstvu naroda* Adama Smita (polis tržišta), efikasnost u *O industrijskom sistemu* Sen-Simona (polis industrije), dok je sedmi polis, nazvan „polis po projektima“, izveden na osnovu priručnika za menadžere i promoviše menadžerski diskurs i vrednosti ključne za sistem preduzeća u mreži – fleksibilnost, mobilnost, umreženost, preduzimljivost, otvorenost za nova iskustva, autonomiju, koji boje kapitalističke pejzaže od devedesetih godina XX veka (Boltanski et Chiapello, 1999, Boltanski and Thévenot, 2006).

lovanim interakcijama pojedinaca, mada je prepoznata uloga zajedničkog dobra u sukobima koji podrazumevaju uključenost makroaktera i širu mobilizaciju (incident na poslu koji dovodi do organizovane reakcije sindikata, napetosti stvorene preteranim zadiranjem države u privatnu sferu, lomovi u domenu ekonomskih odnosa, itd.) (Boltanski, 2006: 71; Birešev, 2009, 2014b). Pojedini polisi kod Boltanskog – nadahnuća, domaćinstva, renomea i građanstva – nude kriterijume veličine i repere pravičnosti nezavisne od sfere ekonomije i delom stoga su prikazani na neistoričan način, dok se preostali – tržišta, industrijski, polis po projektima – formiraju u dijalektičkoj interakciji s proizvodnom sferom, dajući kapitalizmu, ali i kritici, ideološku potporu u raznim modulacijama. Upravo kod potonjih, Boltanski ukazuje na mogućnost da kritika prevaziđe situacioni konflikt u kom je moralizam sredstvo i cilj, i izrodi kolektivnu aktivnost posvećenu uklanjanju nepravde i postizanju pravednijih društvenih odnosa. Tako je u knjizi *Novi duh kapitalizma* (Boltanski et Chiapello, 1999) protestna 1968. posmatrana kao pozornica za dve kritike koje su uputile izazov kapitalizmu – umetničku kritiku koja je u korenu svih problema videla otuđenost i neautentičnost, i društvenu koja se ustremila na eksploataciju kao temelj sistema.

Moralna ekonomija i politička sociologija Boltanskog počivaju na uverenju da su ljudi sposobni da upregnu svoje kritičke kapacitete zarad odbrane ili postizanja zajedničkog dobra, ali za razliku od ranije pominjanih pristupa, resursi kolektivne refleksivnosti i mobilizacije kod njega ne potiču iz jedinstvenog kulturnog izvora, već su normativni oslonci raznorodni. Takođe, kritika je upućena na dispozitive, i sva materijalna i simbolička sredstva koja jednako, ako ne i prevashodno, služe ideologiji i opravdavanju – ona je, dakle, imanentna i ne traži uporište izvan, recimo u dalekoj prošlosti i običajnosti. Tome je blizu bio i Tompson kada je insistirao na značaju ustavnih prava, pravnih normi i procedura za otpor klasnoj vladavini i uzurpaciji i ukazao na istorijsku ulogu koju su one imale u političkim artikulacijama pokreta potlačenih tokom XVIII veka u Engleskoj (Thompson, 1977), tako odstupivši od marksističke dogme i zavredivši epitet neuspelog marksiste i apologete buržoaske demokratije (Cole, 2001).

Moralna ekonomija je mahom bila tematizovana u kontekstu kapitalističko-demokratskih društava, njihovog razvoja i sudara s predtržišnim ekonomijama. Implicitna pravila i empirijske normativne tvrdnje koje podupiru kritiku nepravde, isto tako bi se mogle istražiti i u drugačijim društveno-ekonomskim sistemima, što ćemo pokazati i ovde na primeru jugoslovenskog samoupravnog socijalizma. Stručni sud o iskustvu samoupravljanja na ovim prostorima, u velikoj meri je obeležen sociološkim studijama koje su uhvatile njegov pozni period, kada je entuzijizam, koji je

krasio početke jugoslovenskog eksperimenta, oslabio pod teretom brojnih neuspješnih reformi i nagomilanih unutrašnjih protivrečnosti. Zbog preovlađujućeg narativnog koda koji forsira neistoričnu retrospekciju, posustajanje radništva u kritici i aktivnom otporu zabeleženo u istraživanjima iz osamdesetih godina prošlog veka uzima se kao potvrda njegove suštinske pasivnosti i klasne nezrelosti. Očekivanja od samoupravljača su visoka, kraj je poražavajući, pa se u retrospektivnim rekonstrukcijama zaboravlja i olako umanjuje svaki napor koji je radništvo učinilo kako bi poboljšalo svoj položaj tokom svoje proletherske „vladavine“ duge četrdeset i pet godina. Ako ima kritike, na nju se gleda s podozrenjem jer je verovatno sračunata, svesna granica koje se ne smeju preći, ako ima štrajkova – a bilo ih je mnogo više nego u današnje vreme – onda su oni nedovoljno ambiciozni i revolucionarni (budući da su većinom ciljali samo na više zarade), ako polovina radnika ne identifikuje sebe kao upravljače, važnije je što druga polovina podleže samoobmani videći se u toj poziciji. Na dilemu da li je čaša polupuna ili poluprazna, odgovor je uvek – poluprazna. Naravno, nikada ne treba isključiti mogućnost da iza svega stoje manipulacija i prisuda. Pišući o akcijašima, konkretno mladim ljudima koji su učestvovali u izgradnji pruge Šamac–Sarajevo 1947. i 1978, Tanja Petrović pita struku, sve nas – „zašto im ne verujemo?“, i „zbog čega je subjekte sa iskustvom socijalizma tako teško, ako ne i nemoguće, videti drugačije nego kao navodne, groteskne i neautentične“ (Petrović, 2020: 161). Isto tako se možemo zapitati otkud apriorizovano odricanje autonomije mišljenja i delanja. Nakon tri decenije socijalizma, praksa je potkopala ideološke temelje, pa je i kritika pomalo izgubila kompas. Da li je tako bilo i na samom početku, ima li kritike i u kojim se oblicima ona javljala, čime se pomagala, pokušaćemo da odgovorimo baveći se istorijatom radničkih saveta i prvim kongresom koji ih je okupio 1957.

Put jugoslovenskog samoupravljanja

Državnocentralistički sistem u Jugoslaviji, uspostavljen nakon završetka Drugog svetskog rata, sa sobom je doneo zavođenje komandno-planske ekonomije (prvi petogodišnji plan otpočeo je 1947. godine) i privilegovanje državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Upravljanje državnim privrednim preduzećima normirano je Osnovnim zakonom o državnim privrednim preduzećima, donesenim 1946. godine, čijim je Članom 3 bilo predviđeno da preduzećima opštedržavnog ranga upravlja savezna vlada i njeni organi, da preduzećima republičkog značenja rukovode vlade narodnih republika i njihovi organi, dok su za preduzeća lokalnog nivoa

zaduženi narodni odbori i prateći organi. Celokupna organizacija proizvodnje, raspodele i razmene počivala je na vodećoj ulozi direktora, čime je učvršćen klasični monokratsko-birokratski princip rukovođenja privredom (Bilandžić, 1985: 120–121).

Administrativni period socijalističke izgradnje ubrzo je generisao krize u proizvodnom sektoru u vidu visokih troškova proizvodnje, nedovoljavajućeg asortimana robe i lošeg kvaliteta proizvoda, ali još više u trgovini čija je regulacija bila neracionalna i krajnje neefikasna. Etastički model upravljanja polako je, za nekoliko godina, pasivizirao veći deo radnog naroda, podelivši revolucionarnu elitu oko pitanja da li je neophodna demokratizacija društvenih odnosa i kako joj pristupiti. Razlaz sa Sovjetskim Savezom i Staljinom, koji se većim delom odigrao 1948, nakon Petog kongresa KPJ, za čijeg je zasedanja odbačena Rezolucija Informbiroa, osim što je odredio nadalje nezavisni razvitak Jugoslavije kao suverene države, označio je i zaokret od birokratizma i vraćanje ideji radničkog samoupravljanja, za koju su idejni temelji pronađeni u teoriji marksizma-lenjinizma. Umrtnjena nekritičkim preuzimanjem staljinističke doktrine, KPJ se našla pred izazovom da regeneriše svoju teorijsku misao u skladu s principima radničkog samoupravljanja, pa će njeni glavni ideolozi ubrzo krenuti da obnavljaju interesovanje za ideje države prelaznog perioda i najavljenog odumiranja države u socijalizmu, istorijsko iskustvo Pariske komune, ulogu sovjeta u revolucijama 1905. i 1917. u Rusiji, delovanje radničkih saveta u Bavarskoj, Austriji i Mađarskoj nakon Prvog svetskog rata, kao i za revolucionarni rad jugoslovenskih narodnooslobodilačkih odbora tokom Drugog svetskog rata, u kojima su sada prepoznavani zamci samoupravne prakse na ovim prostorima (Kardelj, 1979, Petranović, 1988). Važan dokument u tom smislu bio je ekspozed Edvarda Kardelja, podnet Narodnoj skupštini FNRJ maja 1949, u kom je predstavljena i zastupana koncepcija demokratskog socijalizma.

Krajem 1949. godine su Boris Kidrič, kao predsednik Privrednog saveta vlade, i Đuro Salaj, kao predsednik Sindikata, potpisali Uputstvo o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća, koje je potom razaslato glavnim odborima sindikata u republikama i na adrese 215 preduzeća (80 u Srbiji, 67 u Hrvatskoj, 39 u Sloveniji i nekoliko njih u ostalim republikama), odabranih da u njima budu organizovani prvi organi radničkog samoupravljanja.⁶⁰ Pola godine posle donošenja Uputstva,

60 U Beogradu su prvi radnički saveti konstituisani početkom 1950. u 22 preduzeća (u 11 su članovi izabrani neposrednim glasanjem, a u 11 posredstvom delegata). Reč je o većim i uspešnijim fabrikama, izdavačkim i građevinskim preduzećima. U tim prvim izborima je učestvovalo 62,6% radnika, što svedoči o slaboj zainteresovanosti i nedovoljnoj informisanosti radnika, te slaboj posećenosti predizbornih skupština.

broj radničkih saveta narastao je na 520.⁶¹ Na dan 27. juna 1950. godine, Narodna skupština FNRJ donela je Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, u javnosti poznat i kao Zakon o predaji fabrika na upravljanje radnicima. Radnici su deklarativno proglašeni samostalnim kolektivnim upravljačima, uz obavezu da se pridržavaju državnog privrednog plana – godinu kasnije će to biti plansko usmeravanje privrede metodom osnovnih proporcija⁶² – ali za početak, u praksi oni ostvaruju jedino pravo na izbor i opoziv radničkih saveta, dok su pitanja predlaganja osnovnih planova, unutrašnje organizacije preduzeća, raspodele dohotka, raspolaganja viškom rada i realne moći direktora ostali van domašaja samoupravnih organa (Bilandžić, 1985: 179). Operativna moć se nalazila u rukama upravnih odbora, kao izvršnih organa radničkih saveta, dok su rukovodeću imali isključivo direktori preduzeća (Milosavljević, 1979: 57).

Meso sindikalno veće je izveštavalo da su u predizbornim diskusijama, u većini preduzeća reč uglavnom vodili direktori, a povremeno im se pridruživali partijski sekretari i radnici koji su prethodno uspeali da se upoznaju s tekstom Uputstva. U radničke savete ušlo je 1.075 ljudi, od toga 630 radnika. U ovom periodu, saveti su pretežno obavljali savetodavnu ulogu – onda kada su se sastajali, budući da su sednice bile neredovne – usredsređujući se na tekuća pitanja, ali ne i na pitanja finansija ili poslovne politike preduzeća, što se objašnjava otpornošću administrativnih okvira i praksi upravljanja na promene (nav. prema Milosavljević, 1979: 48–49, 51, 54). I kada se godinu dana kasnije bude odmaklo s transformacijom, situacija s radom saveta neće se značajnije popraviti jer će se sastanci i dalje retko održavati – radnički savet Industrije precizne mehanike od izbora do kraja 1950. godine 11 sastanaka, a do jula 1951. tek 17, u zemunskom „Zmaju“ je tokom 1950. bilo takođe 11 sastanaka, u 1951. godini bilo ih je 10 (Ibid. 65).

- 61 Čl. 1 Uputstva glasi: „U cilju punog ostvarenja ustavnog načela o neposrednom učešću radnika u upravljanju privredom i u vršenju privredne kontrole, kao i u cilju aktivnog angažovanja radnika u borbi za izvršenje planskih zadataka, u državnim privrednim preduzećima osnivaju se radnički saveti. Pravilnom organizacijom i radom radničkih saveta pruža se mogućnost radnicima da dobiju ne samo jasniji uvid u rad i probleme preduzeća, nego im se pruža mogućnost neposrednog uticaja, kako na probleme proizvodnje tako i na probleme samog upravljanja preduzećem. Na taj način radnici će sticati ogromna iskustva i pružaju im se sve mogućnosti da se iz redova radnika još više i brže razvija kadar rukovodilaca preduzeća.“ Član 2 je određivao nadležnost i zadatke radničkog saveta, koji je trebalo da aktivno učestvuje u rešavanju „svih najvažnijih pitanja preduzeća“ i „da budno prati rad i pomaže unapređenje proizvodnje i rada u preduzeću“ (nav. prema: Petranović, 1988: 291–292).
- 62 Zakonom o planskom upravljanju bile su predviđene tri proporcije – prvom se utvrđivao očekivani nivo iskorišćenosti kapaciteta za svako preduzeće, druga se ticala planiranih investicija tj. izgradnje novih preduzeća, u čiju svrhu je država ubirala određeni dao društvene akumulacije, i treća kojom se opredeljavao platni fond za preduzeća, koji je isto tako služio kao osnovica za određivanje stope akumulacije koju je dato preduzeće trebalo da vrati državi (Bilandžić, 1985: 182). Kada su 1954. formirani savezni, republički i lokalni investicioni fondovi namenjeni kreditiranju investicija mimo plana, stvoreni su uslovi za nešto veću poslovnu samostalnost pojedinačnih preduzeća.

Sredinom 1950. godine, uoči donošenja Osnovnog zakona, u listu *Borba* gotovo svakodnevno su objavljivani članci u kojima su se čitatelji obavestavali o aktivnostima radničkih saveta, da bi 29. juna bio priložen i sam tekst Zakona. S uhođavanjem organa upravljanja i iskustvom koje su radnici stekli u radu radničkih saveta od prvih izbora za njih, i štampani mediji su počeli da prilagođavaju i unapređuju izveštavanje o funkcionisanju saveta. Već do 1953, štire informacije o sednicama pojedinih saveta zamenile su ozbiljne analize tema i problema razmatranih na tim sednicama (pitanja osnivanja radničkih saveta u delatnostima u kojima još uvek nisu bili uspostavljeni, statusa privremeno zaposlenih i njihovog uključivanja u rad saveta, otpuštanja viška zaposlenih, odnosa sindikata i drugih organa upravljanja i sl.) (Milosavljević, 1979: 10–13). Na taj način je štampa na sebe preuzela aktivnu ideološko-političku ulogu u promovisanju novog modela upravljanja i pridobijanju radnika za učešće u njegovom razvijanju, pruživši pritom svim radnicima jedinstvenu platformu koja je omogućavala poređenje različitih, dotad izolovanih iskustava. Kasnije će preduzećima biti nametnuta zakonska obaveza da svoje aktivnosti učine dostupnim javnosti, te će tako njih 1.200 (uglavnom onih s preko 100 zaposlenih) izdavati vlastite novine i objavljivati informacije relevantne za rad preduzeća, predloge i ključne odluke (Roggemann nav. prema Suvin, 2014: 248).

Radnički saveti nisu bili samo sredstvo borbe protiv administrativno-centralističkog rukovođenja i državnog ekonomskog monopola, već i način da se pospeši produktivnost tržišnim podsticajima i poveća odgovornost neposrednih proizvođača za proizvodni proces i njegove rezultate.⁶³ Ustavnim zakonom koji je 1953. donela Narodna skupština ustanovljeni su radničko samoupravljanje i društveno vlasništvo. Sa sveobuhvatnom društveno-političkom reorganizacijom (koja je obuhvatala demokratizaciju, funkcionalnu i teritorijalnu decentralizaciju i debirokratizaciju), „administrativno-operativna podređenost preduzeća državnim organima zamenjivana je sistemom uzajamnih prava i obaveza. Ranija podela preduzeća je ukinuta i ona su prenošena u nadležnost republika i lokalnih zajednica. Ovim se faktički anticipirala buduća koncepcija komune kao osnovne društveno-ekonomske i političko-teritorijalne zajednice“ (Petranović, 1988: 296).

Radnički saveti su obično brojali između 15 i 120 članova, dok je u preduzećima s manje od 30 zaposlenih ceo radni kolektiv bio u savetu. Sastav saveta određivan je na opštim, neposrednim i tajnim izborima. Do

63 Pojedini autori ukazuju na latentne motive, pa i manipulativnu stranu uvođenja samoupravljanja – radnički saveti su viđeni kao instrumenti slamanja rastuće moći radničkih sindikata tokom hronične krize usled nedostataka radne snage, ili pak postizanja finansijske discipline bez njenog nametanja „odozgo“ (više o tome u: Musić, 2011).

1959. oni su se održavali jedanput godišnje, a nakon toga na dve godine. Izbori za radničke savete 1953. godine su na plenumu Mesnih sindikalnih veća ocenjeni kao napredak u odnosu na prethodne, a njihova je demokracija ilustrovana podatkom da se raspravljalo o svakom kandidatu ponaosob, te da su kandidati u pogledu čije je moralne podobnosti iskazana sumnja skidani s liste. Prilikom ovih izbora ispoljio se i trend povećanog prisustva kvalifikovanih radnika u sastavu saveta naspram visokokvalifikovanih i nekvalifikovanih, dok su upravne odbore uglavnom popunjavali visokokvalifikovani radnici i službenici s višom stručnom spremom (Milosavljević, 1979: 79–80).⁶⁴ Te dve kategorije zajedno predstavljale su 17% članova radničkih saveta i preko 25% članova upravnih odbora, dok je u preduzećima sa preko 30 zaposlenih od svih predsednika radničkih saveta 75% dolazilo iz redova radnika, 68,9% njih našlo se na čelu upravnih odbora, a u preduzećima s do 30 zaposlenih 1956. godine radnici su bili predsednici saveta i upravnih odbora u 79% slučajeva.⁶⁵ Tokom iste godine na nivou svih preduzeća opozvano je 1.480 članova radničkih saveta i 483 člana upravnih odbora (Salaj, 1957: 46–47). U nadležnost saveta spadali su donošenje osnovnih pravnih akata preduzeća (Statuta), usvajanje plana i finansijskog izveštaja, kapitalne investicije, utvrđivanje visine ličnih dohodaka.

Osamostaljivanje radnih organizacija pratila je i reforma državne uprave i lokalne samouprave, u kojoj je Narodnim odborima, prema zakonu iz 1952. data noseća uloga u političkom, privrednom i kulturnom životu lokalne zajednice. U okviru Narodnih odbora srezova i gradova osnovana su veća proizvođača (u koja su ulazili delegati radničkih saveta i drugih radnih organizacija u proizvodnji, trgovini i transportu),⁶⁶ a neposredna demokratija oživela je kroz zborove birača, saveta i komisija, kao i institut referendumata (Petranović, 1988: 297–298).⁶⁷ Na Šestom kongresu KPJ, na

64 MSV pripisuje ovo poboljšanje kvaliteta rada saveta, makar kada je reč o beogradskim preduzećima, između ostalog i tome što su sednice sada zakazivane na vreme, dnevni red i svi potrebni materijali za sednicu su bili unapred objavljivani i dostupni svima, tako da su članovi saveta mogli da se informišu i pripreme za sednicu (Milosavljević, 1979: 83).

65 Zakonom iz 1950. bilo je propisano da upravni odbori imaju najmanje tri četvrtine članova iz neposredne proizvodnje, što će se u praksi smanjivati s godinama. Od 1968. će приметно rasti stručan kadar u radničkim savetima (biće ih gotovo 10%), dok će u upravnim odborima dominirati (Suvin, 2014: 250).

66 Savezno veće se sada sastojalo od poslanika koje biraju neposredno birači i poslanika koje delegiraju republičke skupštine i skupštine autonomnih jedinica, čime je na neki način očuvana struktura nekadašnjeg Veća naroda, uvedeno je Izvršno veće Skupštine, kao i funkcija predsednika Republike.

67 Predmet odlučivanja na referendumima često su bila pitanja preusmeravanja sredstava iz platnih fondova za pomaganje menzi i restorana koje je koristio deo radnika, ili za otvaranje ambulanti, iz čega Đuro Salaj zaključuje da su radnici time pokazali

kom je partija preimenovana u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), u Rezoluciji je obnarodovan novi, manje autoritaran smer njenog delovanja, s naglaskom na ideološkom pridobijanju radnih ljudi umesto na direktivi, čime je jasno povučena crta između države i partije. Zvanično zastupana koncepcija samoupravnog demokratskog socijalizma uskoro će morati da bude javno branjena kada joj izazov bude došao u vidu revizionističkih predloga Milovana Đilasa, izloženih u časopisima *Borba* i *Nova misao* tokom 1953. i 1954. godine, u kojima je, po oceni čelnih ljudi partije, naglasak mnogo više bio na demokratiji no na socijalizmu. Referat koji je u okviru vanrednog plenuma CK SKJ povodom Đilasovog istupa podneo Edvard Kardelj sadržao je sledeću odbranu izabranog kursa:

Savez komunista je postavio na svoju zastavu parolu socijalističke demokratije. Uvek smo tvrdili da nema socijalizma bez demokratije. Ali isto toliko moramo biti uporni na svom stanovištu koje je naučno i politički jedino pravilno, da forme socijalističke demokratije treba organski da izrastu iz socijalističkih društvenih odnosa. I pošto socijalistički društveni odnosi znače odumiranje klasnog društva uopšte, znače ukidanje klasnih antagonizama uopšte, znače u krajnjoj liniji i ukidanje svake vlasti uopšte, onda i pravac razvitka socijalističke demokratije može biti neosporno samo jedan: takav koji će omogućiti *svakom građaninu* da bude on sam neposredni učesnik u rešavanju svih društvenih problema, tako da niko neće imati potrebu da se pofrontava za bilo kojim ljudima ili partijam a i tako da niko neće imati potrebe da se svađa oko vlasti.

Ja ne tvrdim da smo mi jako blizu ostvarenja takvog tipa demokratije, bespartijske demokratije, ali smo joj položili solidne osnove u mehanizam društvenog samoupravljanja. *Dalje razvijanje tog mehanizma znači jačanje vodećeg uticaja radničke klase na čelu svih radnih masa - a to je glavno oružje protiv birokratskih tendencija i protiv negativnih pojava u našem sistemu. Drugog nema.* (nav. prema Bilandžić, 1985: 200–201, kurziv u orig.)

Desetogodišnji period, do 1965, obeležili su društvena stabilnost, ekonomski prosperitet i poboljšanje materijalnog položaja stanovništva.⁶⁸

spremnost da deluju u interesu zajednice, odnosno pojedinih grupa radnika i dokazali da su dorasli društvenom zadatku koji im je dodeljen, dok je, s druge strane, osuda nabijanja cena ili zloupotrebe tržišta koja se mogla čuti u „mnogim radničkim savetima“ viđena kao dovoljan razlog za „puno poverenje u radničku klasu i njenu ispravnu orijentaciju u upravljanju društvenom imovinom“ (Salaj, 1957: 40). U 1956. godini održan je 161 referendum, što je ocenjeno kao nedovoljno (Ibid., 47).

68 I u svojoj relativno uspešnoj fazi sistem nije uspeo da se oslobodi hroničnih boljki – najpre, reč je o procesu „decentralizacije bez specijalizacije“ (Suvin, 2014: 235), tj.

Pristupilo se novim tržištima u socijalističkom bloku, stopa industrijskog rasta u periodu 1952–1956. bila je među najvećima u svetu, a pratila ju je i ekspanzija zaposlenosti. „U tom je razdoblju ugrađivanjem stimulativnih elemenata u mehanizam funkcioniranja privrednog sistema došla do punijeg izražaja snaga koja leži u inicijativi neposrednih proizvođača. To je sve omogućilo da privredni sistem postane stimulativniji i efikasniji, a privredni razvoj intenzivniji“ (Bilandžić, 1985: 287). Nominalno, samoupravljanje je predstavljano kao konsolidovana forma organizacije društvenih odnosa, ali se faktički nalazilo pod stalnom, nekad izraženijom nekad oslabljenom pretnjom etatičkih tendencija. Uglavnom se recentralizacija ispoljavala u vidu iznalaženja suptilnijih mehanizama kontrole, te je tako centralizovani planski nadzor državnih aparata zamenilo usmeravanje investicione politike preduzeća i preraspodela nadležnosti i moći između različitih segmenata hijerarhije, tj. njihova distribucija ka republičkim i lokalnim instancama (Lazić, 1987).

Sredina pedesetih bilo je razdoblje krize socijalizma, koja se ispoljila u Mađarskoj, Poljskoj, a nakon Staljinove smrti i u Sovjetskom Savezu, zbog čega je značaj jugoslovenskog samoupravnog eksperimenta dobio posebnu težinu za međunarodni radnički pokret, kao i za legitimaciju politike kolektivnovlasničke klase (vladajuće nomenklature). U takvim okolnostima, 1957. održan je I kongres radničkih saveta Jugoslavije. Mnogi su skloni da rasprave koje su vođene sredinom pete decenije XX veka, uključujući i one s pomenutog kongresa, ocene kao reafirmisanje koncepcije samoupravnog socijalizma za koje se opredelilo jugoslovensko rukovodstvo, čime se prenebregava, ili samo potcenjuje činjenica da su stavovi koje su iznosili kako zvaničnici partije i sindikata tako obični radnici bili izraz normativne podrške novom modelu organizacije društvenog života, ali neretko i informisana kritika njene prakse.

Kako bi se prevazišao raskorak između proklamovanog samoupravnog karaktera sistema i neposrednog političkog usmeravanja privrednih aktivnosti, u narednim godinama je unapređivana zakonska regulativa. Već 1958. doneseni su novi zakonski propisi koji su davali veću samostalnost radnim kolektivima, što se najviše ticalo raspodele prihoda preduzeća na fondove za razvoj i zarade. Tri godine kasnije, pristupilo se temeljnoj

političkim investicijama i otvaranju „političkih“ fabrika koje je stvorilo nepovoljnu strukturu preduzeća (s mnoštvom malih i neekonomičnih fabrika), zatim tu su nedovoljno ulaganje u razvoj sopstvene tehnologije, generalno neracionalna ekonomska politika, negativni trgovinski bilans, nepostojanje kapaciteta za proboj na strana tržišta, itd. Godine 1961. i 1962. obeležile i ekonomska recesija, koja će pokazati sve mane ekstenzivnog modela privrednog razvoja koji je počivao na eksploataciji sirovina i masovnom zapošljavanju, a ne na porastu produktivnosti rada (Petrović, 2020: 212–213).

ekonomskoj reformi, u kojoj je centralni deo činio izmenjeni sistem raspodele – išlo se na to da proizvođači samostalno odlučuju o tome kolika će sredstva opredeliti za lične dohotke, kolika za razvoj svog preduzeća, a kolika za potrebe komune, republike i federacije. Država se na taj način odrekla prava da određuje kvantitativne odnose u raspodeli čistog prihoda, prepustivši radnim organizacijama da same pravnim aktima uređuju rešavanje tog pitanja. „Pri konstituiranju tih relativno širokih prava pošlo se od uvjerenja da će materijalni, politički i moralni interesi radnika utjecati na donošenje racionalnih odluka o raspodjeli dohotka u radnoj organizaciji te da će osigurati i uže interese poduzeća i šire društvene interese. Dakako, računalo se i na utjecaj organizacija SKJ i sindikata koje će spriječiti eventualne deformacije što bi mogle nastati u toku provođenja novih samoupravnih prava“ (Bilandžić, 1985: 250). Doprinos na izvanredni prihod uveden je kako bi se amortizovale razlike u privrednom uspehu preduzeća, s namerom da bude ukinut kad se svi privredni subjekti prilagode novom sistemu privređivanja. Ubrzo su preduzeća povećavala lične dohotke uprkos skromnom proizvodnom učinku, iako se za potonji mogao kriviti nedostatak sirovina i repromaterijala, što je 1962. ponovo osnažilo etatističke elemente u društveno-ekonomskim strukturama, kada su doneti Zakon o formiranju komisija za provođenje propisa o raspodeli čistog prihoda i Uputstvo Saveznog izvršnog veća o načelima i merilima raspodele čistog prihoda. Država je nastavila da ubire veći deo viška rada.

Ekonomska liberalizacija 1965. nastupila je kao odgovor na potrebu pronalazjenja relativno trajnog rešenja za nesrazmernu proizvodnu rentabilnost različitih grana i delatnosti, koja se u najvećoj meri ispoljila između prerađivačke industrije, s jedne strane, i proizvodnje sirovina i repromaterijala, s druge. Državne intervencije u vidu finansiranja proširene reprodukcije tamo gde nije bilo kapaciteta da se ona obezbedi, subvencionisanje izvoza, posebne izvozne i uvozne dozvole, povezivanje uvoza s izvozom i slične mere uvedene kako bi se prevazišli problemi nastali usled dispariteta unutrašnjih cena prema cenama u spoljnotrgovinskoj razmeni, nisu davale rezultate, dok su istovremeno sputavale autonomno odlučivanje radnih kolektiva o proširenoj reprodukciji (Bilandžić, 1985: 309). Radikalnom privrednom reformom tržište, kako domaće tako i strano, trebalo je da obezbedi mehanizam automatske, racionalne i efikasne regulacije ekonomije, što je dobilo posebnu dimenziju sa narušenim međunacionalnim odnosima, koje je, pored ostalog, „kvarilo“ uverenje rukovodstava pojedinih republika, pre svih Hrvatske i Slovenije, da je savezna alokacija kapitala republikama nepravedna. Prve reformske godine tržišnog socijalizma obeležili su privredna stagnacija, pad bruto nacionalnog dohotka (s 6,6% u periodu 1961–1965. na 5,6%), teškoće u zapošljavanju (uz veliki priliv školovanih

mladih ljudi na tržište rada), niski dohoci, porast društvenih nejednakosti, a potom i masovna emigracija radne snage u zemlje zapadne Evrope, za šta hibridni ekonomski model nije pružio odgovarajući odgovor.

Nakon reorganizacije SKJ godine 1966, decentralizovana politička i ekonomska struktura, nastala premeštanjem značajnih administrativnih funkcija sa federalnog nivoa na nivo republika, lišila je državu monopola nad raspodelom materijalnih sredstava, te je proces pretvaranja preduzeća u samoupravne subjekte i nosioce proširene reprodukcije bio praćen ekonomskim osamostaljivanjem republika i pokrajina. To, međutim, nije donelo napredak u demokratizaciji samoupravnih odnosa. Radnički saveti su reagovali na promenjene društvene okolnosti, ulazak preduzeća u tržišnu utakmicu i povećanu potrebu za akumulacijom koristeći slobodu koja im je data ustavnim amandmanima 1968. kako bi prilagodili statute svojih preduzeća, prebacivši najveći deo moći i odgovornosti na upravne odbore i ukinuvši obaveznu kvotu za radnike određenih profila u sastavu saveta (Musić, 2011: 182–183). Potonje će dovesti do izmenjene strukture članstva samoupravnih organa, kojima će početi da dominiraju visokokvalifikovani radnici i stručnjaci. Umesto da jača društvena moć neposrednih proizvođača, ona je delegirana tehnostukturi (ključne odluke u vezi s poslovanjem prepuštene su menadžerima jer se računalo da oni mogu da obezbede veće dohotke), dok su s druge strane banke iskoristile dodeljenu im ulogu upravljanja investicionim fondovima, kreditima i trgovinom devizama da profitiraju za sopstveni račun, prerastajući u nekontrolisane centre finansijske i ekonomske moći.⁶⁹ Radnici u periodu 1958–1969. organizuju preko 2.000 štrajkova kako bi, između ostalog, za sebe zatražili veći uticaj na upravljanje preduzećima, mada ti štrajkovi uglavnom bivaju izolovani i kratkog daha (Bilandžić, 1985: 401–402).⁷⁰ Od 1962. materijalna osnova radničkih saveta se tanjila, dok je početkom 1970-ih procenat radnika u savetima pao na 67,5% (u odnosu na 76,2% iz 1960), a u upravnim i izvršnim odborima s ranijih 67,2% na 44,2% (Suvin, 2014: 327). Jasno je da je samoupravljanje gubilo kapacitet za demokratsku kontrolu privrednih i tržišnih tokova.

69 Zakon o bankarstvu i kreditiranju, donesen 1965, rezultirao je ukidanjem 480 komunalnih banaka, namesto kojih je nastao manji broj investicionih i komercijalnih banaka (Suvin, 2014: 287). Prema mišljenju pojedinih autora, banke ipak nisu uspele da deluju nezavisno, vodeći se isključivo tržišnim rezonom, budući da su ih u tom značajno ograničavale društveno-političke zajednice i moćna preduzeća, zainteresovana isključivo za jeftine zajmove (za detaljnije objašnjenje videti Brus and Laski, 1990: 95).

70 Radnici štrajkuju „nasitno“ budući da obustave rada uglavnom kratko traju (21,5% traje duže od jednog radnog dana), imaju mali broj učesnika i nedovoljno su efikasne (Jovanov, 1979).

Kao reakcija na pomenute tendencije usledila je idejna i politička rekonstrukcija u vidu sistema udruženog rada, čije su osnove najavljene „Platformom za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ“, u kojoj je između ostalog pisalo sledeće:

Samoupravno socijalističko društvo kao 'prijelazna etapa' jest oblik diktature proletarijata. Zbog izmijenjenog oblika diktature proletarijata u našim uslovima mnogi su previdjeli činjenicu da je i naš sistem jedan od oblika diktature proletarijata. Ta je činjenica bila duže vremena gotovo sasvim izostavljena u većini napisa o samoupravljanju. Samoupravno društvo često se nije shvatalo i nije uvijek dosljedno ostvarivalo kao oblik diktature radničke klase. Radnička klasa često je bila degradirana od subjekta na objekt, tj. nije se govorilo o njenoj ulozi, aktiviranju i zadacima, nego najčešće o njenom 'položaju' i to, prije svega, materijalnom. ... Bez svijesti o toj suštini ostavljaju se širom otvorena vrata elitizmu, tehnokratizmu i birokratizmu, što vodi u nacionalizam, liberalizam i slično... (nav. prema Bilandžić, 1985: 441–442).

Sredstvo postizanja davno postavljenog cilja, ali i rešavanja nagomilanih problema, pronađeno je u udruživanju rada nad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Zakon o udruženom radu je donet 1976, nakon čega je privreda izdvojena na 60.000 samostalnih jedinica (OOUR-a i radnih zajednica). Radnici su, nominalno, dobili pravo da odlučuju o ostvarenom dohotku, mada je u praksi država i dalje izvlačila veliki deo za administraciju i budžet, a politika direktno i indirektno (putem kadriiranja) uticala na ekonomiju. Samoupravna tela je trebalo da se, kroz složen delegatski sistem, istovremeno uključuju u rad masovnih organizacija na nacionalnom nivou i njihovih lokalnih ogranaka, kako bi se preduzeća bolje povezala s ostvarivanjem opštijih društvenih interesa (Musić, 2011: 186), a neposredni proizvođači obnovili svoju posustalu političku angažovanost. Ustav iz 1974. postavio je novu institucionalnu strukturu koja je više odgovarala navedenoj svrsi i bila zasnovana na principima društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.⁷¹ Kardelj je, naravno, opet bio tu da podseti radništvo da je njegov udruženi rad stub tog-i-takvog preuređenog sistema vlasti:

71 U okviru Skupštine SFRJ ustanovljena su dva veća: Veće republika i pokrajina (delegata za njih birale su republičke, odnosno pokrajinske skupštine) i Savezno veće (s po 30 delegata samoupravnih organizacija iz republika i po 20 iz pokrajina). U skupštinama su uvedena tri veća: Veće udruženog rada, Veće mesnih zajednica odnosno Veće opština, i Društveno-političko veće. Predviđeno je i postojanje društvenog prvobranioca samoupravljanja (Bilandžić, 1985: 444).

Osnova svih sloboda i prava radnih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu je *pravo na samoupravljanje*. To je novo i neposredno demokratsko socijalističko pravo koje je moguće jedino u uslovima društvene svojine sredstava za proizvodnju i vladajućeg položaja radničke klase u društvu. Ono je neprikosnoveno i neotuđivo i kao takvo pripada svim radnim ljudima i građanima. Njegovu suštinu čini odlučivanje o ličnim, zajedničkim i opštim društvenim interesima, a ostvaruje se u svim osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i u svim drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u društveno-političkim zajednicama, kao i u svim drugim oblicima samoupravnog udruživanja i međusobnog povezivanja radnih ljudi i građana. Time čovek postaje subjekt i nosilac svih društvenih odnosa i od takvog njegovog položaja i uloge u društvu polazi ceo naš društveno-ekonomski i politički sistem. (Kardelj, 1978: 132, kurziv u orig.)

Reforma je označila dalji beg od centralizma i birokratizma, ali i konačan sunovrat koncepcije i prakse integralnog samoupravljanja. Ako bi trebalo izdvojiti najkrupnije društvene posledice reformi preduzetih od sredine šezdesetih, uputno je podsetiti se konstatacije Darka Suvina: „Atomizirano samoupravljanje, koje je na početku bitno doprinijelo velikim privrednim uspjesima federativne Jugoslavije, već se 1960-ih godina, a pogotovo poslije toga, sve više pretvaralo u manji ekonomski ustupak radnim ljudima kao nadoknadu za njihovo razvlaštenje, dakle za odsustvo efikasne i stalne demokratske kontrole odozdo.“ (Sudin, 2014: 215) U novoj razdrobljenoj konfiguraciji i uz sve izraženiju rutinizaciju samoupravne prakse, proklamovani ideali prestali su da obavljaju kakvu-takvu funkciju ohrabivanja, pretvorivši se na kraju u podsetnik sopstvene ispraznosti.

Samoupravljanje i radnički saveti u istraživanjima

U jednom od ranih socioloških istraživanja samoupravnog iskustva, devetogodišnja praksa demokratskog upravljanja preduzećima proučavana je kroz analizu partijske i sindikalne štampe, zvaničnih partijskih dokumenata i članaka rukovodilaca, kao i zapisnika sa sednica radničkih saveta (Tanić, 1963). U studiji nastaloj na temelju ovog istraživanja, može se videti da se u analiziranoj građi za period 1951–1957. gotovo 40–46% sadržaja odnosilo na pitanja proizvodnje i razvijanja samoupravljanja, da

bi od 1957–1960. došlo do pomeranja tematike ka pitanjima rada kolektiva, stručnog osposobljavanja kadrova, finansijskog poslovanja preduzeća, pa tako u pomenutom periodu na dnevnom redu i u odlukama više nema zanemarenih i skrajnutih tema. Sve kompleksniji i zahtevniji sadržaj rada saveta, kao i njegovo intenziviranje (sve češća zasedanja), svedočio je o proširenju ovlašćenja saveta i njihovom postepenom osamostaljivanju, te unapređivanju znanja i veština samih članova saveta.⁷² Kada se pogleda smer stavova za sve ispitivane kategorije analize kojima se merio odnos prema samoupravljanju, ali i procenjivao stepen njegove ostvarenosti, uočljivo je prisustvo velikog broja kritičkih i programskih stavova (koji su implicitno takođe ukazivali na nezadovoljavajuće pojave koje treba popraviti).⁷³ U posebnoj analizi desetogodišnjeg rada (i sedam mandatnih sastava) sedam industrijskih preduzeća kritički stavovi ispoljeni na sednicama radničkih saveta ticali su se organizacije proizvodnje i uslova rada, i bili relativno visoki u odnosu na pozitivne i programske. Od 1959. i kod diskusija o poslovnoj politici kritički stavovi se izjednačavaju u broju s afirmativnim i programskim, dok po pitanju problema raspodele osciliraju tokom posmatranog perioda i često su uslovljeni neposrednim okolnostima (1953. su izrazito prisutni jer su nastali pod uticajem donošenja novih tarifnih pravilnika, a pitanje nagrađivanja dobija sve više pažnje nakon 1955) (Tanić, 1961, 1963).

Dok je ovo pionirsko istraživanje svedočilo o težnji proizvođača da prošire domen lične i kolektivne odgovornosti razvijajući strukturu pitanja u svojoj nadležnosti i ukazujući na probleme u realizaciji samoupravljanja, zbog čega je ono još uvek davalo nadu u dalju demokratizaciju upravljanja, neke druge studije ukazivale su na određene slabosti postojećeg sistema proizvodnih odnosa i na trend uspostavljanja oligarhijske strukture moći u preduzećima. Prilikom proučavanja rada radničkih saveta u dve fabrike 1958/59. godine, Kolaja beleži da su se u jednoj od njih

72 Tanić ukazuje i na činjenicu da se vremenom nagomilavao broj problema koje je trebalo razrešiti, pa ni sve učestalije održavanje sednica radničkih saveta (u zakonski dozvoljenim okvirima) nije pomoglo da se učesnicima obezbedi dovoljno vremena za raspravu budući da je za svako pitanje bilo moguće odvojiti 7–8 minuta (Tanić, 1963: 233–234).

73 Kada je reč o distribuciji afirmativnih, kritičkih i programskih stavova po analiziranim kategorijama, kod samostalnosti organa samoupravljanja kritički i programski stavovi pretežu nad afirmativnim u čitavom posmatranom periodu, kod funkcionisanja radničkog samoupravljanja 1953, 1957. i 1959. godine, kod ocene odnosa društvenih organizacija prema samoupravljanju 1951. i 1953, proizvodnje 1953. i 1955, kod raspolaganja sredstvima 1953, 1955. i 1957, kod odnosa pojedinca i radne zajednice isto kao prethodno, kod odnosa u radnoj zajednici 1951, 1953. i 1957, isto je s kategorijom obrazovanja radnika, dok se isključivo afirmativni stavovi mogu naći kod kategorija „realizacija proizvoda“ i „uslovi života“ (Tanić, 1963: 112). Analiziran je materijal za godine 1951, 1953, 1955, 1957. i 1959.

rukovodioci usmeno uključili u raspravu 18 puta na 17 sednica, a drugi članovi saveta samo 3,5 puta, dok je u drugoj fabrici taj odnos bio povoljniji u korist potonjih – 16:18 (za šta je moguće objašnjenje pronađeno u činjenici da su u nerukovodeći kadar svrstana i trojica visokoobrazovanih članova kolektiva). Isti autor ukazuje na postojanje mahinacija oko izveštaja za koje je uglavnom bilo zaduženo rukovodstvo, kao i na pritiske kojima su radnici posebno bili izloženi prilikom donošenja „makro-odluka“ (Kolaja nav. prema Suvin, 2014: 251). I Adižesovo istraživanje dve jugoslovenske fabrike (Adizes, 1971), realizovano tokom 1967, u okviru kog su posmatrani i praćeni procesi donošenja odluka o modernizaciji, godišnjim planovima i radnim odnosima, i promene u organizacijskim obrascima, pokazuje da je bilo kompanija u kojima su se odluke donosile teško i kroz žučne rasprave, a sve kako bi se ispoštovala demokratska procedura i postigao konsenzus, dok je u drugima taj proces bio praktičniji (fleksibilniji i podređen uspehu u kompetitivnom okruženju), mirniji i efikasniji, uz manju zainteresovanost i uključenost radnika (osim u slučajevima kada su ih predlozi neposredno pogađali), te nešto veće oslanjanje na autoritet rukovodećih ljudi i slabo zastupljenu kolektivnu odgovornost.

Obradović u istraživanju konstatuje da članstvo u radničkom savetu stvara osećaj povećanih šansi za učešće u upravljanju preduzećem, zbog čega su članovi iskazivali i veće zadovoljstvo stanjem stvari od nečlanova, ali isto tako imali viši očekivani nivo participacije, što bi prema autorovom mišljenju potencijalno, u slučaju da realnost izneveri očekivanja – a pokazalo se da su objektivno radnici imali manji uticaj u procesu odlučivanja od rukovodećeg i menadžerskog kadra – proizvelo frustraciju (Obradović, 1970; Obradović, French and Rodgers, 1970; slično Zupanov and Tannenbaum, 1967). Radnici su uticaj radničkih saveta u okvirima preduzeća ocenjivali kao značajan, ali ne i dostatan s obzirom na poželjan, odnosno ideološki projektovan nivo njihove moći, što je, uz jasnu svest o ograničenoj ulozi koju su u radu saveta uspevali da ostvare NKV i PKV radnici kao njegovi članovi, kod njih uslovalo izostanak osećaja kontrole (Kavčić, Rus and Tannenbaum, 1971).

S ulaskom u osmu deceniju, istraživanja su sve češće otkrivala dubinsku nestabilnost samoupravne demokratije. Analiza Rusa i Adama (1989) ukazala je na postojanje oligarhijske distribucije moći i otkrila nesklad između institucionalno-normativnog i faktičkog poretka u industrijskim organizacijama. U dve takve koje su bile predmet ispitivanja – Šivču i Katoni – posle sukoba više neformalnih grupa i koalicija, nastalih povezivanjem i po vertikalnoj i po horizontalnoj osi, uvedene su 1979. mere društvene zaštite i samoupravnog disciplinovanja. U oba slučaja su srednji i viši ešaloni nastojali da uspostave aktivnu kontrolu nad radničkim savetima – u Šivču se predsednik saveta otvoreno suprotstavio direktoru jednog

OOOR-a, koji je predvodio najuticajnijiu koaliciju, zbog čega je savet bio izložen stalnim opstrukcijama u svom radu, dok su u Katoni obe zavađene grupacije (stručnjaci s jedne strane i novi generalni direktor i njemu lojalno uže rukovodstvo, s druge) pokušavale da ga instrumentalizuju. Rus je ključan problem prepoznao u činjenici da je radnicima oduzeta moć kontramoći, što je postalo očigledno upravo u situacijama narušenih odnosa s menadžmentom, a za Adama je to bila suštinski disfunkcionalna organizacija, prikriivena samoupravnim ritualizmom i sve složenijim institucionalnim procedurama i pravilima koji su radnike odgurivali od pluralizma, a u pravcu ideje centralizovanog autoriteta koji bi, obezbeđujući jedinstvenu definiciju situacije, uspostavio red u kolektivu.

Arzenšek (1981) iznosi zapažanje da je struktura moći u preduzećima početkom osamdesetih godina više oligarhijska nego što je to bio slučaj krajem šezdesetih, temeljeći ga na podacima iz pet istraživanja sprovedenih tokom tog perioda u Sloveniji, koji su pokazali da zaposleni percipiraju porast uticaja direktora i viših rukovodilaca, a pad uticaja radničkih saveta. U istraživanju iz 1980/81. je 57% radnika izjavilo da nema osećaj da je samoupravljač u radnoj organizaciji, isti toliki procenat smatra da radnički savet nije instrument zastupanja autentičnih interesa radništva nasuprot interesa rukovodilaca. Činjenicu da 66% radnika nije učestvovalo u imenovanju kandidata za samoupravne organe i delegacije autor koristi da ukaže na upitnu legitimnost izbornog procesa i uticaj neformalnih koalicija rukovodilaca i funkcionera samoupravnih organa, te funkcionera političkih organizacija, kao činilac koji je sasvim izvesno doprineo pasivizaciji radništva.

Do 1980-ih se već jasno ispoljio negativan trend radničke participacije, mada su i dalje tu-i-tamo neočekivano izbijale pobune u kojima su se radnici, u borbi za ostvarivanje svojih prava, ponovo aktivirali kroz samoupravne organe i evocirali osnovne principe pravičnosti na kojima je, normativno, bio sazdan postojeći sistem. Jedan takav slučaj je zabeležila Elen Komiso (Comisso, 1981) u zagrebačkoj fabrici „Zvir“, u kojoj su radnici 1974. godine ustali zbog neisplaćene zarade za prekovremeni rad i problematičnog predloga raspodele dobiti. Pitanja retroaktivne naplate 24 radne subote iz 1973. i toga da li i novozaposleni imaju pravo na deo profita ostvarenog u prethodnoj godini pokrenula su raspravu u kojoj su se radnici borili za ulog koji je zapravo bio mnogo veći od očiglednog, materijalnog. Slučaj pobune u „Zviru“ posebno je interesantan pošto su manuelni radnici, koji su protiv sebe imali rukovodstvo, ostale zaposlene ali i predstavnike sindikata, intenzivirali svoje učešće u samoupravnim telima i kolektivno istupili stajući u odbranu za njih temeljnih ideoloških vrednosti, čiju su okosnicu činile prava direktnih proizvođača i raspodela

na osnovu rada (nasuprot argumentaciji koju je tada izneo menadžment da su važniji rezultati rada i učinak koji preduzeće realizuje na tržištu). Princip raspodele prema radu osporen je i u slučaju podele bonusa radnicima čiji je angažman započeo u 1974. (od kojih većinu nisu činili radnici u proizvodnji) a na temelju profita ostvarenog u prethodnoj godini, između ostalog i radom subotama.

Komiso smatra da je debata o pravednoj raspodeli pokazala da je ideologija, iako tu da podrži kolektivne interese, zapravo uzrok sukoba s upravom fabrike. Radnici su, ispostavilo se, spremni da se angažuju u odbranu načela pravednosti i svoje časti, izgrađene na ideološkoj premisi o nosećoj društvenoj, političkoj i ekonomskoj ulozi proizvođača. „Ključna stvar je“, zaključuje autorka, „da i prilika da se učestvuje u odlučivanju i sposobnost da se razumeju donesene odluke nisu prosto objektivni kapaciteti prisutni ili nedostajući u procesu odlučivanja. Naprotiv, oni su subjektivna funkcija interesovanja koje dato pitanje pobuđuje. Radnička angažovanost i participacija oko pitanja distribucije teži da bude visoka ne zbog 'sitnoburžoaskog materijalizma' ili 'ograničenosti', već zato što ta pitanja najverovatnije čine teren na kom dolazi do ugrožavanja tradicionalnog radničkog načela 'jednaka plata za jednak rad'. Nije reč o tome da su pojedina pitanja suštinski 'jednostavnija' od drugih, tako da ih čak i 'neobrazovani' radnici razumeju, nego o tome da su pojedina pitanja pogodnija za simplifikaciju u konfliktima ideoloških vrednosti koje izazivaju“ (Comisso, 1981: 16). Sistem, u osnovi protivrečan, obezbeđivao je legitimitet za argumente obe strane u sukobu, i radnici su nakon napornih i često glasnih nadmudrivanja na sednicama skupštine i radničkih saveta bili prinuđeni da odustanu od zahteva i povuku se pred zakonom i tržišnim rezonom. Ono što je došlo do izražaja u „Zviru“, jeste osećaj za pravdu radnika koji je normativno uporište pronašao u ideološkom repertoaru neposrednog demokratskog socijalizma, u njegovim najopštijim načelima, ali koji je aktiviran onda kada je prepoznata neposredna pretnja, dok pitanja poput donošenja finansijskog plana, koja su s veće udaljenosti određivala položaj radnih subjekata, nisu uspevala da proizvedu isti efekat.⁷⁴

U istraživanju za koje je Mladen Lazić prikupljao podatke u Srbiji i Hrvatskoj 1979. postavljen je nešto ambiciozniji zadatak, budući da je uz pitanje samoupravnog odlučivanja ispitivana i klasna svest radništva. Teorijska postavka počivala je na premisi da se jugoslovenski samoupravni

74 Izučavajući rad mesnih zajednica, Igor Duda ih navodi kao primer dobre prakse upravljanja koja je politički obrazovala svoje članove. Duda takođe primećuje da je važan element te prakse predstavljao „cijeli arsenal pravnih, ekonomskih, društvenih i povijesnih argumenata te jezik samoupravljanja“, koji se po potrebi prilagođavao i konkretizovao u susretu s problemima daleko bližim životu i životu u zajednici (Duda, 2023: 241).

socijalizam izrodio u novi, sasvim osoben tip klasnog poretka, što je i prvo izlaganje i naučno obrazloženje date teze u jednom akademskom tekstu.⁷⁵ U konstelaciji snaga kojom je klasi neposrednih proizvođača oduzeta moć kontrole nad ciljevima i uslovima društvene proizvodnje, te uskraćeno pravo određivanja (društvenih) upotrebnih vrednosti (plana) (Lazić, 2021: 23), klasna svest radništva stavljena je u procep između nominalnog i ceremonijalnog posvećivanja, s jedne strane, i faktičkog razvlašćivanja, s druge. Odgovori ispitanika (njih 892)⁷⁶ svedoče upravo o kolektivno internalizovanoj konfuziji, koju je autor bio sklon da sagleda kroz izloženost radnika oprečnim uticajima građanskih vrednosti (nekoliko godina ranije ispoljenih u vidu nacionalističkih težnji) i realno-socijalističke ideologije, koji su anestetizirali udarce egzistencijalnog položaja i tupili klasne identifikacijske mehanizme. „U samom procesu formiranja dominiraju konfuzija i vrludanje, napredovanje i propadanje, prosvetljivanje i iluzija“, primećuje Lazić (Ibid., 102).

O skromnim, ali svakako ne i nepostojećim, kritičkim kapacitetima svedoče podaci da 20% radnika vidi postojeći sistem društvenih odnosa kao sistem klasne dominacije, da radnici ne upravljaju društvom misli tek 12,9% ispitanika, 71,5% njih vidi rukovodioce kao političke suparnike, gotovo trećina podvodi interese politokratije pod borbu za sopstvene interese, trećina na isti, „kontraklasni“ način vidi i tehnokratiju. Za nedovoljnu posvećenost socijalističkoj izgradnji (pitanje se ticalo slojeva koji manje teže socijalizmu) radnici u najvećem broju optužuju one s kojima imaju neposredan kontakt – stručnjake (6,2%) i privredne rukovodice (11,7%), dok je to slučaj s političarima u 7,7%, što govori u prilog tome da je kritika u velikoj meri miopijska budući da antisistemske težnje i prakse prepoznaje na delu, ali ne i na udaljenijem, apstraktnijem nivou njihovog ispoljavanja. Kod pitanja šta je to društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, do izražaja je došla polarizacija radnika na one koji su zastupali „pravo“ stanovište i onih koji su alodoksično prigrlili tehnokratski (grupno-svojinski), odnosno politokratski princip: da sredstva za proizvodnju pripadaju svim članovima društva odgovorilo je 49,6%, da svi zaposleni u jednom preduzeću imaju pravo na njih – 32,7%, privredni rukovodioci kao najodgovorniji – 3,3%, političari kao predstavnici društva – 3,7%, dok 9,8% radnika ne zna šta to znači. Tri četvrtine ispitanika tvrdi da druge

75 Takvim pristupom se, bez mnogo 'uvijanja', išlo protiv zvanične ideološke predstave „beskonfliktna i besklasna priroda socijalističkog sistema, koja je neretko dobijala potvrdu upravo u empirijskim sociološkim studijama“ (Pešić, 2012: 285–286).

76 U uzorku su se uz industrijske radnike našli i radnici iz oblasti saobraćaja, trgovine i ugostiteljstva, isključivo oni koji obavljaju izvršne, dakle ne nadzorne, tj. upravljačke funkcije. Članstvo u radničkim savetima, upravnim odborima, delegacijama i kontrolnim telima (28,3% radnika iz uzorka) nije tretirano kao upravljačka uloga.

grupe, a ne radnici, upravljaju preduzećem, to jest da imaju odlučujući uticaj na donošenje najvažnijih odluka, a gotovo 90% kaže da druge grupe određuju ukupnu raspodelu u društvu. Na podatak da 83,1% radnika smatra da politički i privredni rukovodioci vode računa o sopstvenim interesima kada donose odluke u opštem interesu Lazić nudi neobično tumačenje da dati odgovor umesto da upućuje na sazrevanje klasne svesti možda signalizira da se ideologija podvukla kroz prihvatanje razoružavajuće predstave o sveopštoj društvenoj dezintegraciji (Ibid., 103).

Posebno je zanimljiva kategorizacija radnika koju Lazić izvodi na osnovu njihovih odgovora na pitanje o tome za šta bi izdvojili manje sredstava nego što se u datom trenutku namenjuje, što je imalo naročitu težinu u svetlu autorovog naginjućeg stava spram epifanijskog (čitaj: klasnoosvešćujućeg) potencijala dubokih ekonomskih i društvenih kriza, čiji su efekti bili prisutni i u trenutku istraživanja. Prva je kategorija nekritičkih lojalista (ništa ne bi menjali) – 16,3%, druga konzervativnih kritičara (srezali bi sredstva za zabavu, nauku, obrazovanje i plate stručnjake u privredi) – 63,1%, treća kritičara „na liniji“ (na meti su im investicije i plate administracije) – 51,3%, i četvrta kategorija radikalnijih kritičara (uskralili bi sredstva upravnim i represivnim delovima državnog aparata) – 28,7% (Ibid., 118). Radikalnih je bilo nešto manje od trećine, podatak koji će biti praćen komentarom da je grupa „iznenađujuće“ velika.

Kod pitanja koja su se ticala načina poboljšanja položaja radništva, ukoliko se objedine implicitno-kritički i kritički stavovi, dobilo se 27,3% radnika koji su se opredelili za odgovore kojima se traži smanjenje raspona u primanjima, uvođenje istinskog samoupravljanja, kontrola nad radom rukovodilaca i sl. (odgovori koji su išli u pravcu sistemskog preobražaja). Procena sopstvenih upravljačkih kapaciteta pokazala se na pitanju da li radnici vide sebe kao upravljače u proizvodnoj sferi ili su im potrebni profesionalni rukovodioci, s čime se saglasila polovina ispitanih, a čak 80,6% veruje da bi radnici bili sposobni da upravljaju celim društvom. Kada su radnici upitani ko treba da odlučuje o zapošljavanju i kadrovskoj politici, 46,6% njih se odlučilo za radnike, što je opravdano unelo sumnju u ranije iskazano upravljačko samopouzdanje budući da pomenuto ne zahteva nikakve posebne kvalifikacije. Čak 77,9% radnika složilo se da unapređivanje samoupravljanja na svim nivoima predstavlja poželjan pravac razvoja jugoslovenskog društva.

Ovu naznaku težnji radništva da ostvari sopstvenu reapproprijaciju preko ideje totalnog samoupravljanja Lazić koristi kako bi podsetio da postojeće strukture i procedure nisu paravan koji prikriva nesamoupravni karakter poretka, već teren dijalektičke igre između „Projekta“, nad čijom doziranom kreacijom i interpretacijom monopol ostvaruje vladajuća kla-

sa, i „Postojećeg“, koje u momentima krize oslobađa svoju pripitomljenu subverzivnost i manifestuje spremnost da praktično ovlada projektom (Ibid., 157). Življeno samoupravljanje (a ne neki kompendijum tog tipa uređenja) diktira i usmerenost ka državi samoupravljačkih saveta (stav je podržalo 74,2% ispitanika) umesto ka državi sa upravom političara, ili stručnjaka, odnosno ka ukidanju države kao protivne opštim interesima, pri čemu 3/4 radnika smatra i da samoupravna vlast može biti efikasna koliko i profesionalni državni aparat. Lazić primećuje da dobar deo radnika uprkos veri u upravljačke kapacitete saveta priznaje dvojstvo vlasti (i država i saveti), te da „politika“ još nije postala konkretni medij delatnosti radništva“ (Ibid.,182). Istraživanje je još pokazalo da bitnih razlika između članova i nečlanova radničkih saveta nema, ali nečlanovi ipak pokazuju nešto razvijeniju klasnu svest (po pitanju viđenja političkog drugog, interklasne solidarnosti i stvarne upravljačke moći u preduzeću).

Deo studije posvećen stvarnom uticaju na odlučivanje u preduzeću suvislo okreće pažnju ka pitanju informisanosti o različitim aspektima poslovanja OOUR-a izabranog za analizu i ovlašćenjima radnika (tačnije radnica) u upravljanju. Utvrđeno je da su radnici izrazito neobavešteni – recimo samo 16,3% njih je znalo da je godišnji plan poslovanja već usvojen, dok je tek 1/4 bila upoznata s najavljenom politikom zapošljavanja i svesna posledica njenog sprovođenja. Ispitivanje subjektivne ocene procesa odlučivanja dalo je pak drugačiju sliku, pošto se ispostavilo da je grupa klasno svesnih radnica – priznaju formalno postojanje samoupravljanja, ali negiraju da je ono zaživelo u stvarnosti, 40% njih kaže da ima mali ili nikakav uticaj u donošenju odluka, 1/4 smatra da se odluke donose u interesu tehnokratije – bila najbrojnija.

Ispitivanjem klasne svesti radništva, Lazić je utvrdio da među njima postoji „ne baš beznačajna“ grupa koja je potencijalno klasno svesna (1/4–1/3 ispitanika), na suprotnom kraju je druga, daleko manja grupa s heteronomnim shvatanjima, dok se između nalazi velika većina čija su stanovišta nekonzistentna i obeležena konfuzijom. Klasna nedoraslost objašnjava se podvlačenjem dominantne ideologije pod stavove ispitanika, odnosno ograničenjima koja postavlja neposredna, „empirijska“ svest, bivajući nesposobna da se uzdigne do izgrađenije, epistemološki superiornije forme i panoramske perspektive. U zaključku studije, njeno buduće formiranje nije odbačeno, ali je uslovljeno nastankom šireg klasnog pokreta. Niti jedno niti drugo, međutim, ne mora da predstavlja hendikep za mišljenje ili klasno delanje. Kao što je istraživanje Elen Komiso pokazalo, proklamovana ideologija može imati ulogu instrumenta koji učvršćuje moralno jezgro nezadovoljstva, uzdižući ga do nivoa programskih i obuhvatnijih zahteva. Tu mogućnost dopušta i Lazić, na primer, kada u klasno svesnim stavovima članova radničkih saveta prepoznaje potencijalno blagotvorno dejstvo

ideologizovane misli. Protivrečnosti su, kako je ustanovljeno u istraživanju, nesumnjivo prisutne u stavovima, ali i kritika je neretko, i neočekivano, radikalna – podsetimo da radnici u velikoj većini za sebe smatraju da su dovoljno sposobni da preuzmu vladajuću društvenu ulogu. Ova samouverenost biće u tumačenju diskreditovana činjenicom da nije propraćena delanjem (Lazić, 2021: 138).

Strukturne prepreke klasnom delanju radništva mogle su se prepoznati u fragmentaciji radništva (difrakciju su proizvodile kvalifikacije, teritorijalna, granska i pripadnost preduzeću, na kraju i OOUR-u koji je, videli smo u istraživanju Adama i Rusa, postao mala „borbena jedinica“), te u odveć kooperativnim (ka gore) i disfunkcionalnim radničkim savetima koji nisu uspevali da budu organizaciona baza artikulacije nezadovoljstva i političke vizije. Dublji uzroci ležali su u samoj konstituciji socijalističkog sistema i činjenici da je kolektivnovlasnička klasa „svoj neprikosnoveni monopol održavala striktno u političkoj sferi, onemogućavajući oblikovanje, zastupanje i, naročito, organizovanje alternativnih grupnih interesa“ (Lazić, 1996: 274). Lazićevo istraživanje otkrilo je da je, kada je reč o subjektivnim faktorima delatnog potencijala,⁷⁷ polovina radnika sebe identifikovala kao upravljače, velika većina je kao političkog drugog videla rukovodioce, najpre privredne, a potom i političke, za koje se verovalo da zastupaju sopstvene a ne opšte interese, dok su ispoljene slabe tačke – vrednosna nekonzistencija i hronična nespremnost da se kolektivno dela, odnosno generalna pasivizacija radništva. Radnički saveti (kao organi koji bi mogli da budu činilac ukрупnjavanja kritike i objedinjavanja interesa), simbolička prevlast radništva (iako je vlast nad legitimnom definicijom stvarnosti bila otuđena), te radna i životna situacija, nisu bili dovoljni da proizvedu intraklasnu integraciju, unutrašnje organizovanje i klasno delanje.

Nedelanje je važno sagledati u kontekstu celokupnog razvoja samoupravnog eksperimenta, čestih reformi, ekonomske nestabilnosti, tinjajućih sukoba koji su cepali kolektivnovlasničku klasu i dalje rasparčavali radništvo. Godine samoupravne prakse donele su nagomilavanje loših iskustava. Na to je ukazala i Elen Komiso: „[d]ok činjenica da radnici kao grupa ne sudeluju aktivno u mnogim najvažnijim odlukama koje donose samoupravna tela ne implicira nužno da samoupravljanje ne funkcioniše u interesu 'neposrednih proizvođača', činjenica da kada se uključe često ne uspevaju da ostvare svoje interese, predstavlja zlokoban nagoveštaj za sistem.“ (Comisso, 1981: 21) Uprkos svemu, radnici su, kao što se vidi iz Lazićevog istraživanja, sačuvali nešto dostojanstva i veru u vlastite upravljačke kapacitete. Ako je negativno iskustvo uticalo na to da oni svoju borbu oslobode

77 O individualno-psihološkim činiocima, odnosno subjektivnim elementima delatnog potencijala više u: Stanojević i Vukelić (2014) i Lazić i Poleti (2014).

od političkih pretenzija i zahteve zadrže u okvirima vlastitih preduzeća, ponekad tek držeći stranu zaraćenim rukovodiocima, postavlja se pitanje da li je tako bilo i na početku. Ili se do toga došlo vremenom? Odgovor ćemo potražiti u 1950-im kada se sistem uspostavljao i uspešno skrivao znake buduće degeneracije.

Prvi kongres radničkih saveta Jugoslavije

Dvadeset godina jugoslovenskog posleratnog razvoja obeležio je preobražaj od zaostalog agrarnog u industrijsko društvo sa srednjim nivoom dohotka. Period 1958–1968. Darko Suvin naziva zlatnim dobom jugoslovenskog samoupravljanja (Suvin, 2014: 244). Preduzeća su kao kolektivi, dakle radnici zajedno s profesionalnim menadžmentom, postala jedinstveni privredni ali i politički subjekti, stvarajući čvršću vezu između radnika i profesionalnog menadžmenta unutar pojedinačnog preduzeća, ali i između radnika zaposlenih u različitim preduzećima, privrednim granama i republikama. U takvom kontekstu bilo je teško izgraditi kolektivne mehanizme organizovanja i kontrole radništva nad tekućim društvenim procesima, kao i povezati partikularne interese preduzeća s opštim društvenim interesom. U sklopu decentralizacije i demokratizacije samoupravljanja, preduzimani su različiti koraci koji su ipak podizali svest radništva kao novih upravljača, obezbeđujući im solidniju organizacionu podlogu – do većeg uključivanja došlo je zahvaljujući formiranju komisija radničkih saveta 1955–1956, pokretanju pogonskih radničkih saveta i njihovih komisija 1956–1958. i ekonomskih jedinica 1959. godine.

Kongres radničkih saveta Jugoslavije, koji je održan u Domu sindikata u Beogradu 25–27. juna 1957. okupio je 1.745 delegata, od kojih je njih 432 imalo priliku da se obrati učesnicima.⁷⁸ Kongres se uključio u raspravu pokrenutu na Trećem plenumu Saveza sindikata Jugoslavije i indirektno pružio podršku partijskom krilu naklonjenom tržišnim reformama, nagovestivši prenos investicione politike na sama preduzeća, ali su na njemu do izražaja došla i očekivanja od daljeg razvoja samoupravljanja koja su nadilazila viziju i kapacitete reformatora (Unkovski-Korica, 2016: 226).⁷⁹ Rezolucija nastala u zaključku kongresa je davala dovoljno prosto-

78 Unkovski-Korica navodi podatke u prilog stavu da je većina delegata podržavala politiku SKJ – polovina ih je učestvovala u NOB-u, više od pola ih je predsedavalo ili bilo u članstvu upravnih odbora radničkih saveta, isto toliko ih je bilo u sindikatu, KV i VKV radnici su činili 57% učesnika, a zaposleni u administraciji 39%, dok je oko 40% njih dolazilo iz preduzeća s preko 500 zaposlenih (2016: 158–159).

79 Iako je kongres predstavljen kao događaj organizovan na inicijativu sindikata, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije bio je njegova pokroviteljska instanca.

ra za kompromis između zagovornika veće autonomije preduzeća, s jedne strane, i državne kontrole, s druge (Unkovski-Korica, 2016: 158). Bio je to, u izvesnom smislu, prelomni momenat, budući da je prvi pokušaj da se na federalnom nivou obezbedi jedinstvena politička platforma za direktne proizvođače rezultirao „glasnim zahtevima za dalje odstranjivanje državne regulacije, niže poreze i veću autonomiju pojedinačnih preduzeća u investicionom odlučivanju“ (Musić, 2011: 178).

Retrospektivno sagledavanje kongresa u svetlu sukoba birokratskog centripetalnog i tehnoškotskog centrifugalnog principa, premda posve razumljivo, imalo je za posledicu podvođenje kritike pod instrumentalizovano navijanje za jednu ili drugu stranu, te njenu vulgarizaciju. Opšti okvir kongresa, međutim, nadilazio je pomenutu polarizaciju, a u njegovoj rezoluciji moglo se pročitati da je „[e]konomske uspon ostvaren u toku proteklih sedam godina izraz sposobnosti, stvaralaštva i energije radničke klase i radničkih organa upravljanja, koji su uspešno upravljali preduzećima i jačali proizvodne snage zemlje, ostvarivali nov privredni sistem i s uspehom doprinosili izgradnji i realizaciji smernica opšte privredne politike“⁸⁰, kao i da „direktno učešće radničke klase u vlasti treba da se ostvaruje i van preduzeća“, zbog čega kongres smatra „da je veća proizvođača nužno i dalje jačati i razvijati, kao demokratsku formu realizovanja vodeće uloge radničke klase u društvenom razvitku, neposrednog učešća proizvođača u raspodeli dohotka i raspolaganju viškom rada, u određivanju ciljeva ekonomske politike, kao i rešavanju svih socijalno-ekonomskih uslova i potreba trudbenika“⁸¹. Pohvale i ohrabrenje došlo je i od Mijalka Todorovića, tada člana Saveznog izvršnog veća, koji je obraćajući se učesnicima diskusije o ekonomskom okviru samoupravljanja uputio sledeće reči: „[p]o zrelosti analiza i zaključaka, po realizmu predloga koji su dati u ovoj Komisiji, po konstruktivnosti u tonu i metodi, iz samog toka ovog Kongresa, može se, osim toga, zaključiti do kog stepena su sazreli naši radnički saveti kao organi upravljanja čitavom proizvodnjom i raspodelom u našoj zemlji.“⁸² I dalje zapazio da organi van privrede, pa ni sama socijalistička država, ne mogu nikada tako efikasno, tako predano i tako brižljivo da se brinu za proizvodnju u svim pojedinostima, kao što to može radni kolektiv, radnik kome egzistencija zavisi od razvitka preduzeća u kome radi.

Govoreći o misiji radničkih saveta, Dragi Stamenković, u funkciji predsednika Republičkog veća Saveza sindikata Jugoslavije za Srbiju, poručuje da „radnički saveti moraju biti u svakom momentu izraz demokratskih te-

80 Kongres, 1957: 662.

81 Ibid., 665.

82 Ibid., 116.

žnji i želja radničke klase. Kroz njih se mora manifestovati sve ono što osećaju radnici, oni treba da posluže za razvijanje inicijative radničke klase i na ekonomskom i na društvenom planu. Otuda je od velike važnosti kako se postavljaju radnički saveti, kakva je – da se tako izrazim – klima i atmosfera za razvijanje demokratskih odnosa u preduzeću.⁸³ Slično Todorović: „Inače, oprostite mi za izraz, morali bismo radnika – dakle oslobođenu radničku klasu – u socijalizmu u izvesnom smislu da oglasimo za nedovoljno punoletnu.“⁸⁴ A šta su sami delegati podržavali, kritikovali i zahtevali? Pozitivne strane uvođenja samoupravne organizacije sumira sledeća izjava:

Za razliku od vremena administrativnog upravljanja nastaje vreme angažovanja svih članova radnog kolektiva, a u preduzećima se razvija princip kolektivne zainteresovanosti i odgovornosti za rad i uspeh preduzeća, odnosno projektantske organizacije. Svaki član dobija pravo da učestvuje u unutaršnjem odnosu pa i u vanjskom uspehu preduzeća. Svaki pojedinac postaje svestan neposredne veze između njegovog ličnog zalaganja za uspeh kolektiva i vlastitog prosperiteta.⁸⁵

(Arhitekt, predsednik radničkog saveta Projektantskog preduzeća „Projekt“, Sarajevo)

Da je došlo i do konkretnih promena u samoupravnoj praksi i da u radničkim savetima radnici više ne fungiraju kao pasivni posmatrači, govori i sledeća izjava:

Rad organa samoupravljanja u poljoprivredi u početku je bio prilično slab. Članovi radničkih saveta ili su klimanjem glave potvrđivali nešto, ili pak ćutanjem odobravali, ili se, možda čak i nisu slagali. Prošlo je vreme kada se na sednicama radničkih saveta diskutovalo o predlozima agronoma da li treba porušiti neki plot ili ne, da li bi trebalo zasejati ovu ili onu kulturu. Sada, posle par godina, kada su se ljudi zbilja naučili da upravljaju svojim preduzećima, mi vidimo ogromnu razliku.⁸⁶

(Agronom, član radničkog saveta Ergele „Ljubičevo“, Požarevac)

Jedan od problema koji je izdvojen ticao se čistih reorganizacija, ali je naročito značajno što je ukazano na činjenicu da su transformacije bile nametane odozgo, umesto da se radničkim savetima prepusti inicijativa i omogući više kontrole nad procesom.

83 Ibid., 395.

84 Ibid., 119.

85 Ibid., 111.

86 Ibid., 123.

Reorganizacije, kojih je, od prelaska na radničko samoupravljanje u jugoslovenskim železnicama bilo valjda tri, prilično su uzdrmale poverenje ljudi, odnosno stvorile su nestabilno stanje u mislima ljudi. Predlaže se čas jedna čas druga reorganizacija. Naš je utisak da se išlo prilično brzo u sve reorganizacije. Ima vrlo malo slučajeva da su radnički saveti diskutovali o reorganizaciji koja je predložena. Ne. Reorganizacija je išla od Generalne direkcije do uprave preduzeća – železničkog transportnog preduzeća, dok su neposredni proizvođači i njihovi organi samouprave bili prosto isključeni iz diskusije o tim reorganizacijama.⁸⁷

(Saobraćajni tehničar, član radničkog saveta Železničkog transportnog preduzeća Novi Sad, Železnička stanica Zrenjanin i član UO Generalne direkcije Jugoslovenskih železnica, Beograd)

Traži se i produblivanje samoupravljanja, pri čemu se kao važan korak na tom putu ističu ograničavanje arbitrarnosti prisutne u radu rukovodilaca i davanje ovlašćenja radničkim savetima da imenuju i smenjuju direktore. Iskazana je ne samo direktna kritika autoritarnog načina upravljanja, već i namera da se simbolička prevlast radništva materijalizuje i dobije konkretnu potvrdu:

[P]redlažem da se u nadležnost radničkih saveta prenese pitanje postavljanja i razrešavanja direktora preduzeća. Ovo smatram potrebnim zbog toga što ima slučajeva da se neki direktori preduzeća odnose pasivno prema odlukama radničkih saveta, iako su te odluke ispravne i opravdane. Ako bi se nadležnost u pogledu postavljanja i rešavanja direktora prenela na radničke savete, to bi doprinelo da se onemogućí samovolja direktora preduzeća.⁸⁸

(Zidar, predsednik radničkog saveta Građevinskog preduzeća „Šar“, Prizren)

Na sličan način se podupire konsultovanje radnika prilikom otpuštanja zaposlenih tamo gde se ono primenjuje i istovremeno podstiče njegovo uvođenje tamo gde ga još nema. Obrazloženje ide u pravcu veće zaštite prava radnika, ali i njihove proizvodne i društvene odgovornosti:

[K]od prestanka radnog odnosa uvedena je praksa u privrednim organizacijama Tuzlanskog sreza da se o svakom radniku prodiskutuje u kolektivu i da kolektiv odluči o svakom konkretnom raskidanju radnog odnosa sa radnikom, odnosno službenikom. Na taj način kod otpuštanja sa posla dolazi do izražaja

87 Ibid., 85.

88 Ibid., 201.

stvarna volja kolektiva, i njegova ocjena po svakom konkretnom slučaju. Ovakva praksa pokazala je pozitivne rezultate u načinu otpuštanja, odnosno prekidanja radnog odnosa s radnikom ili službenikom privredne organizacije, a ujedno stabilizuje radnu snagu i povećava odgovornost svakog člana kolektiva pred kolektivom i zajednicom u cjelini.⁸⁹

(Rudar, predsednik radničkog saveta Rudnika lignita „Kreka“, Tuzla)

Komisija za primanje i otpuštanje radnika u priličnoj mjeri radi samo formalno u radničkim organima samoupravljanja. Radnike primaju tehnički rukovodioci, sekretari preduzeća itd., i oni samoinicijativno mogu otpuštati radnike, a komisija najčešće dolazi do izražaja samo ako treba popravljati neki propust. To je nepravilno. Evo slučaja koji se desio kod nas. Jednom prilikom je primljeno više od 50 ljudi a da se nije ispitala stvarna potreba za njima. Kada je poslije 15 dana trebalo te ljude otpuštati, onda je to stavljeno u zadatak sindikalnoj podružnici i radničkom savjetu. Možemo zamisliti kakav ugled stiže radničko samoupravljanje kada mora da ispravlja tuđe greške.⁹⁰

(Stolar, predsednik upravnog odbora Poduzeća za impregnaciju drva, Karlovac)

[I]mamo i takvih preduzeća u kojima pak direktori osporavaju radničkim savetima pravo da primaju i otpuštaju radnika, pozivajući se na pravne propise i tumačenjem da se radnički saveti mešaju u kompetenciju direktora. Ovakvi odnosi i shvatanje direktora danas su u manjem broju preduzeća, ali praksa je pokazala da baš u onim preduzećima gde se isključuje pravo radničkih saveta u prijemu i otpuštanju radnika dolazi do niza slabosti. Kao primer navešću jedno naše preduzeće u kojem je rukovodilac primao radnike iz susednog sreza, tj. iz svog rodnog mesta, i pored toga što je u Subotici bilo takvih radnika koji nisu imali posla.⁹¹

(Elektrotehničar, član radničkog saveta „Elektrane“, Subotica)

Veća participacija se zahteva i u telima poput upravnih odbora, a pravda se neupućenošću članova koji su dovedeni sa strane. U ustanove sa samostalnim finansiranjem, kada je uvedeno samoupravljanje 1953, propisano je da dve trećine članova postavlja narodni odbor opštine ili sreza, a jednu trećinu radni kolektiv ustanove. Radnici su, međutim, prepoznali negativne strane ovakvog mešanja u rad preduzeća:

89 Ibid., 387.

90 Ibid., 393.

91 Ibid., 443.

Ovakav sastav upravnih odbora nije pokazao najbolje rezultate. Oni nemaju stalan uvid u probleme ustanove zbog toga što su članovi u upravnim odborima većinom službenici drugih ustanova. Ovakvo stanje ometa rad ustanova, a naročito takvih kao što su šumska gazdinstva i sl. Stoga mislim da je potrebno šire učestvovanje radnog kolektiva ustanove u upravnim organima, jer bi se time problemi svake ustanove na vreme uočavali i mogle bi se na vreme preduzimati potrebne mere za njihovo rešavanje.⁹²

(Sekretar Šumskog stopanstva „Sandanski“, Brod, srez Ohrid)

Ima i zahteva koji idu u pravcu radikalizovane demokratije i neutralizovanja razlike u moći koja potiče od nejednakih kvalifikacija:

Mislim da sastav organa upravljanja u trgovini nije zadovoljavajući, jer u njima ima priličan broj poslovođa-računopolagača i komercijalista, što im daje mogućnost da dobiju dominantan položaj i u organima upravljanja. Mišljenja sam da ovih članova ne bi smelo da bude više od polovine. Ovo, kao i drugi momenti, govori o potrebi promene njihove organizacione strukture, i to u pravcu jačanja uloge radničkog saveta i većeg uticaja kolektiva na njegov rad. Smatram da upravni odbor, kao organ sa direktnim nadležnostima, ne bi trebalo da postoji.⁹³

(Službenik, predsednik radničkog saveta
Trgovinskog preduzeća „Crvena zvezda“, Beograd)

U sličnom tonu je i zahtev da se radni kolektivi pitaju o novim zakonima i uredbama: „Kod nas postoji mišljenje“, kaže tehničar i predsednik radničkog saveta Železarne Jesenice, „da bi Savezno veće proizvođača moralo preko svojih članova koji se nalaze u kolektivima, pre glasanja o nekom zakonu, dati zakon na diskusiju neposrednim proizvođačima“.⁹⁴ Ekonomske analize i izveštaji, mnogo više nego pravna regulativa, ukazali su na potrebu dodatnog obrazovanja i stručnog usavršavanja radnika, budući da se moglo čuti da je materijal za sednice često bio nesređen, ali i nerazumljiv radnicima u neposrednoj proizvodnji. Osim što se traži više večernjih škola, seminara i kurseva, u vidu se ima i politička socijalizacija kako bi radništvo bilo doraslo svojoj društvenoj ulozi. Nije dakle reč samo o obrazovanju već i obrazovanju za socijalizam, koje podrazumeva i kritiku svih loših, antisistemskih praksi s pozicije morala i etike:

92 Ibid., 208.

93 Ibid., 581.

94 Ibid., 83.

[I]sto tako podržavam predlog da se u školama obavezno uvede predmet o radničkom samoupravljanju, kako bi naša mlada socijalistička generacija već mogla u školi da se pripremi za poziv radničke klase, za upravljanje celokupnim ekonomskim, privrednim i političkim životom u zemlji.⁹⁵

(Komercijalist, član radničkog saveta Rudnika i separacije za azbest „Bogoslovac, Sveti Nikola“, Štip)

Ako hoćemo da dođemo do općeg povećanja produktivnosti, onda moramo našim radnicima, našim upravljačima, omogućiti da vide, da se uče, da ispituju i upoređuju rad u svom poduzeću sa radom u drugim poduzećima, a ne da partikularistički čuvamo svoje uspjehe kao da nismo u socijalističkoj Jugoslaviji, već u kapitalizmu. S druge strane, kroz neloyalnu konkurenciju mi nećemo moći da vaspitamo naše ljude u socijalističkom duhu. U odnosima koje zahtijeva socijalistička trgovina, socijalistički moral i socijalistička etika, mislim da bi staru praksu trebalo odbaciti. Radnički savjeti će u tom pravcu imati ubuduće dosta posla na uklanjanju baš tih negativnih pojava u odnosima između poduzeća.⁹⁶

(Obučarski radnik, član radničkog saveta i predsjednik upravnog odbora Istarske tvornice obuće, Pula)

Na važnost kritike za samoupravljanje, i prepreke da ona ostvari svoj puni potencijal, ukazuje sledeće obraćanje:

U praksi, izvesni rukovodioci preduzeća i odgovorni drugovi u radničkom savetu ne odnose se pravilno prema predlozima, sugestijama i primedbama radnika. Imamo i slučajeva da jedan deo radnika, s druge strane, ne zna da kritikuje, ne poznaje stanje preduzeća ili da polazi od svojih ličnih interesa, istupajući s demagoškim parolama. Odgovori na kritiku često nisu takvi da ovu stimuliraju, već je sputavaju i onemogućavaju na razne načine. Imamo i primera gušenja te kritike, što je obično posledica raznih birokratskih i samovoljnih postupaka nekih rukovodilaca preduzeća. Radnici vode računa kakvi im se odgovori daju i od toga često zavise i njihova docnija istupanja.⁹⁷

[...] nikakvi razlozi ne postoje za to da imamo ljigavce, beskičmenjake, licemere i ljude koji hoće da se ulagaju. Naprotiv, kod nas postoje svi uslovi da svako iznese svoje mišljenje, da kritikuje,

95 Ibid., 643.

96 Ibid., 636.

97 Ibid., 396.

a to ne sme da bude povod da se prema nekome ovako ili onako postupa.⁹⁸

(Predsednik Republičkog veća
Saveza sindikata Jugoslavije za Srbiju)

Pojedini učesnici se osvrću na pitanje radnih odnosa i konstatuju da ponekad, prilikom zapošljavanja ili disciplinskih sporova, dolazi do izražaja nejednak tretman radnika i službenika, s jedne strane, i rukovodećeg kadra, s druge. Pritužbe se tiču manjih preduzeća u kojima su radnički saveti slabiji, zbog čega se u slučaju radnika i službenika uočavaju i najmanji propusti i bivaju prepušteni volji direktora, dok se ljudima na višim pozicijama pristupa „sentimentalnije“, aktiviraju se razne komisije koje ispituju povredu radne discipline i često materijalno kažnjavanje zamenjuju opomenom. Takav manir se kritikuje kroz pozivanje na temeljna načela socijalizma:

[O]čito je da je jedan od važnih momenata odnos između radnika i rukovodioca, i obratno, što još nije u najboljem redu, tj. treba prilično pažnje posvetiti odgoju ljudi, autoritetu čovjeka, ravnopravnosti u onom smislu kako to zahtijevaju socijalistički odnosi u socijalističkoj državi i njenom razvoju. Kada radnik ili službenik stupa u radni odnos sa poduzećem, on postaje upravljач u širem smislu, a ne kao najamni radnik te su u tom momentu njegovi interesi usmjereni na prosperitet poduzeća i nije mu svejedno kakav će biti materijalni uspjeh toga poduzeća. Na tom polju vidi se da je, naročito poslije predaje privrednih poduzeća radnicima na upravljanje, porasla i njihova zainteresovanost kao i shvaćanje odgovornosti svakog pojedinca za poslovanje poduzeća.⁹⁹

(Mehaničar Tvornice dizalica „Vulkan“, Rijeka)

Dogma, u svom manje ili više vulgarizovanom izdanju, služi da se podupru vrlo konkretni zahtevi radnika i ojača argumentacija u radnim sporovima, bez obzira na to što je ozbiljno kompromitovana praksom koja se njome neprestano zaogrće između ostalog i kako bi prikrila stvarne razmere odstupanja od socijalističke norme. Teorijski i politički promovisana načela služe da se dâ legitimitet štrajkovima i zatraži „jednaka plata za jednak rad“ (prikazano u studiji Elen Komiso), da se za radnike zahteva ravnopravnost u poretku koji je „njihov“ (Kongres 1957), ili kao rezervoar iz kog se prihranjuju samospoznaja i samouverenost koje radnike podsećaju na to da se nalaze u ulozi nosilaca samoupravnog razvoja (Lazićevo

98 Ibid., 397.

99 Ibid., 421.

istraživanje).¹⁰⁰ Od kritike do politike, međutim, dug je put. Ni nezadovoljstvo indukovano ekonomskom krizom krajem sedamdesetih i opštom sistemskom nestabilnošću koja će se produbljivati s odmicanjem osamdesetih, nije proizvelo ozbiljnije političke pretenzije i kolektivnu, organizovanu akciju radništva. Samoupravljanje je vlast neposrednih proizvođača ostvarivalo kroz kontrolisano učešće u društveno-političkim telima i uglavnom ograničilo na okvire preduzeća, preduzeća šezdesetih pretvorilo u takmace na tržištu, nakon čega su se materijalni problemi radništva postavljali i rešavali unutar pojedinačnih radnih organizacija (Lazić, 2011: 88–89). Studija Gorana Musića (2021) odslikava koegzistenciju dva modela samoupravnog uređenja preduzeća – liberalnog, naklonjenog tržišnoj autonomiji i kolektivističkog, čvršće povezanog s federalnim vlastima – koja će se održavati i u poznom socijalizmu. Ovaj prvi, razvio je centralizovanu strukturu, u celosti podređenu poslovnom uspehu, zbog čega je autoritet menadžmenta naspram sebe imao posvećene i disciplinovane radnike, lišene istinske mogućnosti za prigovor i protest (uz otuđene radničke predstavnike, više lojalne upravi no kolegama iz pogona), dok je u drugom menadžment bio daleko slabiji, a samoupravna tela angažovanja u posredovanju radničkih žalbi i zahteva. Progresivna decentralizacija ipak će podstaći dalju dezintegraciju radništva, koja će donekle, i samo površinski, biti prevaziđena u formi partikularizma kada simboličko jedinstvo bude ostvareno zahvaljujući pronađenoj nacionalnoj identifikaciji (u Hrvatskoj počelo još krajem šezdesetih, u Srbiji osamdesetih). Sve pomenuto spada u red objektivnih uslovljavanja koja su proizvela oprastanje radništva od klasne politike.

Za razumevanje subjektivnih razloga demobilizacije, valjalo bi takođe uvažiti istorijsku dimenziju i pridati značaj negativnom kolektivnom iskustvu, akumuliranom u 45 godina „Projekta“ koji je u praksi samo izneveravao svoje poklonike. Ako je u 1950-im zvanična projektovana slika koja je uzdizala radnika kao nosioca političke vlasti u novom sistemu društvenih odnosa, pozitivno uticala na subjektivaciju tih istih radnika, trideset godina kasnije ideal suočen sa stvarnošću više nije mogao da da iste efekte. Prema Boltanskom, kada se ljudi nađu u kritičnim situacijama, oni uvek procenjuju vrednost stvari i ideala koji su ulog u datoj situaciji, doslovno ih podvrgavajući testu realnosti (*épreuve de réalité*). Ovo im „dopušta da priznaju da su njihovi ideali, suočeni sa jednim sada i ovde, manje ili više realistični. U svakom slučaju, oni su sposobni da preduzmu akcije u pravcu organizovanja materijalnosti date situacije na nov način

100 Suvin ipak ceo teorijski opus nakon 1965. ocenjuje kao „sustavno izbjegavanje kvalitativnog uzdizanja samoupravnih snaga do razine vlasti (iritantno garniranog neprestanim zazivanjem samoupravljanja)“ (Suvin, 2014: 301, kurziv u orig.).

(na primer, proizvođači dokaze koji nisu postojali ili nisu ranije bili primetni, ili izgrađujući nove materijalne instrumente kao podršku alternativnom 'svetu' koji žele da stvore)" (Lemieux, 2014: 159). Istraživanja o klasnoj svesti radništva posvedočila su o uspostavljanju kritičke distance u odnosu na samoupravnu praksu kod dela radnika, dok je u slučaju ostatka uočeno poricanje stvarnosti u ime nerealizovanog ideala. U Lazićevom istraživanju više od tri četvrtine radnika, i dalje, uprkos svemu, poželjan pravac razvoja jugoslovenskog društva poistovećuje sa unapređivanjem samoupravljanja na svim nivoima. Da li je reč o naivnosti, ili o snazi i zavodljivosti ideala – teško je suditi.

Umesto zaključka: jedna sociologija i jedna istorija

U uvodnim stranicama ove knjige pomenuto je i u nekoliko odabranih slika predstavljeno delo Didijea Eribona *Povratak u Rems*, u Francuskoj objavljeno 2009. godine. U ovom delu se Eribon suočava s pitanjem pred kojim je dugo uzmicao: zašto on, kao sociolog koji je život proveo u razotkrivanju mehanizama dominacije u društvu, nikada nije progovorio o klasnoj dominaciji i osećanju koje je sam vrlo dobro poznao – stidu zbog skromnog društvenog porekla? Priznaje da mu je lakše bilo pisati o seksualnom nego o klasnom sramu. Načinjući temu, Eribon u nonšalantnom zapažanju otkriva jedan od izvora problema: „Čini se kao da je proučavanje konstituiranja inferioriziranog subjekta i, usporedno, uspostavljanja kompleksnog odnosa između šutnje o sebi i 'priznanja' o sebi, danas vrednovano i vrednujuće pa se, kada je seksualnost posrijedi, u suvremenom političkom okviru čak snažno potiče. No, taj je isti proces, kada je posrijedi porijeklo koje korijene vuče iz nižih društvenih slojeva, izrazito težak i nema skoro nikakvu potporu u kategorijama javnog diskursa.“ (Eribon, 2019: 21–22) Eribonov lični utisak je i valjano sociološko objašnjenje, i ako sledeći ga pogledamo malo šire, preko granice diskurzivnog definisanja kulturne legitimnosti, otkrivamo da ono što savremenom društvu naoko nedostaje jesu afektivne strukture koje bi podržale mogućnost trajnog materijalnog izbavljenja i progresivnu političku afirmaciju dominirane klase.

Političkoj zrelosti se danas mahom pristupa demagoški. Njome se obično maše pred izbore ili nakon njih, kada se procenjuju, precenjuju ili potcenjuju, izborne kompetencije glasača, kada se ti isti kude zbog nedoraslosti ili im se podilazi bez pravog poznavanja njihove životne i radne situacije, i kada se čak informacije dobijene istraživanjem javnog mnjenja ne koriste kako bi se, konačno, postavila pitanja o uzrocima i argumentima iza stavova. Kao i u istraživačkim radovima gde su najčešće prisutni u verziji izborne kompetencije ili interne političke efikasnosti, politički kapaciteti se u javnom govoru i političkoj praksi sve manje povezuju s klasom, kao što se zanemaruje ili jednostavno ne uviđa značaj statusne kompetencije kao komponente koja uslovljava razvoj kognitivne, odnosno tehničke političke sposobnosti. O istorijskoj snazi radnika, njihovoj ulozi kao potencijalnih upravljača nema ni govora. Ne samo da slabe materijalne i simboličke potpore političkom buđenju (buđenju a ne reakcionarnom zavlačenju) dominiranih koje su u prethodnim vekovima pratile politički aktivizam i sindikalnu borbu, već je i sam politički prostor uprkos deklarativnoj demokratizovanosti kontrahovan, na šta su dobro ukazali teoretičari postpolitičkog i depolitizacije kao upravljačke strategije. Projektna, programirana i kontrolisana participacija teško da može da popravi ili preokrene proces političke atrofije. Kako su nas podučili pokreti iz 2011, participacija ne znači participaciju u sistemu koji je neko drugi uspostavio, već učestvovanje u određivanju opšteg okvira, zadataka i pravila – cilj je demokratija, a ne integracija (Sitrin and Azzellini, 2014). Politika trgova, nadahnuta ransijerovskom ideologijom radikalne jednakosti ili postoperaističkom „materijalističkom teleologijom zajedničkog“ (Negri, 2003) kao potkom jedne ontološke transformacije sveta, međutim nije uspela da postigne dugotrajne socijalizacijske pa ni očekivane političke efekte. S druge strane, istorijsko iskustvo jugoslovenskog samoupravljanja i radničkih saveta nam je pokazalo da i benevolentna zvanična ideologija koja se pruža preko nekoliko decenija kolektivnog eksperimenta slabo vredi ako u stvarnosti nije podržana dobrom praksom, premda je i kakva-takva na momente uspevala da pomogne kritiku i konflikt, ali ne i da doprinese osvešćivanju radništva i natera ga u borbu protiv klasnog poretka.

Nauka, ako već nije aktivna ili pasivna saučesnica, smišlja kako da problematizuje i eventualno pomogne. Osvrćući se na aktuelnu zebnju radničke klase da će joj imigranti preoteti poslove i oterati je u još veću bedu, Žižek konstatuje da je zamišljano jedinstvo ove klase „nužno i neprekidno potkopano kontrasilom koja je imanentna tekućem procesu klase borbe“ (Žižek, 2019: 179). Pogrešna bi strategija bila, dodaje on, desničarskom populizmu suprotstavljati njegov levičarski parnjak. Ovaj potonji oblik populizma „sluša stvarne brige običnih ljudi umesto da pokušava

da im nametne neku visoku teorijsku viziju njihovog istorijskog zadatka. Strahovi, nade i problemi, iskustva 'stvarnih ljudi' u njihovim 'stvarnim životima', uvek im se čine kao trenuci određene ideološke vizije, tj. kao što je Altiser dobro uvideo, ideologija nije konceptualni okvir spolja nametnut bogatstvu stvarnosti, već sâmo naše iskustvo stvarnosti. Da bi se izašlo iz ideologije, nije dovoljno osloboditi se iskrivljujućih ideoloških sočiva – potreban je težak teorijski rad“ (Ibid., 179–180). Pitamo se kakva bi to teorija bila? Ona koja je sposobna da osluškuje i razume život, uzimajući u obzir strukture dominacije koje se u njega utiskuju, empatična ali ne i nekritična, čiji egzoterizam ne bi bio dogmatski, a ezetorizam sve samo ne elitistički. Svako dalje zalaženje u detalje bilo bi nezahvalno. Zato ćemo se, namesto toga, podsetiti dvaju primera dobre naučne perspektive, i prakse, u kojima se ona svakako ne iscrpljuje.

Majkl Buravoj, britanski je sociolog kog su, počevši od 1967, istraživanja vodila po čitavom svetu – pa su njegovi boravci u Indiji, Zambiji, Sjedinjenim Američkim Državama, Mađarskoj i Rusiji zaslužni za nastanak nekoliko značajnih dela. No, on je ipak najveći deo svog radnog veka proveo u Americi, na Berkliju, čiji je zaposlenik od 1976. Najpoznatiji je po koncepciji javne sociologije, premda je pažnju privukao i svojim ne toliko nekonvencionalnim koliko retko praktikovanim istraživačkim pristupom. Buravoj je imao običaj da ulazi u prostore i u subjektivne svetove industrijskih radnika tako što bi na određeno vreme sam postajao radnik u nekom fabričkom pogonu pa to iskustvo koristio da izbliza posmatra život u proizvodnji, ponekad i van njega. Tako je u rudnicima bakra u Zambiji izučavao uticaj postkolonijalne tranzicije na politiku zapošljavanja i odnose na radu (terenski rad je prepustio drugima), u Čikagu se zaposlio u multinacionalnoj korporaciji koja se bavila izradom poljoprivredne i građevinske opreme, a u Mađarskoj je u fabrici automobila i čeličani ispitivao organizaciju proizvodnje pod državnim socijalizmom, dok je u sovjetskim pogonima za proizvodnju guma i nameštaja pratio poslednje trzaje socijalističkog sistema i povratak društva u ralje kapitalizma. Prisećajući se svojih istraživačkih poduhvata, on, pomalo samoprekorno, piše: „Moje stasavanje kao antropologa u Zambiji odvelo me je do proučavanja drugih tako što bih im se pridruživao u njihovim životima, to jest u njihovom prostoru i njihovom vremenu. To je značilo da sam postao nekvalifikovani fabrički radnik, koji je pomagao da se proizvedu (i nekad upropaste) mašine, mehanjači, čelik, i nameštaj – pri čemu je moja nekompetentnost bila sramotna i često opasna po mene i moje kolege radnike.“ (Burawoy, 2021: x-xi)

Dinamiku fabričkih mikrosvetova, Buravoj je interpretirao povezujući je s makrostrukturama, postavljajući je u kontekst razvojnog puta datog društva, postojećih produkcionih odnosa i klasne konstitucije. Ali,

moramo pomenuti da je zbog činjenice da su prve studije nastajale na temelju jednog ispitivanog slučaja često trpeo kritike. To ga je nateralo da u cilju ispitivanja proizvodne politike u različitim sistemskim konfiguracijama, pribegne svojoj verziji metoda višestrukog slučaja (*extended case method*) koji je podrazumevao da posmatrač izlazi i svog privatnog i akademskog univerzuma i ulazi u svet posmatranog. Uz to, i da se učestvovanje ne odriče i ne ograđuje od intervencije u sredinu koju ispituje (ne forsira distancu i ne „hoda po jajima“ oko ispitanika ili naručilaca, finansijera i dr.). Usvojio je stanovište da istraživanje kroz vreme i prostor obezbeđuje povezivanje „situacija“ ili „događaja“ (značajnih samih po sebi) i rekonstrukciju procesa (sam se najviše bavio procesom proizvodnje, tj. radnim procesom i političkim aparatima i njihovim produkcionim politikama). I, konačno, podržavao je teorijsku otvorenost kao preduslov obogaćivanja teorije, ili redefinisanja perspektive ukoliko to tok istraživanja zahteva (Burawoy, 1998; 2009). Ključni element ovog metoda jeste, dakle, učestvovanje, uranjanje ali ne i utapanje u svet koji je predmet ispitivanja, tokom kog se u refleksivnom naučnom postupku poboljšava i po potrebi rekonstruiše teorija. Apstraktne analize načina proizvodnje morale su, dakle, za Buravoja biti obogaćene neposrednim uvidima u to šta znači biti radnik, što je podrazumevalo upoznavanje s procesom proizvodnje iz prve ruke, budući da je ovaj izdvojen kao činilac koji presudno oblikuje karakter i ponašanje radnika. Braneci svoj pristup, on upozorava: „Intelektualci koji razmenjuju ideje preko glava onih čije interese tvrde da zastupaju, bez utemeljivanja njihovog dela u proživljenom iskustvu tih ljudi, izlažu se riziku od beznačajnosti i elitizma“ (Burawoy, 1985: 19).

Buravojeva profesionalna karijera, na šta nas sam upućuje, bila je nadahnuta i neprestano oživljavana potrebom da se brani legitimitet uspostavljanja prenosnica od mikroprocesa ka makrosilama, što je postavilo i temelj za javnu sociologiju, posvećenu pretvaranju ličnih nedaća u javna pitanja (Burawoy, 2021: xi). Buravoj je javnu sociologiju analitički razdvojio od tri preostala tipa sociologije – profesionalne (istraživačku motivaciju pronalazi u okvirima discipline, posvećena je unapređivanju teorije i metoda), primenjene (radi po narudžbi, za klijenta, tražeći rešenja problema koji su definisani van akademskog sveta) i kritičke (preispituje temelje istorije discipline i njenu praksu, deluje poput „savesti“ profesionalne sociologije), uvažavajući komplementarnost njihovih uloga u podeli sociološkog rada. Javna sociologija je okrenuta javnosti i problemima koje sama, dakle ne po narudžbi, prepoznaje i tretira kao važna. Može biti tradicionalna, kada preko svojih dela (naučnih radova, ali i novinskih tekstova) pronalazi put do šire čitalačke publike, ne ulazeći u interakciju s njom i vrlo često je ostavljajući u zatečenom stanju, pasivnu i neorganizovanu,

ili organska, kada ostvaruje neposredan kontakt s publikom. „Između organskog javnog sociologa i javnosti ostvaruje se dijalog, proces uzajamnog obrazovanja“, objašnjava Buravoj (Burawoy, 2007: 28).¹⁰¹ Često je javnost u ovom slučaju sastavljena od manjih i bolje organizovanih grupa, ili grupa koje su u procesu konstituisanja i organizovanja, no što je to slučaj s medijski posredovanom javnošću, a sociolog koliko-toliko zadržava kontrolu nad komunikacijom i sadržajem svojih poruka. Buravoj priznaje da izloženost spoljnim uticajima i ćudljivim silama, s druge strane dovodi u pitanje autonomiju rada javnih sociologa, katkad i njihovu ličnu bezbednost. Drugi autori pak upozoravaju na rizik od manipulacije ispitivanim subjektima ili od preterane bliskosti i identifikacije koja može kompromitovati epistemički status istraživačkih nalaza (Clawson et al., 2007; Martinielli, 2008). Profesionalna sociologija, viđena kao najveća podrška javnoj sociologiji, obezbeđuje unutrašnji monitoring istraživačkog procesa, ali za Burovoja, teorije su i naučne sheme i političke sile, one „postaju akteri u političkoj areni: ideologije koje opravdavaju postojeći sklop institucija, konstelacije interesa, i distribuciju moći; utopije koje obuzimaju ljudsku imaginaciju i tako pokreću kolektivnu akciju“ (Burawoy, 2021: 81–82). Javna sociologija stoga ostvaruje prirodni savez s kritičkom sociologijom, koja je tu da položi vrednosne smernice i bude „kontrolor“ discipline, dok se javna posvećuje ostvarivanju uticaja (Burawoy, 2005).

Buravoj je u govoru pred Američkim sociološkim udruženjem 2004. godine, u kom se založio za javnu sociologiju, učvrstio njenu poziciju kao angažovane discipline – na kraju, on se u tom trenutku prisutnima obraća kao predsednik udruženja. Od svih svojih studija samo je one posvećene rasnom pitanju u Zambiji podveo pod javnu sociologiju (Burawoy, 1972; Burawoy, 2021). Njegova rana etnografska istraživanja rađena pod okriljem industrijske sociologije, međutim, kriju postulate jedne refleksivne naučne prakse koja će kasnije postati temelj programa javne sociologije, iako se oni možda neće naći eksplicirani u jedanaest teza tog programa (Burawoy, 2005). Najpre, Buravoj se svesno bavi temama koje se u datom trenutku već smatraju prevaziđenima. Nakon što je godina 1968. društvenim i humanističkim naukama donela zaokret u interesovanjima, a zapadna društva se polako suočavala s posledicama napredujuće deindustrijalizacije, on izučava industrijski proletarijat i život fabrike. Priznaje da se revolucionarni potencijal radničke klase dobroano istrošio, ali to shvata pre svega kao priliku da se konačno odbaci njena idealizovana slika u korist

101 Kao teorijske preteče ideje organske javne sociologije prepoznati su Alvin Guldner i Jürgen Habermas – prvi s idejom da je za sociologiju važno da stvara nove teorijske zajednice, mimo korumpiranog sveta akademije, koja sve više tone u trku za moći, novcem i slavom, a drugi suprostavljajući instrumentalnom komunikativni tip znanja (Holmwood, 2007).

realističnog i prizemnijeg pristupa; odbija da zameni „jedno metafizičko podmetanje (radnička klasa kao spasiteljka čovečanstva) drugim potpuno suprotnim (radnička klasa kao nesposobna da oblikuje sopstvenu sudbinu)“ (Burawoy, 1985: 7); upozorava da nam to što se ova klasa pokazala neuspešnom u dokidanju eksploatacije i preuzimanju kontrole nad proizvodom sopstvenog rada, ne daje za pravo da „obezvredimo njenu patnju, niti nas oslobađa odgovornosti za izučavanje oblika njenog tlačenja“ (Burawoy, 1985: 9). A to njegovo izučavanje ne ide uz poštedu.

U analizi proizvodnje u čikaškoj fabrici, u kojoj mu je tokom 1974. deset meseci posla za mašinom omogućilo da izbliza upozna rad hegemonije, Buravoj pobija tezu o povećanju menadžerske kontrole i gubitku autonomije na radnom mestu, te Brejvermanovu sliku uniženog rada i pogona kao zatvora, pokazujući da je, makar u tadašnjem američkom fabričkom režimu „hegemonog despotizma“ (ispitivanog u monopolskom sektoru auto-industrije), upravo ograničena autonomija stvorena unutrašnjom, neformalnom organizacijom samih radnika podloga za dobrovoljno potčinjavanje. „Bili smo aktivni saučesnici u vlastitoj eksploataciji“, priseća se svog iskustva, ne izdvajajući sebe iz skupine radnika koja entuzijastično osmišljava taktike sopstvenog izrabljivanja i intenzivira rad bez prisile, sve strahujući ne toliko od otkaza koliko od ekonomskog neuspeha ili zatvaranja preduzeća (Burawoy, 1985: 10, kurziv moj). Buravoj opisuje specifičnu kulturu i dinamiku radionice koja u američkom sistemu nagoni radnike da rade preko norme nastaje na težnji da se učestvuje u kolektivnoj „igri“, te da se nekako „kompenzuje dosadan posao“ (Burawoy, 1985: 173). On uviđa kako sistem funkcioniše tako što postaje tek jedan od radnika, nastojeći da se uklopi u kolektiv čija pravila postupno otkriva: „Nagrade učestvovanja u igri s neizvesnim ishodom zaokupile su svu moju pažnju, i zatekao sam sebe kako spontano sarađujem s menadžmentom u proizvodnji većeg viška vrednosti. Štaviše, to je bio jedini način da uspostavim odnos s drugima u radionici“ (Burawoy, 1982: 64). Objašnjenje se, ipak, razvija u pravcu konstatacije da je reč o preuzimanju saučesničke uloge u proizvodnji ideoloških uslova vlastite eksploatacije – razumljivo je kako „igra“ koja pruža šansu za maksimizaciju učinka može biti zavodljiva za radnike, ali je za Buravoja isto tako jasno da kapitalizam postaje prihvatljiv ako se život organizuje kao niz „igara“ koje nam daju privid moći i kontrole nad perifernim procesima. On uviđa da je spremnost za borbu njegovih američkih kolega radnika ograničenog dometa, te da ne ide dalje od radnog mesta i interne podele rada, ali iako će, suzdržavajući se od prekora i osude, pomenuti „loš rezon“ (Burawoy, 2009: 243) koji njihov otpor drži u granicama manipulacije postojećim sistemom, razloge će pronaći u preobražaju radnog procesa unutar monopolskog kapitalizma, čiji će ishod biti i odslikani fabrički režim iz 1970-ih.

Buravoj potpuno drugačije iskustvo ima s mađarskim radnicima. Odbijajući da poput brojnih naučnika otpiše socijalističke zemlje kao goli etatizam, i time nezanimljive za izučavanje, on odlazi u Istočnu Evropu „u nadi da će pronaći radničku klasu sa socijalističkim aspiracijama“ (Burawoy, 2009: 276). Posao u čeličani, koji je obavljao godinu dana, s prekidima, u periodu između 1985. i 1988, bio mu je posebno izazovan i težak. Tu iz prve ruke upoznaje fabrički režim „birokratskog despotizma“ u kom su autonomija rada i samoorganizovanje u fabričkoj hali iznuđeni hroničnom nestašicom repromaterijala i stalnom potrebom da se improvizuje kako bi se proizvodnja kako-tako održala. Iz nužde se rađa izrazita solidarnost, naročito među radnicima iz iste smene, pa i s nižim slojevima menadžmenta koji zavise od njihovog iskustva i efikasnosti. Mađarske kolege su dokučile sistem (suočavajući njegovu stvarnost s neostvarenim idealom socijalizma ili ideologijom) i uz priču o nejednakostima, ispričanu kroz primere iz radničkog života i popularne viceve isporučuju mu laičku teoriju koju on potom može da uklopi ili nadogradi. Svi zajedno redovno, i ne baš entuzijastično, učestvuju u partijskim ritualima, kao na primer onda kada doteruju fabriku za posetu predsednika vlade. Buravoj dolazi do nekih važnih zaključaka o tome kako funkcionise jedan socijalistički sistem na zalasku, u čemu nema ni trunke ironije ili nipodaštavanja onih koji ga nose na svojim plećima: „Socijalizam postaje razrađena igra pretvaranja koju svi prozrevaju ali koju su svi nagnani da igraju. Upravo u mešavini isprekidane realnosti i isfabrikovanog privida sam privid prelazi u stvarnost. Pretvaranje postaje temelj spram kog se ocenjuje stvarnost. Ukoliko moramo da bojimo svet efikasnosti i jednakosti¹⁰² – kao što činimo na našim radnim sastancima, našim brigadnim takmičenjima, izborima – postajemo osetljiviji na neefikasnost i nejednakost i više zgroženi njima“ (Burawoy, 1992: 129). Buravojevu nadu da će preforsirana legitimacija sistema sasvim ogoliti nesklad ideala i stvarnosti i isprovocirati otvoreni klasni sukob, a ovaj odvesti zemlje Istočnog bloka u pravcu demokratskog socijalizma, raspršavaju se kada je radeći u fabrici nameštaja na severu Rusije postao svedok kraha socijalizma. „Velika involucija“, kako je okarakterisao postsocijalističku transformaciju, nije mogla biti dalje od vizije koju je za nju imao. Viziju o nekom pravednijem društvu, međutim, nije sahranilo ni tragično nesnalaženje radništva tokom trijumfalne

102 Izraz „bojiti socijalizam“ je vezan za anegdotu koju je Buravoj u više navrata prepričavao. Dok je radio u železari, zbog najavljene posete mađarskog predsednika vlade, radnicima je naloženo da srede fabriku, a njemu da ofarba jedan fabrički element u zelenu i žutu boju. Kako se tu našla samo crna farba, krenuo je da boji lopate, zbog čega ga je nadzornik ljutito upitao šta radi, a on odgovorio da gradi socijalizam. Podsmešljivi komentar kolege radnika bio je da ne „gradi“, već „boji“ socijalizam, i to u crno.

obnove kapitalizma. Buravoj će se potom sa prijateljem Erikom Olinom Rajtom okrenuti skromnijim projektima, takozvanim realnim utopijama, videći ih i kao realnu pretnju sistemu. Tu je, naravno, i njegov pedagoški rad, kome pridaje izuzetnu važnost i koji za njega predstavlja jedan od načina praktikovanja javne sociologije.

Rafael Semjuel je, slično Buravoju, ceo život posvetio izučavanju života i kulture radničke klase. Ta naklonjenost nije ostala u granicama distanciranog i samoživog sveta akademije. Godinama je predavao radničku istoriju i sociologiju odraslim polaznicima koledža Raskin u Oksfordu, među kojima je bilo mnogo radnika i sindikalaca. O njegovoj posvećenosti podučavanju tih ljudi vrlo pohvalno je pisao Stjuart Hol: „Umesto da im predaje socijalnu istoriju, podario im je istorijsku samosvest i napravio od njih socijalne istoričare sopstvenih života i kultura i aktivne čuvare vlastitog narodnog sećanja. Svedočanstva o transformativnom uticaju Rafaelovog strastvenog ubeđenja da je 'istorija za svakoga i da svako može biti istoričar' na živote nekoliko generacija studenata Raskina dovoljna su da rastuže svakog nad time kako je ideja obrazovanja, podučavanja i učenja sramotno uništena i zloupotrebljena u ova okrutna i cinična vremena“ (Hall, 1997: 124). Obrazovanje u njegovim „istorijskim radionicama“ na Raskinu u kojima su prve aktivnosti započele 1960-ih i okupljale vrlo šaroliku publiku – tu su se mogli naći lokalni bibliotekari, amateri zaludnici za istoriju, studenti i univerzitetski profesori, praktično svako ko je bio zainteresovan – bilo je uvek obostrano, a svaka informacija, bilo da je potekla iz arhivske građe bilo porodične istorije i usmenog predanja, mogla je poslužiti kao temelj ozbiljne rasprave i istraživanja. Nikada se nije ostajalo samo na istoriji, ona se morala povezivati s aktuelnim političkim i društvenim dešavanjima. Tako je u praksi oživljavao princip koji je vodio njegov naučni rad, a što je bilo davanje kredibiliteta istoriji „odozdo“. Sofi Skot-Braun ga je nazvala pravim „narodnim istoričarem“ (Scott-Brown, 2017), i reklo bi se da je takav imidž svesno gradio.

Više je dodirnih tačaka između Semjuelovih i Buravojevih akademskih izbora, a jedan od njih tiče se pristupa radničkoj klasi, koja je stalni predmet proučavanja, onda kada se u prošlosti hrabro suočava s izazovima industrijske revolucije ali i onda kada se nađe na neočekivanom, za mnoge razočaravajućem putu. Takav je slučaj upravo s jednim istraživanjem, nastalim 1959. nakon trećeg uzastopnog poraza laburista na izborima, kada se Semjuel stavlja u ulogu sociologa i intervjuiše britanske radnike s namerom da izloži i razume porive onih među njima koji su glasali za konzervativce (Samuel, 1960). Semjuel je takođe voleo izazove, a jedan od većih došao je s nizom intervjuva, nekoliko godina kasnije objavljenih u vidu knjige (Harding and Samuel, 1981), u kojima je glavnu ulogu imao Artur Harding, londonski kriminalac, nekadašnji telohranitelj Osvalda Mozlija,

a potom verni poklonik konzervativaca, tada u svojim devedesetim, čija će životna priča pomoći Semjuelu da otkrije kako je izgledao put u britansko podzemlje, a ujedno i moral i navike tog sveta.

Semjuel nije bio zadovoljan držanjem Komunističke partije Velike Britanije (CPGB) tokom štrajka rudara 1984–85, kada su dugogodišnje unutrašnje podele partije isplivale na površinu.¹⁰³ U Oksfordu organizuje radionicu na kojoj okuplja pripadnike zajednica koje su se našle u vrtlogu ovih dramatičnih zbivanja, a potom u *New Left Review*-u objavljuje nekoliko studija pod nazivom „Izgubljeni svet britanskog komunizma“ (Samuel, 2006). Bili su to eseji pisani iz vizure izneverenog komunista koji se s nostalgijom priseća Komunističke partije svoje mladosti. Semjuel, od detinjstva izložen komunističkim uticajima (čak je trinaest članova njegove uže rodbine bilo deo CPGB) i sam član CPGB, za koju kaže da je od nastanka bila proleterska u pravom smislu te reči, u pomenutim esejima ulazi u suštinu efektivne klasne politike koja osvaja podršku u nižim razredima stanovništva. Objašnjava kako je u komunističkom shvatanju klase bio zastupljen politički determinizam, daleko istaknutiji od onog ekonomskog. Klasa je bila više metafora delanja nego pripadanja, ocenjuje on – bilo je to „psihičko koliko i socijalno stanje, ideološki kompleks pre nego prosta stvar identiteta“ (Samuel, 2006: 171). Određeni proleterski etos je viđen kao temelj klasne i političke borbe. Ta osobita vrsta moralnosti bila je, smatra britanski istoričar, sva prožeta klasom, koja je: nalogala lojalnost, borbenost, kolektivnu i individualnu žrtvu, spremnost svakog pojedinačnog člana na rizik i odricanje; bila netrpeljiva prema svakom vidu socijalnog himerizma – napredovanje na društvenoj lestvici smatrano je za prebeg i izdaju; ohrabivala otpor i borbu koje su jedine davale smisao postojanju (Semjuel navodi niz autobiografija komunističkih aktivista čiji naslovi ukazuju na to da se život organizovao oko borbe, postajao mahnit,

103 Do rasepa unutar CPGB došlo je zbog neslaganja oko industrijske strategije, kao i zbog odnosa s vodećim sindikatom (*National Union of Mineworkers* – NUM, čiji su partijski članovi delovali pre svega kao sindikalci pa tek onda kao komunisti, zbog čega su ih ostali radnici i doživljavali na taj način, ne vezujući njihov aktivizam za komunistički program), a glavna podela na tradicionaliste i moderniste prenela se i na dva partijska lista – *The Morning Star* i *Marxism Today*, pri čemu je prvi odbačio stranu „konzervativne“ struje, dok je drugi krenuo da zagovara širi front borbe i preispitivanje zastarele industrijske politike (Buckley, 2017). Semjuel kritikuje obe zaraćene strane CPGB – industrijsku i sindikalističku frakciju prekoreva zbog izjednačavanja klasne politike sa sindikalnom borbom (što smatra osiromašenjem osnovne partijske ideje iz 1920-ih i kasnijih ratnih godina) i zbog ignorisanja činjenice da deindustrijalizacija neminovno menja konstituciju radništva, dok eurokomunističku poziciju posmatra kroz njen strah od uspona sindikalizma u 1970-im, koji je neretko bio praćen snobovskom diskreditacijom tradicionalnog radništva; ističe da klasna politika za njega lično nije krajnje odredište već je sredstvo u postizanju revolucionarnog cilja, koji su svi najednom zaboravili (Samuel, 2006).

gust); veru u sopstvenu misiju – klasa je u komunističkom narativu uvek bila, kaže Semjuel, nešto poput „dalje rođake providenja u hrišćanskoj eshatologiji“ (Ibid., 176), „svesna svoje istoričnosti“ (Ibid., 179) i nespremna da prihvati ijedan drugi ishod doli vlastite pobede i poraza kapitalizma. „Klasna svest, ukratko, bila je stvar časti“ (Ibid., 172), zaključuje Semjuel.

U Engleskoj, partija, smatra britanski istoričar, nije uvek uspevala da nađe najbolji put do radništva, konspiracionistički se držeći podalje od mesta gde se ova obično okupljala u trenucima dokolice, ujedno i podalje od lumpenproletarijata, tražeći pristaše među radikalizovanom radničkom elitom. Semjuel prepoznaje važnost ovladavanja teorijskim znanjem za revolucionarnu praksu i ukazuje na ozbiljnost s kojom se pristupalo edukaciji članstva – navodi posebne tehnike koje su korišćene kako bi se mladi komunisti obučili i izgradili u vešte govornike. Jedna od njih bila je da se na početku zaduže za prodaju knjiga, što je trebalo da im podigne samopouzdanje, da bi se potom prelazilo na uvežbavanje retoričkih veština kroz diskusije koje su organizovane na javnim mestima, i ponekad u manje formalnoj atmosferi fabričkih kantina. Komunisti su, kaže Semjuel, od čitanja knjiga napravili religiju – prema svedočenjima pripadnika CPGB-a, mnogi su do partije došli upravo preko knjiga, nekad pod predvodništvom starijih radnika a nekad samostalno, drugi su naviku čitanja razvili pridruživši se partiji u kojoj su knjige putovale iz ruke u ruku, dok ih je *Daily Worker* preko stranice posvećene knjizi i književnoj kritici redovno upoznao s delima iz lepe književnosti, a putem nedeljnih kolumni i s novostima iz sfere filmske umetnosti, džeza, muzike i radija.¹⁰⁴ Kućne biblioteke komunističkih aktivista bile su poput „sekularnih svetilišta“. „Nekad bi se one sastojale od jedne jedine knjige, ali bi sadržaj bio iščitani i izučeni, uz odlomke koji su se znali napamet“ – jedan od Semjuelovih sagovornika Edi Frou, partijski erudita, član CPGB-a od 1923, iz nje izbačen krajem 1980-ih, priseća se kako je „omiljeni trik bio citiranje nečega ... naročito poezije“ (Ibid., 199).

U uvodnom poglavlju knjige *Mitovi po kojima živimo* (Samuel and Thompson, 1993), Rafael Semjuel i Pol Tompson u svojstvu priređivača ukazuju na značaj mitova koji su nas, individualno i kolektivno, stvarali i oblikovali, kao i na njihovu istoričnost, te bi se isto tako moglo reći – mitova koje smo stvarali i preoblikovali koliko i oni nas. Mnogima će Semjuelovo pisanje o britanskom, ali ne samo britanskom komunizmu, iz današnje perspektive (nestanka komunizma s političkog horizonta) zvučati kao još jedna u nizu mitologizacija. Dvojica istoričara vide mitove kao priliku da se istraži i razume kontinuirana borba oko prošlosti „koja ide

104 *Daily Worker* je svake godine na Šekspirov rođendan štampao govor Džona od Genta iz Ričarda II (Croft, 1998).

napred, uvek s neizvesnim ishodom, ka budućnosti“ (Ibid., 21). Semjuel, međutim, nikada nije ni želeo da bude puki hladnokrvni posmatrač, neko ko distancirano i bezinteresno secira istorijske događaje. Njegovi savremenici – među kojima i bliski saradnici poput Edvarda Tompsona i Erika Hobsbauma – najčešće su mu zamerali sentimentalnost, nekonzistentnost, privrženost oralnoj istoriji, bavljenje istorijskim minijaturama čiji suženi vidokrug nije dobacivao do strukturnih sklopova i organizovane klasne borbe (Scott-Brown, 2017). Kritike su uglavnom bile povezane sa svesnim opredeljenjem da se dubinski istraže odabrane istorijske epizode, ličnosti bogatih i zanimljivih biografija, sećanja i subjektivna iskustva, uz manje ili više uspešno izvođenje opštijih zaključaka o podzemnim društvenim procesima, ali to je bila stvar historiografskih afiniteta. U jednoj od većih rasprava prošlog veka unutar akademskog marksizma, Semjuel je nekako našao način da, uvažavajući dejstvenost aktera ali i činjenicu da je iskustvo prožeto ideologijom, pronađe svoj put između jedne teorije i jedne istorije, između strukturalističkog (altiserovskog) i istorijsko-materijalističkog i kulturalističkog (tompsonovskog) stanovišta. Naučni doprinosi se mogu procenjivati ovako-i-onako, ali nesporno je da je Rafael Semjuel svojim životom i političkim angažovanjem (u mladosti je aktivno učestvovao u radu CPGB-a, bio deo partijske istoričarske grupe, napustio je 1956, da bi u periodu 1956–1962. učestvovao u radu nove leveice), svojim naučnim delom (zašavši u manje poznate prostore razvijanja klasne solidarnosti potlačenih i dočaravši nam snagu jedne ideje koja će ih voditi na putu osvajanja osnovnih prava i sloboda), ali i intelektualnom i pedagoškom „filozofijom“, koju su krasili entuzijazam i nepokolebljiva vera u dobrobiti koje društvo može imati od demokratizacije obrazovanja i nauke, pokazao da je sve navedeno, dakle uključujući nauku i podučavanje, sasvim legitimno tretirati kao bojno polje u kom nema malih bitaka; još važnije – da te bitke jesu vredne vojevanja.

Nezahvalno je na samom kraju otvarati veliku temu. Zato ćemo stidljivo pomenuti da su i Buravoj i Semjuel, svesni da je kulturno uzdizanje bitan aspekt političkog sazrevanja, svojim delima podržali ideju nezavisnih radničkih, odnosno narodnih univerziteta. Istorija doprinosa koji su radničkim borbama širom sveta davale ovakve i slične, manje ili više formalizovane institucije, već je ispisana i dokumentovana. Uz dubok naklon, i bez namere da umanjujemo pomenute doprinose, za kraj ćemo se ipak okrenuti na sasvim drugu stranu i podsetiti se jedne Gramšijeve kritike iz 1918. godine koju je isprovocirao članak u časopisu Kamila Prampolinija *La Giustizia*. Gramši, naime, reaguje na posprdni ton kojim se u navedenom listu komentariše visokoparan, apstraktan i nepristupačan stil tekstova objavljenih u socijalističkim nedeljnicima *La Difesa* iz Firence i *II Grido* iz Torina. Stajući u odbranu potonjih, italijanski marksista piše:

„Proletarijat nije tako složena klasa, kako nam se to može učiniti. Spontano je stvorena jedna duhovna i kulturna hijerarhija sa međusobnim vaspitnim uticajem i to onde gde ne stižu ni pisac ni agitator. U kružocima, na skupovima, u govorima pred fabrikom, potanko se razlaže, širi, postaje gipka i slikovita, dostupna svačijoj pameti, svakoj kulturi, reč socijalističke kritike. U jednoj složenoj i raznovrsnoj sredini kakva je ona u velikom industrijskom gradu, spontano se javljaju organi kapilarnog prenošenja mišljenja koje rukovodioci nikako ne bi mogli da planski ustanove i stvore.“ (Gramši, 1980: 141) Gramši u svom odgovoru Prampoliniju nudi realističnu sliku proletarijata. Prema toj slici, on je sastavljen i od onih koji imaju jasno viđenje istorije i sveta u kom žive, i onih čija je predstava maglovitija, jednih koji su se već privikli na jezik socijalističke propagande i drugih za koje je ona odviše gruba. I pred jedne i pred druge on postavlja visoka očekivanja. Na čemu zasniva optimizam? Kapitalističkom građanstvu, „smelom, bezobzirnom“, suprotstavlja se „socijalistički pokret složen, različit, bogat podsticajima i intelektualnim potrebama“ (Ibid., 141). I to bi bio ključ progresivnog samorazumevanja i političkog delovanja. Oni, naravno, ne mogu biti odvojeni od materijalnih uslova reprodukcije klasnog poretka, čija je spoznaja polazište, a promena cilj svake revolucionarne borbe, ovovekovne kao i mnogih pre.

Literatura

- Abidor, M. (ed.) (2010). *Communards. The story of the Paris Commune of 1871, As told by those who fought for it*. Pacifica: Marxist Internet Archive.
- Adizes, I. (1971). *Industrial Democracy: Yugoslav Style. The Effect of Decentralization on Organizational Behavior*. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan Ltd.
- Agamben, Đ. (2013). *Homo sacer. Suverena moć i goli život*. Loznica: Karpos.
- Amin, S. (2012). The Arab revolutions: a year after. *Interface* 4(1):33–42.
- Amyot, G. (1981). *The Italian Communist Party: The Crisis of the Popular Front Strategy*. London: Croom Helm.
- Ancelevici, M., Dufour, P., and Nez, H. (eds.). (2016). *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Aragorn! (ed.) (2012). *Occupy Everything: Anarchists in the Occupy Movement*. Berkeley: LBC Books.
- Arnould, A. (1878). *Histoire populaire et parlementaire de la Commune de Paris, I*. Bruxelles: Librairie Socialiste de Henri Kistemaeckers.
- Arnould, A. (1878a). *Histoire populaire et parlementaire de la Commune de Paris, II*. Bruxelles: Librairie Socialiste de Henri Kistemaeckers.
- Arzenšek, V. (1981). Samoupravljanje i struktura moći: stabilnost sistema dominacije. *Revija za sociologiju* 11(1–2):3–11.
- Badiou, A. (2009). *Logics of Worlds: Being and Event, 2*. London; New York: Continuum.
- Badiou, A. (2010). *The Communist Hypothesis*. London; New York: Verso.
- Badiou, A. (2012). *The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings*. London; New York: Verso.
- Badiju, A. (2008). *Pregled metapolitike*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i I. P. „Filip Višnjić“.

- Beinin, J. (2011). A Workers' Social Movement on the Margin of the Global Neoliberal Order, Egypt 2004–2009. U: Beinin, J. and Vairel, F. (eds.). *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa*. Stanford: Stanford University Press (181–201).
- Beinin, J. and Vairel, F. (2011). Afterword: Popular Uprisings in Tunisia and Egypt. U: Beinin, J. and Vairel, F. (eds.). *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa*. Stanford: Stanford University Press (237–251).
- Benford, R. and Snow, D. (2000). Framing processes and social movements: An overview and assessment. *Annual Review of Sociology* 26:611–639.
- Bennett, W. L., and Segerberg, A. (2012). The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics. *Information, Communication & Society*, 15:739–768.
- Benski, T. et al. (2013). From the streets and squares to social movement studies: What have we learned? *Current Sociology* 61(4):541–561.
- Bertsou, E. and Caramani, D. (2017). *Citizens' Technocratic Attitudes: A Survey of Nine European Countries*. Zurich: University of Zurich.
- Bertsou, E. and Pastorella, G. (2017). Technocratic Attitudes: A Citizens' Perspective of Expert Decision-making. *West European Politics* 40(2): 430–58.
- Bertsou, E. and Caramani, D. (2020a). *The Technocratic Challenge to Democracy*. London and New York: Routledge.
- Bertsou, E. and Caramani, D. (2020b). Measuring technocracy. U: Bertsou, E. and Caramani, D. (eds.). *The Technocratic Challenge to Democracy*. London and New York: Routledge (91–109).
- Beveridge, R. (2017). The (Ontological) Politics in Depoliticisation Debates: Three Lenses on the Decline of the Political. *Political Studies Review* 15(4): 589–600.
- Bieber, F. and Brentin, D. (eds.) (2019). *Social Movements in the Balkans. Rebellion and Protest from Maribor to Taksim*. London and New York: Routledge.
- Bilandžić, D. (1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga.
- Birešev, A. (2009). Kapitalizam i opravdavanje. *Filozofija i društvo* 20(3):223–244.
- Birešev, A. (2014). *Orionov vodič: otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdi-jea*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd: Službeni glasnik.
- Birešev, A. (2014a). Politika habitusa kao sociološki utemeljena utopija. *Sociologija* 56(1):41–59.
- Birešev, A. (2014b). Mogućnost za kritiku dominacije u teoriji Lika Boltanskog. *Filozofija i društvo* 25(3):51–76.
- Birešev, A. (2017). Protest protiv diktature i konstrukcija kolektivnog identiteta. *Sociologija* 59(4):389–404.
- Birešev, A. (2018). Jutro posle: Nuit Debout – debate, praksa i teorija. *Sociologija* 60(2):393–409.
- Boltanski, L. (2009). *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Paris: Gallimard.

- Boltanski, L. et Chiapello, E. (1999). *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Galimard.
- Boltanski, L. and Thévenot, L. (2006). *On Justification. Economies of Worth*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Bourdieu, P. (1977). Questions de politique. *Actes de la recherche en sciences sociales* 16(1):55–89.
- Bourdieu, P. (1997). *Méditations pascaliennes*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (2000). *Propos sur le champ politique*. Lyon: Presses universitaires de Lyon (priređio i predgovor napisao Philippe Fritsch).
- Bowring, F. (2004). From the mass worker to the multitude: a theoretical contextualisation of Hardt and Negri's Empire. *Capital and Class* 28(2):101–132.
- Brus, W. and Laski, K. (1989). *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System*. Oxford: Clarendon Press.
- Buckley, S. B. (2017). Making miners militant? The Communist Party of Great Britain in the National Union of Mineworkers, 1956–85. U: Smith, E. and Worley, M. (eds.). *Waiting for the revolution. The British far left from 1956*. Manchester: Manchester University Press.
- Buller, J. and Flinders, M. (2005). The domestic origins of depoliticisation in the area of British economic policy. *British Journal of Politics & International Relations* 7(4):526–543.
- Buller, J. and Flinders, M. (2006). Depoliticisation: A Response to Burnham. *British Journal of Politics & International Relations* 8(2):307–310.
- Buller, J. et al. (2019). Depoliticisation, Post-politics and the Problem of Change. U: Buller et al. (eds.). *Comparing Strategies of (De) Politicisation in Europe: Governance, Resistance and Anti-Politics*. London, UK: Palgrave Macmillan (1–24).
- Burawoy, M. (1972). *The Colour of Class on the Copper Mines: From African Advancement to Zambianization*. Manchester: Manchester University Press.
- Burawoy, M. (1982). *Manufacturing consent. Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*. Chicago and London: Chicago University Press.
- Burawoy, M. (1985). *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London: Verso.
- Burawoy, M. (1998). The Extended Case Method. *Sociological Theory* 16(1):4–33.
- Burawoy, M. (2005). For Public Sociology. *American Sociological Review* 70:4–28.
- Burawoy, M. (2009). *The Extended Case Method. Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations, and One Theoretical Tradition*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Burawoy, M. (2021). *Public Sociology. Between Utopia and Anti-Utopia*. Cambridge, Medford: Polity.
- Burawoy, M. and Lukács, J. (1992). *The Radiant Past. Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Burdije, P. (2019). *Nacrt za autoanalizu*. Loznica: Karpos.
- Burdije, P. (2023). *Isticanje razlike. Društvena kritika moći suđenja*. Loznica: Karpos.
- Burnham, P. (2001). New Labour and the Politics of Depoliticisation. *British Journal of Politics and International Relations* 3(2):127–149.

- Burnham, P. (2006). Depoliticisation: A comment on Buller and Flinders. *British Journal of Politics & International Relations* 8(2):303–306.
- Burnham, P. (2017). Neo-liberalism, crisis and the contradictions of depoliticisation. *Partecipazione e Conflitto* 10(2):357–380.
- Calhoun, C. (2013). Occupy Wall Street in perspective. *The British Journal of Sociology* 64(1):26–38.
- Callinicos, A. (2001). Toni Negri in perspective. *International socialism* 2:92. Dostupno na: <https://www.marxists.org/history/etol/writers/callinicos/2001/xx/toninegri.htm>
- Caramani, D. (2020). Introduction: the technocratic challenge to democracy. U: Bertou, E. and Caramani, D. (eds.). *The Technocratic Challenge to Democracy*. London and New York: Routledge, str. 1–26.
- Chicchi, F. (2010). On the Threshold of Capital, At The Thresholds of the Common. Financialization as Biopower. U: Fumagalli, A. and Mezzadra, S. (eds.). *Crisis in the global economy. Financial markets, social struggles, and new political scenarios*. Los Angeles: Semiotext(e) (139–152).
- Clarke, N. et al. (2017). Changing spaces of political encounter and the rise of anti-politics: Evidence from Mass Observation's General Election diaries. *Political Geography* 56:13–23.
- Clarke, N. et al. (2018). *The Good Politician: Folk Theories, Political Interaction, and the Rise of Anti-Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clawson, D. et al. (2007). *Public Sociology: Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-First Century*. Berkeley: University of California Press.
- Cleaver, H. (2000). *Reading Capital Politically*. Leeds: Anti/Theses; Edinburgh and San Francisco: AK Press.
- Cole, D. H. (2001). „An Unqualified Human Good“: E.P. Thompson and the Rule of Law. *Journal of Law and Society* 28(2):177–203.
- Comisso, E. T. (1981). The Logic of Worker (Non)Participation in Yugoslav Self-Management. *Review of Radical Political Economics* 13:11.
- Cox, L. (2014). Movements Making Knowledge: A New Wave of Inspiration for Sociology? *Sociology* 48(5):954–971.
- Cox, L. and Flesher Fominaya, C. (2009). Movement knowledge. *Interface* 1(1):1–20.
- Croft, A. (ed.) (1998). *A Weapon in the Struggle. The Cultural History of the Communist Party in Britain*. London; Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Cronin, J. E. (2002). Strikes and power in Britain, 1870–1920. U: Haimson, L. H. and Tilly, Ch. (eds.). *Strikes, wars, and revolutions in an international perspective. Strike waves in the late nineteenth and early twentieth centuries*. Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press; Paris: Editions de la maison des sciences de l'homme. 79–100.
- Dalotel, A. (2006). *Pariska komuna 1871. godine*. <https://transversal.at/transversal/0805/dalotel/sr> Pristupljeno: 1. 10. 2022.
- Dean, J. (2009). *Democracy and Other Neoliberal Fantasies. Communicative Capitalism & Left Politics*. Durham & London: Duke University Press.

- Dean, J. (2016). *Crowds and Party*. London; Brooklyn, New York: Verso.
- Dean, J. (2014). Tales of the Apolitical. *Political Studies* 62(2):452–467.
- Dean, M. (2003). Empire and governmentality. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 4(1):111–122.
- Della Porta, D. (2015). *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back Into Protest Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Della Porta, D. (2017). Late Neoliberalism and Its Discontents: An Introduction. U: Della Porta et al. (eds.). *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*. Cham: Palgrave Macmillan (1–38).
- Della Porta, D. et al., (2017a). *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Della Porta, D. et al. (2017b). *Movement Parties Against Austerity*. Cambridge; Malden: Polity Press.
- Della Porta, D. (2020). *How Social Movements Can Save Democracy. Democratic Innovations from Below*. Cambridge: Polity Press.
- De Molinari, G. (1871). *Les Clubs Rouges pendant le siège de Paris*. Paris: Garnier Frères.
- Duda, I. (2023). *Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji*. Zagreb – Pula: Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Dufour, P., Nez, H. and Ancelovici, M. (2016). Introduction. From the Indignados to Occupy: Prospects for Comparison. U: Ancelovici, M., P. Dufour and H. Nez (eds.). *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*. Amsterdam: Amsterdam University Press (11–40).
- Duzinas, K. (2016). *Filozofija i otpor u krizi. Grčka i budućnost Evrope*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Đorđević, B. (2018). *Problem konstituisanja političkog tela u demokratskim teorijama*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka. (doktorska disertacija)
- Eden, D. (2012). *Autonomy: Capitalism, Class and Politics*. Farnham; Burlington: Ashgate.
- Edwards, S. (ed.) (1973). *The Communards of Paris, 1871*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Eichner, C. J. (2004). *Surmounting the Barricades. Women in the Paris Commune*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Eichner, C. J. (2022). *The Paris Commune: A Brief History*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press.
- Eribon, D. (2019). *Povratak u Reims*. Zagreb: Multimedijalni institut; Sandorf.
- Fassin, D. (2009). Moral Economies Revisited. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 64(6):1237–1266.
- Fawcett, P. et al. (eds.). (2017). *Anti-Politics, Depoliticization, and Governance*. Oxford: Oxford University Press.

- Flesher Fominaya, C. (2017). European anti-austerity and pro-democracy protests in the wake of the global financial crisis. *Social Movement Studies* 16(1):1–20.
- Flesher Fominaya, C. and Feenstra, R. A. (2020). Introduction: Contemporary European social movements: democracy, crisis and contestation. U: Flesher Fominaya, C. and Feenstra, R.A. (eds.). *Routledge Handbook of Contemporary European Social Movements. Protest in Turbulent Times*. London and New York: Routledge (1–14).
- Flinders, M. (2015). The General Rejection? Political Disengagement, Disaffected Democrats and 'Doing Politics' Differently. *Parliamentary Affairs* 65(suppl_1):241–254.
- Flinders, M. and Buller, J. (2006). Depoliticisation: Principles, Tactics and Tools. *British Politics* 1(3):293–318.
- Flinders, M. and Wood, M. (2015). When Politics Fails: Hyper-Democracy and Hyper-Depoliticization. *New Political Science* 37(3):363–381.
- Foran, J. (2019). System Change, Not Climate Change: Radical Social Transformation in the Twenty-First Century. U: Berberoglu, Berch (ed.). *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan (399–425).
- Fotopoulos, T. and Gezerlis, A. (2002). Hardt and Negri's Empire: a new Communist Manifesto or a reformist welcome to neoliberal globalisation? *Democracy & Nature* 8(2):319–330.
- Fuko, M. (2014). *Bezbednost, teritorija, stanovništvo. Predavanja na Kolež de Fransu 1977–1978*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuzaro, D. (2022). *Globalni udar. Terapeutski kapitalizam i Veliki reset*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Gaxie, D. (2002). Appréhensions du politique et mobilisations des expériences sociales. *Revue française de science politique* 52(2–3):145–178.
- Gaxie, D. (2014). Dispositions, Contexts, and Political Equality. Presentation to Stanford University Conference on Deliberative and Participatory Democracy: Theory and Practice, Palo Alto, May 29th–June 1st 2014 (internet) available at: <https://cdd.stanford.edu/mm/2014/gaxie-dispositions.pdf> (Pristupljeno 14. 1. 2021).
- Gitlin, T. (2012). *Occupy Nation: The Roots, the Spirit, and the Promise of Occupy Wall Street*. New York: Harper Collins Publishers.
- Gitlin, T. (2013). Occupy's predicament: the moment and the prospects for the movement. *The British Journal of Sociology* 64(1):3–25.
- Gluckstein, D. (2006). *The Paris Commune: A Revolution in Democracy*. London: Bookmarks Publications.
- Goldthorpe, J. H. (1999). Modelling the Pattern of Class Voting in British Elections, 1964–1992. U: Evans, G. (ed.). *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*. Oxford: Oxford University Press.
- Gould, R. V. (1995). *Insurgent Identities. Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*. Chicago; London: University of Chicago Press.

- Graeber, D. (2011). *Revolutions in Reverse: Essays on Politics, Violence, Art, and Imagination*. London / New York / Port Watson: Minor Compositions.
- Graeber, D. (2013). *The Democracy Project: a history, a crisis, a movement*. New York: Spiegel & Grau.
- Gramši, A. (1980). *Filozofija istorije i politike*. Beograd: Slovo ljubve.
- Gürcan, E. C. and Peker, E. (2015). *Challenging Neoliberalism at Turkey's Gezi Park. From Private Discontent to Collective Class Action*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hall, S. (1997). Raphael Samuel: 1934–1996. *New Left Review* 221:119–127.
- Hall, S. (2016). Notes on Deconstructing 'The Popular'. U: Samuel, R. (ed.). *People's History and Socialist Theory*. Abington; New York: Routledge (227–240).
- Hann, C. (2018). Moral(ity and) Economy. Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary. *European Journal of Sociology* 59(2):225–254.
- Hardt, M. (2005). Into the Factory: Negri's Lenin and the Subjective Caesura (1968–73). U: Murphy, T. S. and Mustapha, A.-K. (eds.). *Resistance in Practice. The Philosophy of Antonio Negri*. London; Ann Arbor. MI: Pluto Press (7–37).
- Hardt, M. i Negri, A. (2005). *Imperija*. Beograd: IGAM.
- Harding, A. and Samuel, R. (1981). *East End Underworld: Chapters in the Life of Arthur Harding*. London: Routledge.
- Hardt, M. i Negri, A. (2009). *Mnoštvo – rat i demokracija u doba Imperija*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Hardt, M. and Negri, A. (2009a). *Commonwealth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hardt, M. and Negri, A. (2012). *Declaration*. New York: Argo Navis.
- Hardt, M. and Negri, A. (2017). *Assembly*. Oxford: Oxford University Press.
- Harrison, O. (2014). *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist thought: Laclau, Negri, Badiou*. Farnham: Ashgate.
- Harrison, O. (2016). Occupy: 'Struggles for the common' or an'anti-politics of dignity'? Reflections on Hardt and Negri and John Holloway. *Capital & Class* 40(3):495–510.
- Harvey, D. (2003). *Paris, Capital of Modernity*. New York and London: Routledge.
- Hay, C. (2007). *Why We Hate Politics?* Cambridge: Polity Press.
- Hay, C. (2014). Depoliticisation as Process, Governance as Practice: What Did the 'First Wave' Get Wrong and Do We Need a 'Second Wave' to Put It Right? *Policy and Politics* 42(2):293–311.
- Hobsbom, E. i Rejndžer, T. (2011). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Holmwood, J. (2007). Sociology as Public Discourse and Professional Practice: A Critique of Michael Burawoy. *Sociological Theory* 25(1):46–66.
- Horvat, S. i Štikš, I. (ur.) (2015). *Dobro došli u pustinju postsocijalizma*. Zaprješić: Fraktura.
- Ili, Dž. (2007). *Kovanje demokratije. Istorija levice u Evropi, 1850–2000*. Beograd: Fabrika knjiga.

- Jellinek, F. (1937). *The Paris Commune of 1871*. London: Victor Gollancz LTD.
- Johnstone, M. (1973). The Paris Commune and Marx's Conception of the Dictatorship of the Proletariat. U: Hicks, J. and Tucker, R. (eds.). *Revolution & Reaction. The Paris Commune 1871*. Cambridge: University of Massachusetts Press (80–95).
- Johnson, M. Ph. (1996). *The Paradise of Association: political culture and popular organizations in the Paris Commune in 1871*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Jovanov, N. (1979). *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*. Beograd: Zapis.
- Kallert, A. (2021). The politics of bailing-out the rich. The role of 'systemic importance' within the European Banking Union. U: Mackert, J., Wolf, H., and Turner, B. S. (eds.). *The Condition of Democracy. Volume 1: Neoliberal Politics and Sociological Perspectives*. Routledge (88–105).
- Kanadin, D. (2011). Kontekst, izvođenje i značenje rituala: britanska monarhija i „izmišljanje tradicije“, c. 1820–1977. U: Hobsbom, E. i Rejndžer, T. (ur.) *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek (149–243).
- Kardelj, E. (1978). *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Kardelj, E. (1979). *Samoupravljanje 1*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kavčić, B, Rus, V. and Tannenbaum, A. S. (1971). Control, Participation, and Effectiveness in Four Yugoslav Industrial Organizations. *Administrative Science Quarterly* 16(1):74–86.
- Keane, W. (2019). How everyday ethics becomes a moral economy, and vice versa. *Economics Discussion Papers*, No. 2019–9, Kiel Institute for the World Economy. <http://www.economics-ejournal.org/economics/discussionpapers/2019-9>
- Kešejan. R. (2016). *Leva hemisfera. Kartografija novih kritičkih mišljenja*. Beograd: FMK.
- Kiersey, N. and Vrasti, W. (2016). A convergent genealogy? Space, time and the promise of horizontal politics today. *Capital & Class* 40(1):75–94.
- Kongres radničkih saveta Jugoslavije (1957)*. Beograd: Rad.
- Kousis, M. (2016). The Spatial Dimensions of the Greek Protest Campaign against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010–2013. U: Ancelovici, M., Dufour P., and Nez, H. (eds.). *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*. Amsterdam: Amsterdam University Press (147–173).
- Krauč, K. (2014). *Postdemokratija*. Beograd: Karpos.
- Lamont, M. (2000). *The Dignity of Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class and Immigration*. Cambridge, Mass., and New York: Harvard University Press and the Russell Sage Foundation.
- Langman, L. 2013. Occupy: A new new social movement. *Current Sociology* 61(4):510–524.
- Langman, L. and Benski, T. (2019). Global Justice Movements: Past, Present, and Future. U: Berberoglu, B. (ed.). *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan (301–324).

- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (1996). Delatni potencijal društvenih grupa. *Sociologija* 38(2):259–288.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. (2021). *Prilog istoriji izgubljenog vremena. Klasna svest radništva u samoupravnom socijalizmu*. Beograd: Albatros Plus.
- Lazić, S. i Poleti, D. (2014). Subjektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite. U: Lazić, M. (prir.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja (145–164).
- Lemieux, C. (2014). The Moral Idealism of Ordinary People as a Sociological Challenge: Reflections on the French Reception of Luc Boltanski and Laurent Thévenot's *On Justification*. U: Susen, S. and Turner, B. S. (eds.). *The Spirit of Luc Boltanski. Essays on the 'Pragmatic Sociology of Critique'*. London, New York – Delhi: Anthem Press (153–170).
- Lenin, V. I. (1970). *On the Paris Commune*. Moscow: Progress Publishers.
- Lenjin, V. I. (1983). *Država i revolucija*. Beograd: Prosveta.
- Lipset, S. M. and Clark, T. N. (1991). Are Social Classes Dying? *International Sociology* 6(4):397–410.
- Lipset, S. M. and Clark, T. N. (2004). *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Postindustrial Stratification*. Washington: Woodrow Wilson Center Press.
- Lissagaray, P.-O. (1896). *Histoire de la Commune de 1871*. Paris: E. Dentu.
- Losurdo, D. (2016). *Class Struggle. A Political and Philosophical History*. New York: Palgrave Macmillan.
- Maeckelbergh, M. (2012). Horizontal democracy now: from alterglobalization to occupation *Interface* 4(1):207–234.
- Magraw, R. (2002). *France, 1800–1914. A Social History*. London: Longman.
- Mair, P. (2013). *Ruling the Void. The Hollowing-out of Western Democracy*. London, New York: Verso.
- Mandel, E. (1981). *Kasni kapitalizam: pokušaj marksističkog objašnjenja*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine.
- Marks, K. (1947). *Građanski rat u Francuskoj*. Beograd i Zagreb: Kultura.
- Martinelli, A. (2008). Sociology in Political Practice and Public Discourse. *Current Sociology* 56(3):361–370.
- Mason, P. (2012). *Why It's Still Kicking Off Everywhere: The New Global Revolutions*. London: Verso.
- Maspero, F. (ed.) (1982). *La Commune en images 1871*. Paris: La Découverte.
- May, T. (2008). *The Political Thought of Jacques Rancière: Creating Equality*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Merriman, J. M. (2014). *Massacre: the life and death of the Paris Commune of 1871*. New Haven and London: Yale University Press.
- Michel, L. (2003). *Red Virgin. Memoirs of Louise Michel*. Alabama: University of Alabama Press.

- Milan, C. and Oikonomakis, L. (2018). 'Missing the forest for the trees': from single-issue protests to resonant mass-movements in Greece, Turkey and Bosnia-Herzegovina. U: Bieber, F. and Brentin, D. (eds.). *Social Movements in the Balkans. Rebellion and Protest from Maribor to Taksim*. London: Routledge (113–130).
- Milosavljević, O. (1979). *Radnički saveti u Beogradu od 1949–1953*. Beograd, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. (magistarski rad)
- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London and New York: Verso.
- Mouffe, C. (2005). *On the Political*. Abingdon and New York: Routledge.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. London and New York: Verso.
- Moulier, Y. (1989). Introduction. U: Negri, A., *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century*. Cambridge: Polity Press (1–44).
- Moulier Boutang, Y. (2011). *Cognitive Capitalism*. Cambridge; Malden: Polity Press.
- Muldoon, J., Müller, M., and Leipold, B. (2023). 'Aux Ouvrières!': socialist feminism in the Paris Commune. *Intellectual History Review* 33(2):331–351.
- Murphy, T. S. (2012). *Antonio Negri. Modernity and the Multitude*. Cambridge; Malden: Polity Press.
- Murphy, T. S. (2021). Antonio Negri (1933–). U: Callinicos, A., Kouvelakis, S., and Pradella, L. (eds.). *Routledge handbook of Marxism and post-marxism*. New York and London: Routledge (376–382).
- Musić, G. (2011). Yugoslavia: Workers' Self-Management as State Paradigm. U: Ness, I. and Azzellini, D. (eds.). *Ours to Master and to Own. Workers' Councils from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books (172 –190).
- Musić, G. (2021). *Making and Breaking the Yugoslav Working Class. The Story of Two Self-Managed Factories*. Budapest–New York: CEU Press.
- Negri, A. (1989). *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century*. Cambridge: Polity Press.
- Negri, A. (1991). *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. Brooklyn: Autonomedia/Pluto.
- Negri, A. (1999). *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Negri, A. (2003). *Time for Revolution*. New York and London: Continuum.
- Negri, T. (1988). *Revolution Retrieved: Writings on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects (1967–83)*. London: Red Notes.
- Nez, H. (2016a). "We Must Register a Victory to Continue Fighting". Locating the Action of the Indignados in Madrid. U: Ancelovici, M., Dufour, P., and Nez, H. (eds.). *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*. Amsterdam: Amsterdam University Press (121–145).
- Nez, H. (2016b). Social Movements Facing the Crisis: Indignados and Occupiers in Europe. U: Fillieule, O. and Accornero, G. (eds.). *Social Movement Studies in Europe. The State of the Art*. Berghahn Books: New York; Oxford (173–187).

- Norris, P. (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obradović, J. (1970). Participation and Work Attitudes in Yugoslavia. *Industrial Relations* 9(2):161–169.
- Obradović, J., French, J. R. P. and Rodgers, W. L. (1970). Workers' Councils in Yugoslavia. *Human Relations* 23(5):459–471.
- Oikonomakis, L. and Roos, J. E. (2016). A Global Movement for Real Democracy? The Resonance of Anti-Austerity Protest from Spain and Greece to Occupy Wall Street. U: Ancelovici, M., Dufour, P., and Nez, H. (eds.). *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*. Amsterdam: Amsterdam University Press (227–249).
- Patnam, R. D. (2008). *Kuglati sam. Slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Pavićević, Đ. (2016). Postdemokratske kritike demokratije: transformacija ili urušavanje demokratije. *Sociologija* 58(4):505–524.
- Pavićević, Đ. i Spasić, I. (2003). Shvatanja politike. U: Golubović, Z., Spasić, I. i Pavićević, Đ. (ur.). *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Perugorriá, I. and Tejerina, B. (2013). Politics of the encounter: Cognition, emotions, and networks in the Spanish 15M. *Current Sociology* 61(4):424–442.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit.
- Petrović, I. (2020). *Faktori održivosti radničkog samoupravljanja: "Oporavljena preduzeća" u Argentini u istorijsko-uporednoj perspektivi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet. (doktorska disertacija)
- Petrović, T. (2020). O herojima, od ranog do poznog socijalizma, i dalje: izgradnja prvog i drugog koloseka pruge Šamac-Sarajevo dobrovoljnim akcijaškim radom. U: Thompson, E. P. (ur.). *Pruga. Avantura izgradnje* / Matošević, A. i Petrović, T. (ur.). *Duh pruge. Zbornik radova o knjizi E. P. Thompsona*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Pešić, J. (2012). Rekonstrukcija pristupa Mladena Lazića društvenom strukturisanju, *Sociološki pregled* 46(2):269–294.
- Pešić, J., Birešev, A., and Petrović Trifunović, T. (2021). Political Disaffection and Disengagement in Serbia. *Sociologija* 63(2):355–380.
- Pharr, S. J., Putnam, R. D., and Dalton, J. R. (2000). Trouble in the Advanced Democracies? A quarter-century of declining confidence. *Journal of Democracy* 11(2):5–25.
- Pitts, F. H. (2018). A crisis of measurability? Critiquing post-operaismo on labour, value and the basic income. *Capital & Class* 42(1):3–21.
- Rancière, J. (1989). *The Nights of Labor. The Worker's Dream in Nineteenth-Century France*. Philadelphia: Temple University Press.

- Rancière, J. (1994). *The Names of History. On the Poetics of Knowledge*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Rancière, J. (2011). *Staging the People. The Proletarian and His Double*. London and New York: Verso.
- Ransijer, Ź. (2012). *Na rubovima političkog*. Beograd: Fedon.
- Ransijer, Ź. (2014). *Nesaglasnost. Politika i filozofija*. Beograd: Fedon.
- Raymond, G. G. (2005). *The French Communist Party during the Fifth Republic: a crisis of leadership and ideology*. New York: Pargrave Macmillan.
- Rogan, T. (2017). *The Moral Economists. R. H. Tawney, Karl Polanyi, E. P. Thompson, and the Critique of Capitalism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rosa, H. (2015). Capitalism as a Spiral of Dynamisation: Sociology as Social Critique. U: Dörre, K., Lessenich, S., and Rosa, H. (eds.). *Sociology, Capitalism, Critique*. London and New York: Verso.
- Ross, G. (2016). Austerity and New Spaces for Protest. The Financial Crisis and Its Victims. U: Ancelevici, M., Dufour, P., and Nez, H. (eds.). *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*. Amsterdam: Amsterdam University Press (43–65).
- Ross, K. (1989). *The Emergence of Social Space. Rimbaud and the Paris Commune*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ross, K. (2015). *Communal Luxury. The Political Imaginary of the Paris Commune*. London and New York: Verso.
- Raunig, G. (2006). *Umetnost i revolucija: umetnički aktivizam tokom dugog 20. veka*. Novi Sad: Futura.
- Rowbotham, S. (1973). *Women, Resistance & Revolution. A History of Women and Revolution in the Modern World*. New York: Random House Inc.
- Rus, V. i Adam, F. (1989). *Moć i nemoć samoupravljanja*. Zagreb: Globus.
- Salaj, Đ. (1957). Referat druga Đura Salaja. U: *Kongres radničkih saveta Jugoslavije*. Beograd: Rad (23–58).
- Samuel, R. (1960). The Deference Voter. *New Left Review* I/1:9–13.
- Samuel, R. (2006). *The Lost World of British Communism*. London; New York: Verso.
- Samuel, R. and Thompson, P. (eds.) (1993). *The Myths We Live By*. London and New York: Routledge.
- Schedler, A. (1997). Introduction: Antipolitics – Closing and Colonizing the Public Sphere. U: Schedler, A. (ed.). *The End of Politics? Explorations into Modern Antipolitics*. London and New York: Macmillan Press and St. Martin's Press (1–20).
- Schulkind, E. W. (1960). The Activity of Popular Organizations during the Paris Commune of 1871. *French Historical Studies* 1(4):394–415.
- Schwartz, J. M. (2015). Being Postmodern While Late Modernity Burned: On the Apolitical Nature of Contemporary Self-Defined “Radical” Political Theory. U: Smulewicz-Zucker, G. and Thompson, M. J. (eds.). *Radical Intellectuals and the Subversion of Progressive Politics. The Betrayal of Politics*. New York: Palgrave Macmillan (163–190).

- Scott-Brown, S. (2017). *The histories of Raphael Samuel: a portrait of a people's historian*. Acton: ANU Press.
- Scott, J. C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Sitrin, M. (ed.) (2006). *Horizontalism: Voices of Popular Power in Argentina*. Oakland, CA: AK Press.
- Sitrin, M. and Azzelini, D. (2014). *They Can't Represent Us: Reinventing Democracy from Greece to Occupy*. London: Verso.
- Smith, J. (2016). Social Movements and Political Moments. Reflections on the Intersections of Global Justice Movements & Occupy Wall Street. U: Ancevolici, M., Dufour, P., and Nez, H. (eds.). *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*. Amsterdam: Amsterdam University Press (205–226).
- Sotirakopoulos, N. and Sotiropoulos, G. (2013). 'Direct democracy now!': The Greek indignados and the present cycle of struggles. *Current Sociology* 61(4):443–456.
- Spasić, I. i Birešev, A. 2012. Social classifications in Serbia today: between morality and politics. In: Cvetičanin, P. (ed.). *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Stedman Jones, G. (1983). *Languages of Class. Studies in English Working Class History 1832–1982*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stanojević, D. i Vukelić, J. (2014). Objektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite. U: Lazić, M. (prir.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja (125–144).
- Supek, R. (1974). *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje: prilog povijesnom kontinuitetu jedne ideje*. Zagreb: Naprijed.
- Surin, K. (2005). 'Now Everything Must Be Reinvented': Negri and Revolution. U: Murphy, T. S. and Mustapha, A.-K. (eds.). *Resistance in Practice. The Philosophy of Antonio Negri*. London; Ann Arbor, MI: Pluto Press (205–242).
- Suvin, D. (2014). *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945–72, uz hipoteze o početku, kraju i suštini*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Tanić, Ž. (1961). Neke tendencije u dosadašnjem radu radničkih saveta. *Sociologija* 3(2):101–119.
- Tanić, Ž. (ur.) (1963). *Radničko samoupravljanje: razvoj i problemi 1950–1960*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Taylor, D. (2017). *Social Movements and Democracy in the 21st Century*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Tejerina, B. et al. (2013). From Indignation to Occupation: A New Wave of Global Mobilization. *Current Sociology* 61(4):377–392.
- Thompson, D. (2015). *The Dignity of Chartism*. London and New York: Verso.
- Thompson, E. P. (1959). Commitment in Politics. *Universities & Left Review* 6:50–55.
- Thompson, E. P. (1966). *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage.

- Thompson, E. P. (1971). The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present* 50:76–136.
- Thompson, E. P. (1977). *Whigs and Hunters: Origin of the Black Act*. London: Penguin Books.
- Thompson, E. P. (1983). Interview. U: Abelove, H. et al. (eds.). *Visions of History*. New York: Pantheon Books.
- Thompson, E. P. (1991). *Customs in Common*. London: The Merlin Press.
- Thompson, P. (2005). Foundation and Empire: A critique of Hardt and Negri. *Capital & Class* 29(2):73–98.
- Thorburn, E. D. (2012). A common assembly: multitude, assemblies, and a new politics of the common. *Interface* 4(2):254–279.
- Thrift, N. (2011). Foreword. U: Moulier Boutang, Y. *Cognitive Capitalism*. Cambridge; Malden: Polity Press. vi-x.
- Tombs, R. (1999). *The Paris Commune, 1871*. London and New York: Longman.
- Toplišek, A. (2019). Rethinking (De)Politicisation in Liberalism: Macro- and Micro-political Perspectives. U: Buller, J. et al. (eds.). *Comparing Strategies of (De)Politicisation in Europe: Governance, Resistance and Anti-Politics*. London, UK: Palgrave Macmillan (25–51).
- Torcal, M. and Montero, J. R. (2006). Political disaffection in comparative perspective. U: Torcal, M. and Montero, J. R. (eds.). *Political Disaffection in Contemporary Democracies: Social capital, institutions, and politics*. London and New York: Routledge.
- Toscano, A. (2014). Reformism and melancholia: Economic crisis and the limits of sociology. *Sociology* 48(5):1024–1038.
- Trotsky, L. (1970). *Leon Trotsky on the Paris Commune*. New York: Pathfinder Press.
- Unkovski-Korica, V. (2016). *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment*. London and New York: I.B.Tauris.
- Vercellone, C. (2010). The crisis of the law of value and the becoming-rent of profit. U: Fumagalli, A. and Mezzadra, S. (eds.). *Crisis in the Global Economy*. Los Angeles: Semiotext(e) (85–118).
- Vairel, Frédéric. (2011). Protesting in Authoritarian Situations: Egypt and Morocco in Comparative Perspective. U: Beinín, J. and Vairel, F. (eds.). *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa*. Stanford: Stanford University Press (27–42).
- Varavallo, G., Scarpetti, G., and Barbera, F. (2023). The moral economy of the great resignation. *Humanities & Social Sciences Communications* 10(1):1–12.
- Weeks, K. (2005). The Refusal of Work as Demand and Perspective. U: Murphy T. S. and Mustapha A.-K. (eds.). *Resistance in Practice. The Philosophy of Antonio Negri*. London; Ann Arbor, MI: Pluto Press (109–136).
- Wilson, J. and Swyngedouw, E. (2014). Seeds of Dystopia: Post-Politics and the Return of the Political, u: Wilson, J. and Swyngedouw, E. (eds.). *The Post-Political and its Discontents*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Wolff, R. (2012). *Occupy the Economy. Challenging Capitalism*. San Francisco: City Lights Books (Interviews with David Barsamian).
- Wright, S. (2002). *Storming Heaven. Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. London; Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Zupanov, J. and Tannenbaum, A. S. (1967). The Distribution of Control in Some Yugoslav Industrial Organizations as Perceived by Members. *Applied Psychology* 16(2):93–110.
- Žižek, S. (2006). *Škakljivi subjekt. Odsutno središte političke ontologije*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Žižek, S. (2012). *The year of dreaming dangerously*. London; New York: Verso.
- Žižek, S. (2019). *Kao lopov usred bela dana. Moć u doba postčovečanstva*. Beograd: Laguna.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

321.01

316.334.3

БИРЕШЕВ, Ана, 1977–

Zazivanje političkog - istorija i perspektive / Ana Birešev.
– 1. izd. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za
sociološka istraživanja, 2025 (Beograd : Službeni glasnik). – 159
str. ; 24 cm

Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –

Bibliografija: str. 145–159.

ISBN 978-86-6427-337-4

а) Политичка теорија

COBISS.SR-ID 160726537

ISBN 978-86-6427-337-4

